

FEHÉR BENCE

A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye

II. kötet: Rudimenta prisca Hunnorum linguae – Supplementa

FEHÉR BENCE

**A Kárpát-medencei rovásírásos
emlékek gyűjteménye II.**

A Magyarságkutató Intézet kiadványai 66.

F E H É R B E N C E

**A Kárpát-medencei rovásírásos
emlékek gyűjteménye II.**

II. kötet

Rudimenta priscae Hunnorum linguae –
Supplementa 2020–2022

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2024

Lektorálta: Tóth Anna Judit

Az MKI szerkesztőbizottsága: Prof. Dr. Kásler Miklós (elnök),
Csornay Boldizsár, Balogh Andrea Johanna, Pomozi Péter,
Hoppál Mihály, Fehér Bence, Bíró Csilla, Nagy Dóra

A kötet megjelenését támogatta:

© Fehér Bence, 2024

ISBN 978-615-6117-84-7 (print)

ISBN 978-615-6117-85-4 (online)

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Bevezetés	7
Thelegdi János: Rudimenta priscae Hunnorum linguae	19
Szövegkritikai kommentárok	63
Supplementum I.	
Feliratos rovás emlékek – 2020 óta előkerült adatok	115
Supplementum II.	
Új adatok, említések az I. kötetben közölt feliratokhoz	139
Mutatók	155
Irodalomjegyzék	159

BEVEZETÉS

A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteményének I. kötete 2020 végén látott napvilágot a Magyarországi Intézet gondozásában; ez a kötet tartalmazta az akkor feltárt és elérhető emlékeket 1598-ig bezárólag, valamint a feliratos emlékeket a későbbi időszakból is – ez egyébként már meglehetősen kevés feliratot jelent, hiszen a XVII. századtól elsősorban kéziratos emlékeket ismerünk. Nem ötletszerű időhatárt választottunk, hiszen ez az az esztendő, amelyben a történeti székely rovásírás hatását tekintve legfontosabb dokumentuma nyilvánosságra került: Thelegdi János *Rudimenta priscae Hunnorum linguae* (A hunok régi nyelvének alapjai) című tanulmánya, vagy pontosabban az aköré épülő kézirat, amely még további, különböző eredetű szövegeket is tartalmaz. A XVII–XVIII. század kéziratos írásbeliségének nagyobb része olyan erősen a *Rudimenta* hatása alatt alakult, hogy anélkül nem is értelmezhető helyesen. Ami pedig a nem-székely, régebbi eredetű rovástípusokat illeti: jelenleg e századokból azoknak már nem ismert példájuk.

A gyűjteményt kezdettől fogva folytatni terveztük, s nyilvánvaló volt, hogy ez a folytatás az 1598-tól való kéziratos dokumentumok kiadására irányul majd. Bizonyára sokan várták már a II. kötetet, s talán szemrehányást is tesznek a késedelemért, hogy csak négy esztendő után valósul meg; egyéb kutatási feladatok sajnos megakadályozták a korábbi befejezést, de ennek van legalább egy pozitív következménye is: az eltelt négy esztendőben meglepően sok új adat is napvilágra került eddig nem ismert feliratos emlékekről. Így az eredeti tervhez képest a II. kötet egy újabb egységgel is bővült, egy pótlással az I. kötet megjelenése óta feltárt és feldolgozott feliratokról (amely végül 31 tételt tartalmaz, de természetesen ez sem teljes, tudjuk, hogy nem minden új adatot volt módunk feldolgozni, és sejtjük, hogy a következő években is legalább ennyi adat fog még előkerülni, úgyhogy amikor majd eljutunk a III. kötetig, alighanem az is tartalmaz majd egy újabb pótlást). Egyébként az I. kötetben már közölt emlékekről 2020 óta keletkezett újabb irodalmat és újabb ismereteket is közöljük egy másik függelékben. Négy év alatt ez is igen sokat gyarapodott, s ez köszönhető annak, hogy az I. kötet után más, újabb összefoglalások is megjelentek. Bizonyos fokig maga az I. kötet is visszahat a kutatásra: időről időre kapunk jelzéseket új anyagról, ami e kötet nélkül nyilván nem következnek be; másrészt a Magyarországi Intézet évente konferenciákat is tartott e tárgyról, ahol természetesen sok újdonság felbukkant. Nagy segítséget jelent a kutatásnak az is, hogy a tudományterületnek már van rendszeresen frissülő online bibliográfiája is.¹ És mindenképp első sorban említendő, hogy egy évvel az I. kötet után egy párhuzamos korpuszkísérlet is megjelent: az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont kutatási programjának betetőzéseként Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István *A székely írás emlékei című*, már méretre is te-

1 https://www.zotero.org/groups/2512121/a_szekely_rs_irodalmnak_bibliografija/library; Tubay Tiziano gyűjtőmunkáját dicséri.

kintélyes gyűjteménye (a szerzők által javallott rövidítést elfogadva a továbbiakban: CMASE), amely szintén nagy figyelmet keltett, erőteljesen bíráló és feltétel nélkül elismerő recenziók sora jelent meg róla.² Ez a korpusz csak részben párhuzamos a *Kárpát-medencei rovásírási emlékek gyűjteményével*, mivel hangsúlyozottan csak a székely rovásírási emlékeket dolgozza fel, viszont nem csak a feliratos emlékeket foglalja magában, hanem a kéziratosakat, sőt a testimoniumokat és az első, XVIII. századi tudományos leírásokat is, vagyis a mi tervezett II–III. kötetünk anyagának elvileg szinte egészét. Így hát mindenképp fel kellett tenni a kérdést: szükség van-e egyáltalán az újabb kötetekre, a Kárpát-medencei rovásírási emlékek gyűjteményének további köteteit nem váltja-e ki egyszerűen a CMASE? Úgy hiszem, a válasz csak az lehet: igen, szükség van. A két korpusz kutatási metodikája más, a mi új közlési módszerünk (a numerikus kód) a CMASE-től teljesen idegen, s míg annak a fő erénye a nagyon alapos képi dokumentálás (a hiteles emlékek esetén), a feliratos anyagnál a nemzetközi epigráfiai módszertan (leideni jelkulcs stb.) használata hiányzik, a kéziratos anyagnál pedig szoros értelemben vett kritikai kiadás nem történik, tehát a szövegvariánsok tételes kollacionálása, stemma kialakítása marad el. Ez különösen olyan sok kéziratból ismert emléknél, mint Thelegdi *Rudimentája*, kardinális jelentőségű, ezért a legfontosabb újdonsága a mi gyűjteményünknek a *Rudimenta* kritikai kiadása kell hogy legyen. Ezért is döntöttünk úgy, hogy ezt választjuk a második kötet törzsanyagának – természetesen időrendben is ez a következő anyagrész –, és nem várakoztatjuk a reménybeli tisztelt Olvasót mindaddig, amíg a többi kéziratos anyagot is hasonló következetességgel fel lehet dolgoznunk. A feliratokhoz képest ugyanis van egy kellemetlen többletfeladatunk: az általános, a XIX. század második felére visszamenő ismereteink szerint nagyságrenddel több a hamisítvány, amelyeket egy teljes korpusznak mindenképp értelmeznie kell, de ráadásul az utóbbi években több olyan publikáció is megjelent,³ amely e kéziratok egy részének tagadja hamisított voltát. A CMASE erre egyáltalán nem reflektál, így korpuszunk tervezett III. kötetének, mely a *Rudimenta* utáni kéziratos anyagot készül tárgyalni, legnagyobb újdonsága a feltételezett hamisítványanyag vizsgálata kell hogy legyen, ami viszont meglehetősen időigényes feladat.

E kötet törzsanyaga tehát egy kéziratos forrás kritikai kiadása és (mivel azt szeretnők, hogy a felhasználó ne csak elfogadja az általunk kialakított törzsszöveget – s ha netán tévedünk benne, a hibáinkat is –, hanem észszerűen mérlegelje is) filológiai értelmezése, supplementuma azonban ismét feliratos anyag, az I. kötetben kialakított módszertan szerint. Ennyiben a kötet nem egységes, némi módszertani eltérés a két rész közt van, hiszen kéziratos nem lehet egészen úgy kiadni, mint feliratot. A *Rudimentának* nem ugyanolyan típusleírását adjuk, mint a többi anyagnak, hanem bővebb apparátusát, de minél többet igyekszünk megőrizni a kialakított formából. A II. kötetben ugyanúgy az I. kötetben megszokott numerikus kód és a leideni jelkulcs szerinti átírás található, s a supplementumban a típuskódok is megőrződnek. Ezért ezeket a kódokat itt ugyanúgy megadjuk külön táblázatokban, mint az I. kötetben.

2 Klima 2021; Fehér 2022b; Rác 2022; Tubay 2022; Korompay 2022; Zelliger 2022; Sófalvi 2023.

3 Mandics György: *Somogyi Antal rovásírási emlékei gyűjteménye I–IV*. Magánkiadás/Kráter, Budapest/Pomáz, 2012–2016.; Mandics György: *Magyar hegedűsök énekei eleinkről*. Kráter, Pomáz, 2015.

1. A numerikus átírás jelei

Az alkalmazott numerikus átírás részletes bemutatását és elvi magyarázatát ld. KMRE I 17–19. old. Az alapvető geometrikus formák kapnak külön kódokat, ezeknek azonban vannak alakvariánsaik a száruk dőlésszöge és görbülete alapján; a kódokon ezeket a variánsokat az alábbi séma szerint jelöljük:

00: a jel alapalakja

00' vertikális tengelyre tükrözött alak

,00 horizontális tengelyre tükrözött alak

'00: a jel járulékos díszítő vonalat kap, vagy valamely mellékvonala túlnyúlik.

Dőlt betű: a jel mellékvonalai által bezárt szög nagyságában variáns

Fett betű: a jel vonalai görbévé alakulnak

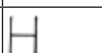
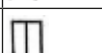

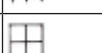
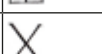
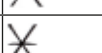

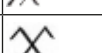

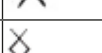
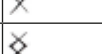
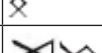
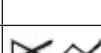
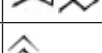

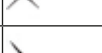
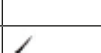
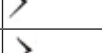

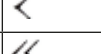
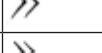
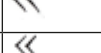
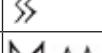
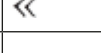
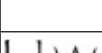
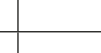
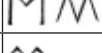

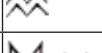

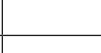

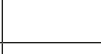
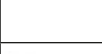
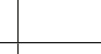
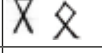

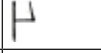
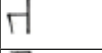
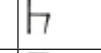

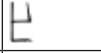
Kiskapitális betű: *littera minor*, a soregyennél jóval kisebb jel.

A száruk párhuzamos megtöbbszöröződését 3 párhuzamos felett a 3 vonásos jel kódjával tüntetjük fel, a többletvonásokat + jelöli, pl. 46⁺ (5 vonás esetén 46⁺⁺).

A numerikus jelek az alábbi táblázat segítségével értelmezendők.

Szám	Alak		tükrözött		Érték (TMK szerint), NR használat (*)			
	00	00'	,00	,00'	00	00'	,00	,00'
00	==							
01					Sz *			
02	+ +	+			D (*)			
03	† †	†	‡ ‡	‡	I			
04	‡ ‡	‡			Gy			
05	‡ ‡	‡			(Gy)			
06	┐ ┐	┐	┘ ┘	┘	J *			
07	┘ ┘	┘	└ └	└	*			
08	└ └	└	┌ ┌	┌	I (*)			
09	┌		┐					
10	⦿							
11	∩ ∩	∩			P *			
12	∪ ∪	∪						
13	∩ ∩	∩	∩	∩	T *			
14	∩ ∩	∩	∩	∩	*	(*)		
15	∩ ∩	∩	∩	∩	A			

16					M	*	
17							
18							
19					C (*)		(Zs)
20					Zs		(*)
21					Nc		
22					Ö ¹ *		
23							
24							
25							
26							
27							*
28							
29							
30					*		
31					R ² (*)		(Sz) (*)
32							
33					T		(S?) (*)
34					S (*)		
35					G (*)		
36					L		
37					K ²		
38							
39							
40							
41					R ¹ *		(K ¹) (*)
42					Ü (*)		K ¹
43					*		K ¹ (*)
44					Ü		

45					Cs *		
46					Z		
47					(*)		
48					(R)		
49							
50							
51					B (*)		
52					Ö ¹		
53					Ty		
54					Ty		
55					*		
56					H		
57					(H)		
58							
59							
60					*		
61					*		
62							
63							
64					V (*)		
65							
66					U		
67					*		
68					*		
69					Nk		
70							
71							
72							

73	卩		卩				
74	卩	卩					
75	卩		卩				
76	⊙				Ly		
77	⊖ ⊗	⊖			Ly		
78	⊕ ⊗				F		
79	⊖				Us? *		
80	○						
81)	(N *		
82	D	∩			Ny *		
83	⋈ ⋈	€ €			*		
84	⋈	⋈			E		
85	⋈	⋈			(E) *		
86	D	G			O		
87	D	G	D	(O		
88	⊖		⊖		*		
89	⊖	⊖	⊖	⊖	Ly ³		
90	⊖	⊖					
91	♀		♂				
92	♂	♂					
93	S	2					
94	∞	S					
95	◇	◇	◇	◇			
96	◇	◇	◇	◇			
97	⋈ ⋈	€ €	⋈	€	Nd		
98	⋈	€			*		
99	⋈ ⋈	€ €					
x1	†				Nt		
x2	†						
x3	†				φrü		

x4	Υ										
x5	!										
x6	○						(Ö ²)				
x7	⊗						Ö ² /Mb?				
x8	⊗						Mb/φrū?				
x9	· ·										
y1	⊔						(V)				
y2	⋈		⋈								
y3	⋈	⋈									
y4	∫	∫	∫	∫			(Ö ³)				
y5	∫	∫	∫	∫			(Ö ³).				
y6	∫		∫				*				
y7	∫		∫								
y8	∫		∫								

A bizonyosan ismert európai írásrendszerben álló (latin, görög, etruszk, héber) szövegeket nem a numerikus jelekkel írjuk át, hanem folyó szöveggel. A szövegek betűjeleitől elkülöníthető számrovásokat, függőleges/ferde bemetszéseket X, l, /, \ jelekkel jelöljük. A kódok alapvetően azonosak az I. kötetben alkalmazottakkal, az újabb tapasztalatok alapján minimális módosítás volt szükség, így pontosítottuk az y7 jel alakját.

A TMK jelsorának változatai (ABC-szövegek alapján)

Hang- érték	170	168 (Marsigli)		322 (Telegdi)					Kájoni		Bél	XVII. sz. változatok
		(abc)	(szöveg)	GH	D	E	F	B	1.	2.		
A	15	15	15	15	15	'15	15	'15	15	15	'15	
B	51	51	51	51	51	51	51	51	51	51	51	
C	19	19	19	19	19	19	19	19		45	19	
Cs	45	45	45	45	'45	45	'45	45	19	19	45	
D	02	02	02 02	02	02	02	02	02	02	02	'03	
E	84	84	56	84	84	84	84	84	84	84	84	84
Ë			84									85
F	78	78	78	78	78	78	78	78	78	78	78	76 78

G	35	35	35	35	35	35	35	35		35	35'	
Gy	32	04	04	04	04	04	04	04	04	04	04	04⁺
H	56	56	56?	56	56	56	56	56	56 ⁺	56	56	51
I	03	08	06, 06	03	03	03	03	03	03	03	03	08
J	06	06	06	30	44	12	06	06		06	06	
K ¹ (^a K)	43'	42'	43'	'42	42'	41'	42'	41'		42'	41'	41', 41'
K ²	37	37	37	37	37	37	37	37	37	37	37	
L	36	36	36 36	'36	'36	36	36	36	36	36	36'	
Ly	,89'	89	89	76	76	76	76	76		76	76	
M	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	
N	81	81	81	81	81	81	81	81	81	81	87'	
Ny	82	82	82	'82	'82	98	'85	'82		,87	98	82
O	86	86	86	86	86	86	86	'87 var	,87	85	87	
Ö	42'?	42'	42'	51	51	51	51	51	x7	51	y5	52
P	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11 05
R ¹	41			41	48	48	48	48		48	48	48
R ²		31	31						01 (31)		43	
S	34	34	34	34	34	34	34	34	34	34	34	
Sz	01	01	01	01	06	01	,06	01		01	43'	06
T	13	33	13 33	33 33	33	33	33	33	33	33	33	'13
Ty	54 var	54	54	54	54	54	54	54	54 var?	54	51	
U	66	66	66	y1	y1	66	66	66	66	66	66	67 66
Ü	x7	x7	x7	44	44	44	44	44	44	44	44	41
V	64	64	64	64	64	64	64	64		64	64	64
Z	46	46	46	46 var	'45 var	46	46	46	46	46	46	'46 '45
Zs	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	,19
Mb/ Mp	x8	x8	x8	x7	x7		x8	x8		x8		
Nc	21											
Nd	52	97		(97)	(97)	(97)	(97)	(97)		97		

"Nk	69											
Nt	x1	81 ^{x4}	x4	x1	x1		x1	x1		x1/ 97		
φrū	x3			x8	x8		x8	x8		x8 ⁺		
Us?	79											

JELMAGYARÁZAT

1. Felirattípusok kódolása

Tekintettel az ókortól a XVIII. századig vizsgált anyag meglehetősen heterogén voltára, a felirattípusokat célszerű egy alapkóddal kifejezni, amely több elemet foglal magába: a felirat íráshordozóját, tartalmi tipológiáját, valamint írásrendszerét is, hiszen az is változó.

Az alkalmazott kódok:

A) ÍRÁSRENDSZER SZERINT:

a) rovásírások

SZR székely rovásírás
(TMK szerinti írás, nyelv magyar)
NR nagyszentmiklósi rovásírás
(olvasat és nyelv vitatható, avar kor)
AR nagyszentmiklósi rovásírással nem azonosítható avar kori rovások
KMR korai magyar rovásírás,
amely eltér a SZR-től és a NR-től is
PMR pre-magyar/avar rovás (ismeretlen olvasat, a nyelv nagy valószínűséggel nem magyar)
RGy rovásírással gyűrűk rendszere
X ismeretlen típusú vagy nem írásos jelek

b) nem rovásírással szövegek feliratokon

Lat latin írás
Gör görög írás
Heb héber írás
Run germán rúnák
Cir cirill írás
EL etruszk-leponti írás

B) ÍRÁSHORDOZÓ SZERINT

A kőfelirat
B vakolat, freskó, festett
C fafaragás
D tégl

E cserépedény
 F fémedény
 G csont- és szarueszköz
 H fémeszköz, ékszer
 I egyéb eszközök
 J kéziratos
 X ismeretlen

C) TARTALOM SZERINT

01 titulus sacer (vallási tartalmú felirat)
 (01a nyilvános vallási, 01b mágikus-apotropaikus, 01c mágikus-támadó, 01d imaszöveg)
 02 közösségi felirat
 (02a hivatalos irat, 02b magánépítési felirat, 02c naptár)
 03 sírfelirat
 04 névfelirat
 (04a tulajdonosnév, 04b *Hic fuit*-felirat [“itt járt...”], 04c mesternév, 04d ismeretlen)
 05 tulajdonjegy, mesterjegy/gyártási jelzés, tamga
 06 mennyiségi adatok
 (06a számozás, 06b méret, tartalom, 06c ár, érték, adósság, 06d anyag)
 07 ABC-felirat, írásgyakorlat
 08 útmutató felirat (irányjelzés, távolságjelzés)
 09 titkosírás
 10 díszítés, képmagyarázat, írásutánzás, kalligráfia
 00 egyéb
 ? ismeretlen

2. Szabványos felirattani jelölések

Felirattani szövegkiadások normál átírási rendszere 1931 óta az ún. leideni rendszer. A korai rovasírásos emlékek eredeti formája rendszerint felirat, így a korpuszban következetesen a leideni rendszert alkalmazzuk; viszont a rovasírás sajátosságai miatt kisebb módosításokra volt szükség.

A kötetben alkalmazott diakritikus jelek, illetve leírási elvek:

- [] Az emléken eredetileg létezett, a leírás időpontjáig megsemmisült rész
- () a feliratkészítő által rövidítés, nyelvi variáns miatt kihagyott jelek
- { } a feliratkészítő által tévesen alkalmazott, felesleges jelek
- < > a feliratkészítő által tévedésből kihagyott jelek
- [[]] a feliratról utólag törölt, kivésett jelek
- a feliratkészítő által tévesen, hibásan beírt jelek helyett a helyes alak
- ` ` a feliratra utólag beírt jelek

ab olyan jelek, amelyek sérült formában vannak jelen a feliraton, csak egy részük látszik, és a szövegösszefüggés nélkül kiegészítésük nem volna egyértelmű
 âb ligatúra (nexus). A numerikus átírásban a ^ jelet a számjelek közé, és nem az első számjegy tetejére tesszük.

ab a felirat első leírásakor létező, az azóta eltelt időben megsemmisült rész

→ ← ↓ ↑ a felirat vagy azon belül egy betű iránya

(Nem azonosított írástílusú rovásoknál a felirat iránya nem mindig állapítható meg, ilyenkor a jel a közlő interpretációját mutatja.)

◦ szótagolójel

: kettős szótagolójel

| új sor a feliraton

|| a felirat új mezőben (a tárgy elkülönült részén) folytatódik

(vac.) *vacat*, a sorban szándékosan üresen hagyott rész

A rovásíráshoz alkalmazott sajátos jelek:

^{a e} magánhangzó-ugratás,⁴ illetve hosszú mássalhangzó egyszerű írása miatt kihagyott jelek

^a kötelező magánhangzóugratás (szótagjel magánhangzója)

A numerikus és a betű szerinti átírásban a rövidítést és magánhangzó-ugratást nem jelöljük, mivel az mindig az interpretáció része. Emiatt a numerikus átírásban lehetséges, hogy a *littera minor*, az adott soregyennél szándékosan jóval kisebb betűt jelöljük kis betűmérettel. (A *littera minor*nak a leideni rendszerben nincs normalizált átírása, csak szöveges kommentárban lehet rá hivatkozni; viszont a rovásírásban az elemi vonalakból álló *littera minor*ok egy része valójában csak tagolójel, ezért a szöveges átírásban már annak a jelével jelölhetjük.)

A különböző okból hiányzó szövegrészek tartalma:

[abc] kiegészített szöveg

[- - -] ki nem egészíthető szövegrész

[- 3 -] ki nem egészíthető szövegrész, ahol megállapítható, hány jel hiányzik

[-] [- -] egy, illetve két jel hiánya

[- - - -] egy egész sor hiányzik

- - - - - az ismert felirat előtt vagy végén ismeretlen számú sor hiányzik

A rovásíráshoz alkalmazott sajátos jelek:

☒ a numerikus táblába nem foglalható, bonyolult összetett jel, amely rovások betűjeleként ismeretlen (helyi alkotás, nem szövegszerű tulajdonjegy vagy tamga, elemi jelekre egyelőre nem bontható betűösszetétel).

‡ Többszintes ligatúrák betűi közt szintváltás vagy 90°-os elforgatás

– (a numerikus átírásban a kódok közt) vonalra felfűzött, folyóírással jelek kötése

4 A székely rovásírásnak Sebestyén Gyula által elnevezett leírási sajátossága (amely általános nézet szerint a korábbi rovásírásos típusokban még szélesebb körben érvényesült), hogy a szó elején, illetve mássalhangzó előtt álló rövid magánhangzókat (különösen *a*, *e*, ritkábban *o*, *ö* hangokat) írásban nem jelöljük, ha ez nem teszi értelemzavaróvá a szót.

A megnyugtatóan el nem dönthető feloldásokat (?) jelöli; † a szövegben valóban alkalmazott kereszt alakú jelöléseket mutatja. A feliratok valamennyi megadott mérete centiméterben értendő.

A fordítás és átírás során alkalmazott elvek

Miután a *Rudimentánál*, de esetenként más rovás emlékeknél is a rovással írt betűk/szavak latin nyelvű szövegbe vannak ágyazva, a kiadást a szöveg fordításával is ki kellett egészítenünk. Ebben természetesen mind a latinul, mind az eredetileg magyarul írott szövegrész magyarul szerepel (az utóbbi felirattani átírásban, nagybetűvel). Ha azonban a rovásjel alakjának jelentősége van az értelmezés szempontjából, akkor a magyar átírás mellett a numerikus kódot is szerepeltetjük a fordításban. A folyamatosan olvasható rovásos szövegeknél pedig – beleértve a *Rudimentá*ba beiktatott Miatyánkot és Hiszekegyet – a felirattani átírás mellett folyó kurzív betűs, értelmezett átírás is szerepel. Ez utóbbiban a magánhangzók hosszúságát is lehetőség szerint rekonstruáljuk,⁵ illetve jelöljük (felső indexben) az *ugratásokat*, tehát a rovásszövegben szabályosan kihagyott hangokat is.

A jelen kötet létrehozásához is számos személy és szervezet önzetlen segítségével tartozom köszönettel, így elsősorban valamennyi múzeumnak, amely a feldolgozott feliratos tárgyak kutatását lehetővé tette számomra, az erdélyi rovásírási templomok szolgáló lelkészeinek és plébánosainak, akik minden esetben önzetlenül segítettek a feliratok leírásában, és egyénileg is mindazoknak a kutatóknak, akik felhívták figyelmemet egy-egy még azonosítatlan vagy közöletlen felíratra, s annak feldolgozásáról több esetben önzetlenül lemondtak javamra. Első sorban kell megköszönnöm Bíró Gyöngyvérnek és Katona-Kiss Attilának, hogy az általuk összegyűjtött speciális lelettípus, a kun rovásos csatok példái feldolgozását vállalták, így ezek a tárgyak az ő leírásukban és fényképeikkel jelenhetnek meg (BGy, ill. KKA monogrammal jelölve). Kiemelt köszönet illeti Németh Pétert, aki lehetővé tette számomra a zamárdi avar temető fémanyagán levő kifeliratok többszöri vizsgálatát, és ehhez minden lehetséges segítséget megadott, valamint Novotnik Ádámot, aki meghívott, hogy a tolna-mözsi avar temető feliratos anyagát vele közösen dolgozzam fel. Hasonlóképpen kiemelt köszönet illeti Szende Lászlót, aki az MNM Adattárának vezetőjeként 2019 őszén felkért, hogy Vékony Gábornak az Adattárban levő hagyatékát rendszerezem; ennek köszönhetően volt lehetőségem megismerni Vékony Gábor számos kiadatlan adatát és jegyzetét, melyeket azóta részben lehetőségem volt publikálni is, részben mint kéziratos adatra tudok most hivatkozni. Köszönöm Harag Mátyásnak, hogy az általa közölt anyagra felhívta figyelmemet és felirattani szempontból a közlését engedélyezte. Köszönöm egyes tárgyak fényképeinek rendelkezésemre bocsátását Visy Zsoltnak, Vánca Klárának és Medgyesi Pálnak, Kiss Zoltán Árpádnak. Köszönöm Tóth Anna kollégámnak szigorú és alapos lektori tevékenységét, és végül, de nem utolsósorban köszönöm a Magyarországi Kutató Intézetnek, hogy a kötet létrejöttéhez minden lehetséges támogatást megadott.

⁵ Ennek során \bar{e} = zárt rövid e, \bar{e} = nyílt hosszú e hang.

THELEGDI JÁNOS: RUDIMENTA PRISCAE HUNNORUM LINGVAE

(A HUNOK RÉGI NYELVÉNEK ALAPJAI)

Thelegdi János *Rudimentája* 1598-ban készült, azonban nem jelent meg nyomtatásban, hanem kéziratban terjedt.⁶ A szöveg nyomtatott kiadására csupán tudományos célból került sor a XIX. század végén Fischer összefoglalójában (Fischer 1889, 91–93., ám az egyetlen rovásbetűket nem tartalmazó kézirat alapján), immár több kézirat alapján Sebestyén Gyula rováskorpuszában (Sebestyén 1909, 201–234., majd ennek reprintje: Thelegdi János: *Rudimenta*, 1598. Ford. Sebestyén Gyula. Ars Libri, 1994). Újabb, nagyobb igényű, a kéziratot hagyományt jelen kutatószintjén teljességgel tartalmazó kiadása: CMASE 2021, 299–481., amely az egyes példányokat facsimilében is közli. Ezt a kiadást jelen átiratunkban is használjuk. Az eredeti kézirat napjainkig nem ismert, sőt a fennmaradt másolatok nem is elsődlegesek, hanem nagy valószínűséggel legalább harmadlagosak. A korabarrok magyar irodalom, különösen tudományos irodalom egészéhez viszonyítva feltűnően nagy számú kézirat maradt ránk a XVII–XIX. századból (a XIX. századiak természetesen recentior kéziratok, amelyeknek a forráskézirata egyértelműen meghatározható, így ezek csak nagyon csekély járulékos értékkel bírnak), amelyek erősen eltérnek egymástól, számos szövegromlással és azon túl is két lényegi kérdésekben eltérő (*a* és *b*) verzióban. Ezért a mű eredeti szövegének megállapítása csak a kéziratok kollacionálásával, szabályos kritikai kiadás elkészítésével valósítható meg. Az alábbiakban egy ilyen Urtext rekonstrukciójára teszünk kísérletet, valamint ennek pontos magyar fordítását adjuk, a variáns szövegek főbb addícióinak fordításával együtt. A szöveget a könnyebb kezelhetőség érdekében osztottam be értelmi tagozódásának megfelelően *caputokra* és *versusokra*. Néhány *versusos* értelmi egységként az alábbi leírási séma szerint közöljük:

1. Főszöveg (*a* és *b* verzióra osztva)

2. *Apparatus criticus* (az apparatusban felhasznált kéziratok leírását ld. lejjebb) a szöveg tartalmi és rövidítéstechnikai eltéréseire is kiterjedően, verzióként és *versus*onként elkülönítve

3. Az *u~v* betűk írásának eltérései kéziratoként. A recentior kéziratokat és a Λ csoportot ehhez általában nem vesszük figyelembe, mivel ezek nem igyekeznek szisztematikusan követni a mintát, hanem saját koruk gyakorlatához igazítják. (Az *s* és */* betűk különbségét kiadásunk nem tartalmazza, csak azokban az esetekben, ahol ennek lehet fonetikai jelentősége, azaz a */s/*, */sz/*, */zs/* fonémákhoz tartozó grafémák átírási szisztémájában.)

⁶ Sebestyén 1915a, 92–94. (a régebbi, nyomtatott kiadást feltételező irodalom ismertetésével), 1915b. Ennek dacára próbál kiadást feltételezni Jakubovich 1932, 273–274. és Mandics 2017, 504–505.

4. A sortörések eltérései kéziratokként
5. A szövegkiemelések eltérései kéziratokként
6. A főszöveg magyar fordítása (szükség esetén *a* és *b* verzió szerint).

APPARATUS

A mű ismert, az *apparatus criticus*ban felhasznált kéziratai és kiadása

- B ms. Telekianum, Marosvásárhely, Teleki Téka Tq 1413 ms. 175
Bardócz Pál, 1751
- D ms. Dobai Székely, Budapest EOL 115.V.16
Dobai Székely Sámuel, 1766
- E ms. Nagyenyed, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár ms. 267
Borbereki István 1715
- F ms. Fogarasianum, Budapest OSzK Oct.Lat. 678.
Rétyi Péter, 1671
- G ms. Maianum Gießen, Universitätsbibliothek Gießen Hs 13
anon., 1732 előtt (vsz. 1714-nél nem később)
- H ms. Uffenbachianum Hamburg, Staats- u. Universitätsbibliothek C. v. Ossietzky C.ph.342
anon., 1714
- P ms. Petro-Bodianum, Nagyenyed, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár ms. MO 245
Bod Péter, 1766-ig (1759–1766 k.?)
- e.p. Bod Péter, Magyar Athenas, h.n., 1766 [1767]. *4r–*6r [2. caput: editio princeps]
- R¹ ms. Toldyanum, MTA KIK, Mnyelvtud. 4r. 83
Ring Adorján, 1861
- R² ms. Budapest OSzK Quart. Lat. 2484
Résző Ensel Sándor, 1858 körül
- R mss. R¹ et R²
- T ms. Telekianum, Marosvásárhely, Teleki Téka Tq 1503 ms. 49
Teleki Sámuel, vsz. 1764 után

Kivonatok, testimoniumok:

- C ms. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár VI. 7/5254.
Losteiner Leonárd, 1777–1778.
- K ms. Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár Ms. U 472/A
Bíró Sámuel, 1721 előtt
- L^{1,2&c.} Stephanus Lakatos, *Siculia delineata et descripta accuratius quam hactenus* mss.
L¹ ms. Lakatos, OSzK Oct.Lat. 324, 1702

- L² ms. anon., OSzK Quart.Lat. 503
 L³ ms. anon., OSzK Fol.Lat. 1093
 L⁴ ms. anon., Brassói Állami Levéltár 1.IV.F.2
 L⁵ ms. anon., Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár 959
- Lappangó vagy elveszett kéziratok:
 L⁶ ms., magángyűjt., ismeretlen helyen⁷
 L^{7,8} mss. anon. MTAK, L⁹ ms. anon. Nagyszeben, Brukenthal Múzeum, L¹⁰ ms. anon. Marosvásárhely, Teleki Téka⁸
- S ms. Gyöngyös, Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Sánta Mihály, 1780.
- Sz² ms. Szentiványianum, Budapest EOL AGE V.16. m2, XVIII. sz.?
- [L, K, Sz², S egymástól függő kivonatok, összességében Λ szövegcsoport, külön csak eltéréseiket jelezzük]
- R³ ms. Budapest OSzK Fol. Hung. 1273, 25r–27v.
 Réső Ensel Sándor, 1858 körül v. előtt

Ismeretlen (elveszett) kéziratok, amelyeknek egykori léte bizonyítható

- α ms. Thelegdi János (őskézirat, 1598. március előtt)
 β ms. Baranyai Decsi János (előszóval, terjesztésre szánt változat, 1598. március 5.)
 γ ms. M. Szanchi László (1614–1639 közt, vsz. 1614 utáni évek)
 δ ms. anonymi Teutonici („Gralla pokobra”-scriptor) (vsz. 1667 előtt)
 ϵ ms. anonymi (E ősforrása, vsz. 1655 előtt)
 ς ms. anonymi ($\zeta\eta$, *b* verzió ősforrása, vsz. 1650 előtt)
 ζ ms. Gyalakutai Lázár Imre (BT őse, 1660 k.–1673 előtt)
 η ms. anonymi (FP őse, 1671 előtt)
 θ ms. Kájoni János (1673)
 ι ms. Schwarz Godofréd (1739)
 κ ms. Kap János (1739)
 λ ms. Gyöngyössy János (1830)
 μ ms. Lugossy József (1858 előtt)
 ν ms. anonymi, Roma, Biblioteca Angelica (?), lappang (XVII–XVIII. sz.)

7 Forrai 1994, 143. kép, és nyomában Mandics 2017, 511–512. bemutatnak egy lapot egy ismeretlen kéziratból (tévesen *Rudimentának* tekintik), mely valaha Esze Tamás magángyűjteményében volt, és nyilvánvalóan a L¹-hez közel álló, jó minőségű másolat (L⁵ és L³ egy ehhez nagyon közeli példányról készült kópiák lehetnek, L² és L⁴ pedig távolabbi leszármazottak, talán L³ közvetítésével). A ms. jelenlegi sorsa ismeretlen. Nem zárható ki, hogy azonos a L^{7–10} kéziratok valamelyikével, ill. annak kópiájával.

8 Sebestyén 1915a, 14., 115. alapján. Az MTAK példányait azonban sikerült fellelnem (bár Sebestyén határozottan autopsziával használta); a nagyszebeni példány Lakatos 1942, 3–4. alapján már Jaklovsky Dénes kutatásaikor sem volt meg, a marosvásárhelyit CMASE 565. fellelhetetlennek jelzi, sőt felveti a gyanúját, hogy téves adat, valójában a B-re vonatkozik. Ez utóbbi lehetőség azonban nagyon furcsa volna, mert azt jelentené, hogy Sebestyén képtelen volt felismerni a B és T szinte teljes azonosságát.

Latin kifejezések és rövidítések az *apparatus criticus*ban

add.	hozzáteszi	nihil	semmit
cf.	vesd össze	om.	kihagyja
commata	vesszők(et)	omnia	az egész(et)
corr.	javítva	posterius	a későbbi, később
graphio	ceruzával	prius	az előbbi, előbb
inde	innenről fogva	pro	helyett
in fine	a végén	saec. XX.	XX. századi
initio	az elején	(sic)	így
in marg.	a lapszélen	subd.	aláhúzással kiemelve
in uncis	zárójelék közt	transc.	átírja, átírat
litt. mai.	nagyobb betűkkel	transp. ante	áthelyezi ... elé
litt. min.	kisebb betűkkel	transp. post	áthelyezi ... után
m2	későbbi (második) kézírás	ubique	mindenütt
m3	későbbi (harmadik) kézírás	vac.	vacat
maiusc.	nagybetűvel		(= üres hely van hagyva)
manu	kézírásával	var.	variáns
minusc.	kisbetűvel	versio	változat
mss.	a kéziratok együtt	versiones	változatok

A *Rudimentával* foglalkozó eddigi irodalom:

Kiadások

Fischer 1889, 91–93. (T alapján.) Sebestyén 1903. (H alapján.) Sebestyén 1909, 201–234. (H alapján.) Sebestyén 1915a, 59–61., 94–111. (G alapján, facsimilével.) Reprint: Thelegdi János: *Rudimenta*, 1598. Ford. Sebestyén Gyula. *Ars Libri*, 1994. CMASE 299–481. (GHDFEPBT; R¹R² facsimilék; C μ önálló tételként a kéziratok közé iktatva; ford. Szabó Ádám).

Szakirodalom

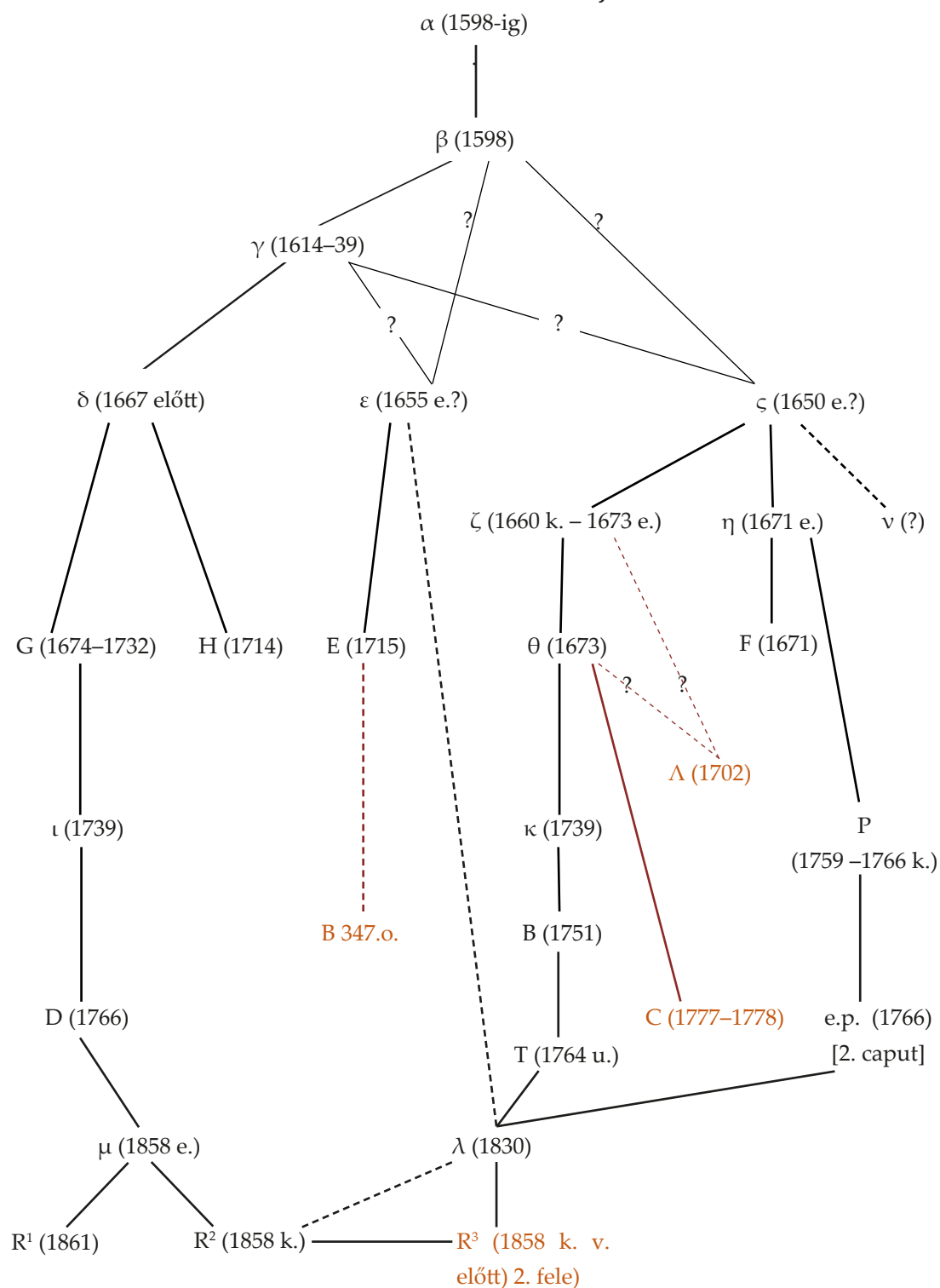
Hájos ms. 1780, 9v, 14v, 18r–20r. Wallaszky 1785, 1–2., 39–43. (ed. pr. idézése), 59. Jerney 1840, 109–111. (Thelegdi kiléte, ed. pr.), 116. Szabó 1866, I 122–125. (Thelegdi kiléte, T [Cornidesnek tulajdonítja], 2. caput), 127., II 117–118. (debreceni könyv). Fischer 1889, 13–14. (T alapján 1888-ban ms.-t is másolt), 32–38. (összehasonlító táblázat, ábécé), 67. (debreceni könyv). Sebestyén 1909, 191–192., 201–234., 261–264. (110–132. ábra). Sebestyén 1915a, 4–7., 10., 91–115. (G, H, T; 19–20. kép), 67., 117., 130., 140–141. Ernyey 1917, 168–170. (a szerző meghatározása). Németh 1934, 12–13., 18–19. (3. ábra), 22–25. (egyes betűalakok). Jakubovich 1935, 14–17. (H, F;

III. ábra). Musnai 1936 (E, P [a T-vel egy család, de régebbi]). Ferenczi 1939, 180–182., 188–195. (<r> betűjelek). Musnai 1940, 170–171. Csallány 1960, 40., 81–85. (5–6. caput átirata, példaszavak, ábécé; rajz G után), 93., 119–120. Forrai 1985, 178–185., 319–324. Forrai 1994, 318–324. (G). Ferenczi 1997, 6. (kéziratok felsorolása), 12. (T), 13–14. (ed.pr., B). Ráduly 1995. Ráduly 1997a. Ráduly 1997b. Ezeket összefoglalja: Ráduly 1998, 38. (összehasonlító táblázat), 66–74. Ferenczi 2000 (P, B, ed. pr.). Ferenczi 2004 (E, P). Vékony 2004, 66–67. (2. caput, elfogadja Bod adatát a Janus Pannonius-grammatikáról), 94–98. (Thelegdi személye, ábécé és *capita dictionum*). Hosszú 2013, 50. (*capita dictionum*, elmélet eredetükről), 75–76. Sándor 2014a, 137–138., 236–246. (40–42. ábra; kéziratok bemutatása, Thelegdi személye és értékelése), 268–270. (2. caput), 272., 292. Nagy 2015. (F, Rétyi Zajzon Péter személye). Zsupos 2015, 4–5. (Thelegdi személye), 7–10. (Szanchi személye), 20–23., 30., 4–43. (egyres betűalakok), 45., 49. Tubay 2015a, 27., 57., 59. 63–67., 77–79., 83., 88., 111., 133., 158., 163. (kutatástörténet). Mandics 2017, I 337., 341. (ed.pr.), 362., 503–516. (γ FAGHEIPBTD), 519. (μ , R¹), 530–531. (2. caput), III 116–119. (példaszavak, 5–6. caput), 134. (E), 137–138. (P), 246., 426. CMASE 40–44. (2. caput); 65. (D); 66–67. (Schwartz-testimonium); 77–78. (P, e.p.), 96., 102. (D, e.p.), 104. (D) 107., 114. (e.p.), 151. (BT), 164.; 787., 790. (Hájos-testimonium), 806–807., 810. (fordítása). Az ún. „debreceni könyvről”: 52. 18. j., 81–82., 86. (Bod után), 94., 100. (Cornides után), 109., 116. (Wallaszky után), 707–708. (Bél 1718 idézése), fől. 183. j.

Említések

Schwartz 1739, 76. (G); Horányi 1777, III 387.; Cornides ms. 1780, 4r, 5v–6r; Pápay 1808, 341., 343., 370–371.; Berzeviczy 1820, 46. (v); Révai 1833, 56.; Kiss 1839, 81.; Szinnyi II (1893) 729–730. (2. caput); Boga 1914, 63–66. (szerinte a Λ betűalakjai vsz. ősiibbek); Sebestyén 1915b (kiadás kérdését tisztázza); Sebestyén 1917, 321.; Ligeti 1925, 50.; Vargyassy 1935, 6–7. (hibás időrend); Jakubovich 1937, 272–274. (F); Peéry 1957, 276 n. 4. (azonosítatlan ms. említése 1794-ből); Musnai 1967, 74–75.; Vásáry 1974, 159–160., 163.; Vékony 1987, 14., 21.; Böröcz 1993, 81. n. 115 (D); Libisch 1998, 18., 34–35.; 41–44. (2. caput, fordítás, 5. caput), 21. kép; Ráduly 2004, 86.; Gömöri 2004, 308.; Komlóssy 2006, 533.; Sándor 2017, 31–32. (Vékony kritikája), 231–234. (C és annak elődei); Tóth 2021, 240. (debreceni könyv; 2. caput); Hosszú 2021, 275. (P), 279. (G); Klima 2021, 231.; Zelliger 2021, 158–159.; Fehér 2022b, 126. (H); Fehér 2022f, 48. (debreceni könyv); Rácz 2022, 144.

A kéziratok stemmája

1

<i>versiones ab</i> ¹ RUDIMENTA	A HUNOK régi nyelvének
Priscae HUNNORUM lingvae	ALAPJAI
brevibus quaestionibus ac responsionibus	rövid kérdésekben és válaszokban
comprehensa	összefoglalva
opera et studio	THELEGDI JÁNOS
IOANNIS THELEGDI	munkájával és fáradozásával,

¹ cf. R³ (initio add. Ioannis Telegdi | Elementa | Literatura veterum Hunnorum seu) – GDHP Rudimenta (sic) FEBT(R³) Rudimenta transp. post linguae (E rudimenta) – Priscae mss., E bis – GDHEFP(R³) Hunnorum TB Hungaror(um) v Hunorum – GDHEFP(R³) linguae TB Lingvae – H add. in marg. seu Sicularum. De his Siculis vid. Baudrandi Lexicon Geogr. voce: Siculi. E add. in marg. Hunni Vulgo vocant(ur) Siculi qui, hodie quoq(ue) habent in Transi(lvania). amplas sedes. – GDHEFPTR³ quaestionibus B quaestionib(us) – GDHPTR³ responsionibus EFB responsionib(us) – GHEFPB ac D et R¹⁻³ & – GDHPB opera E Opera F Operâ T operâ R³ inde om. – GDHPB studio EF Studio T studiô – mss. Ioannis – GDH Thelegdi E Thegledi PFTB Telegdi cf. v *Auctore Ioanne Telegdino*

V~U GD linguae breuib(us) quaestionibus H lingvae breuib(us) quaestionibus EFPBTR³ lingvae breuib(us) quaestionibus

ETB om. | omnia –¹ F om. Rudimenta | – FB om. linguae | – H ac | – B om. comprehensa |

Rudimenta GDP maiusc. HEFBTR³ minusc. – Hunnorum GD maiusc. HEPBTR^{2,3} minusc. F Priscae Hunnorum maiusc. – Ioannis Thelegdi GDFP maiusc. HEBTR^{2,3} minusc.

<i>versio a</i> ² Nunc in gratiam	most
Reu(erendi). ac Clarissimi CONR(ADI). DIETERICI	a nt. és nagytudományú Conr(adus) Dietericus,
S(acro)S(anctae). Theol(ogiae). D(octoris).	az ulmi egyházak teológiai doktora,
Ecclesiarum Vlmanarum	
Superintendentis	szuperintendens
³ descripta	kedvéért leírva
per	a magyar
Ladislau M. Szanchii	M. Szanchy László
Vngarum	által

² GDH Nunc in... EFPBT inde om. – G Reu(erendi). ac Clarissimi H R(euerendi). ac Cl(arissi)mi D Reu(erendi). et Clariss(imi). – GDH et R¹ & R² ac – GD Conr(adi). HR¹ Conradi – GD D(octoris). H Doctoris – GH Ecclesiarum D Ecclesiar(um) –³ G Szan[[chij +]]'chii' H Szanchy D Szanchii R² Szanthii – GD Vngarum H Ung(arum).

V~U GD Vlmanarum Vngarum H Ulmanarum Ung.

² H om. gratiam | – HR² om. Dieterici | Vlmanarum | –³ R² om. | omnia

Conr. Dieterici GD maiusc. H minusc.

Egyes másolatok kiegészítései

*add. GD*⁴ N(ota)B(ene). Hunnorum et Sicularum lingua hic intellig<un>'i't(ur), qua vtunt(ur) populi quidam Transsylvaniae,⁵ de q(ui)b(us) ita 'Michael Antonius' Baudrand(us) in Lexico Geographico:⁶ Siculi populi sunt Transyluaniae regionis, qui in patria lingua Szekhely dicuntur, Dacice Zeckeli (nostra lingua Zeckler) a sedium s(eu) districtus occupatione,⁷ quod post primorum Hunnorum eruptionem, pulsus e Panonia Scythis*, quaedam ipsoru(m) pars in extremu(m) Transyluaniae angulu(m) confugit, quem etiam hodie tenent;⁸ vnde Siculi orta est dictio, teste Laurentio Topeltino Transilvano etc.

*conf(er) *Zosim(um)*. IV 20. p. 386. s.

⁹ Multa de his Siculis <per *Bonfinium*> in *Nicol(ai)*. *Olahi* Attila, inserto Bonfinii reb(us) Vngaricis pag. 135. s.

D transp. in fine, add. Pagina prima in calce tituli haec leguntur. – G Hunnorum D Hungarorum G intellig<un>'i't(ur), D intelligit(ur), R² intelligitur – G vtunt(ur) D vtuntur – G Transsylvaniae, D Transyluaniae, R² Transilvaniae – G q(ui)b(us) D quibus – G 'Michael Antonius' Baudrand(us) D Michael Antonius Baudrandus, – GD Lexico Geographico: R lexico geographico: – G Szekhely D Szekhely (e corr.) R Székely – G dicuntur, D dicunt(ur), R² dicuntur – G s(eu) D vel – G primorum D primam – GD eruptionem, R eruptionem – G e D a – G ipsoru(m) D ipsorum – G extremu(m) D extremum – GD Transyluaniae R² Transilvaniae – G angulu(m) D angulum – G quem D quam – G Transilvano D Transylvano R² Trans<i>'y'Ivano – GD etc. R² (et)cet. – GD conf(er) R² confer (a jegyzetet a szövegbe illeszti)⁹ G Siculis <per Bonfinium> D Siculis – G Nicol(ai.) D Nicolai – G reb(us) D rebus – G s. D sq. R om.

Baudrand(us) *Zosim(um)*. *Bonfinium Nicol(ai)*. *Olahi* G subd. D om. subd.

NB. A hunok és székelyek nyelvén itt azt értjük, amelyet egyes erdélyi népek használnak, akikről Michael Antonius Baudrand így [szól] a Földrajzi Lexikonban: a székelyek Erdély térségének népei, hazájuk nyelvén Szekhelynek mondják, dákul Zeckeli (a mi nyelvünkön Zeckler) a székek, azaz kerületek elfoglalása miatt; mert a hunok első betörése után, mikor Pannoniából a szkítákat kiűzték,* ezeknek egy része Erdély legszélső szögletébe menekült, amit még ma is laknak. Innen származik a székely szó, az erdélyi Laurentius Topeltinus tanúsága szerint stb.

* vö. Zósimos IV 20, 386sq.

E székelyekről sokat [olvashatunk] <Bonfininél> Oláh Miklós Attilájában, amelyet Bonfini Magyar történelmébe szűrtak be, 135sq.

*add. D*¹⁰ Opusculum hoc citatum Parte Tertia pag.(inis) 75 et 76 com(m)ercii epistolaris Vffenbachiani manu sua descripsit G{r}issae A(nn)o 1738 ex Rectoratu Scholae Leutschouiensis ad Academias postliminio rediens Godofredus Schvarz Iglouiensis amicus integerrimus, nunc Theol. Doctor in Academia Hasso-Schaumburgica Professor, Consistorii S.(acri) Assessor, et Ecclesiarum eiusdem Dioeceseos Superintendens, misit 5 Nov. 1764 Rintelino mihi Samueli Székely de Doba dono.

Ezen művecskét, melyet Uffenbach levelezésének III. részében, 75–76. old. idéz, Gießenben saját kezűleg leírta az 1738. évben a lócsei iskola rektori tisztjéből *postliminiummal* [itt vsz.: az öregdiák jogán] visszatért iglói Schvarz Godofréd, a legtökéletesebb barát, most teológiai doktorként, a Hessen-Schaumburgi Akadémián professzorként, a szent konzisztórium ülnökeként, és ugyanazon egyházkerület gyülekezeteinek szuperintendenseként 1764. november 5-én Rintelnből megküldte nekem, dobai Székely Sámuelnek ajándékba.

add. H m2 Ex illustris cujusd.(am) Bibliothecae Codice | hanc sibi per amanuensem copiam fieri | iussit Z(acharias). C(onradus). ab uffebach 1714

Egy bizonyos híres Könyvtár kódexéből segítéde által ezt a másolatot készítette Zacharias Conrad von Uffenbach, 1714.

add. P Ammonii Philosophi opinio | *Unam quamque Gentem quae propria usa sit voce, proprias quoque litteras et characteres habuisse.* Lilius P(ater). Giralduſ ||

m2 `CollNEnyed`

verso m2 Accessit Libris Collegii Ref(ormati) N(agy)Enyediensis una cum | ceteris M(anu)ſ(crip)tis Petro-Bodianis | Donum Heredum ejus

Ammonius filozófus véleménye: mindegyik népnek, amely saját nyelvet használt, saját írása és betűi is voltak. Lilius Giralduſ atya.

`Nagyenyedi Kollégium`

Más Bod Péter-kéziratokkal együtt örököseinek adománya folytán került be a nagyenyedi református kollégium könyvei közé.

add. R¹ Számomra Lugossy példányából híven Ring Adorján 1841. Megjelent Lugd(uni). Bat(avorum). 1598.

add. R² Réső Ensel Sándor másolata Lugossy példányáról

graphio m2 saec. XX.

add. R³ ... cum praefatione epistolari Ioannis Decii Barovii ad Telegdium 1598.

Ex antiquo codice M(anu)ſ(crip)to Bibliothecae Regnicolaris Agropolitana Comite Telekiana fidelissime transumſit Ioannes Gyöngyöſſy de Bettény Art(ium) LL(iberalium) et Philosophiae Doctor, nec non JJ(lluſtrium) Comitatum Tordaensis, Szathmariensis et Marmatici Tabulae Iudiciariae in honorem Assessor Agropoli 1830.

Baranyai [Barovius] Decsi János Telegdihez levélben írt előszavával, 1598.

A Teleki gróf-féle marosvásárhelyi országos könyvtár régi kéziratos kódexéből a (lehető) leghűségesebben átírta bettényi Gyöngyöſſy János, DLA, PhD, a tekintetes Torda, Szatmár és Máramaros vármegyék ítélőtáblájának tiszteletbeli ülnöke (= táblabíró). Marosvásárhelyt, 1830.

*EFBT add. nihil*⁹

⁹ E: címlap verso, Musnai László kézírása, a. 1975: Telegdi János | Rudimenta priscae | Hunnorum linguae | 1598ban készült kézirátának másolata | Borberek István | enyedi deák által | 1715. IV/25én. | Borberek István I. subscribált 1713ban, B. István nevű birtokos Enyeden 1675.- földjei és szőlői említve vannak. | Koll. levéltár I. 92.12. jegyzékben

2

¹ Joannes Decius Baronius

Baranyai Decsi János

Joanni Thelegdio S(alutem). P(lurimam). D(icit). Thelegdi Jánosnak üdvözlését küldi.

2 GDHEFPBTRe.p. – ACR ³ om. omnia – e.p. & pro et ubique – e.p. Littera pro littera ubique
<i>versiones ab</i> ¹ GDHFPBTR ³ Ioannes E (cf. ι) Iohannes – GDEHPBTR ³ Decius F Decsius – G (cf. ι) Baronius, EHD Baronius (cf. Cornides: Ioannem Decium Baronium) FBTR ³ Barovius P `Barovius' R ² Baro[[n]]v'ius (cf. v Joan(nis). Decii Barrovii) – GDHFPBTR ³ Ioanni E (cf. ι) Iohanni [[I]] – GDEH (cf. ι, Cornides) Thelegdio FPBTR ³ Telegdio – mss. S. P. D. P m2 graphio add. Salute<m> plurimam dicit
<i>I-J</i> GDB Ioannes Ioanni FPTH?E?ι Joannes Joanni
¹ EFBTR ² om. Baronius – BT Telegdio
Ioannes Decsivs EPe.p. maiusc. (P subd.) – Baro[vius] E maiusc. – Telegd[io] E maiusc. Joanni Telegdio P maiusc. subd. e.p. maiusc.

² Cum nuper mihi exhibuisses literaturam Mikor nemrég megmutattad nekem szkíta írás-
tuam Scythicam, et an dignam publicatione beliség(ről szóló műv)edet, és megkérdezted,
eam iudicarem interrogasses; ³ non solum ho- méltónak ítélem-e a nyilvánosságra hozatalra,
onestos hac in re conatus tuos laudavi, sed eti- nem csupán tisztos fáradozásodat dicsértem ez
am ut primo quoq(ue) tempore promulgares, ügyben, hanem javaslója és segítője is voltam,
et author et adjutor fui. hogy az első alkalommal is terjesszed.

² EHDFPBTR ³ Cum G Quum – GDEH exhibuisses FPBT exhibuisses, transp. post Scythicam (PB exhibuisses) R ³ om. – G litteraturam D litteratam EHPBTR ³ literaturam (PT Literaturam e.p. Litteraturam) F literatura(m) – GDEH tuam FPBTR ³ om. – GD Scythicam, E Scithicam, H Scyticam, F Scythicam P Hunno-Scythicam e.p. Hunno Scythicam BTR ³ Scythicam – GDEHPBT et F & R ³ inde om., add. & cet(era) ez le van írva – GDEHBT dignam F digna(m) P digna`m' – GHFPBT publicatione eam E publica(ti)one eam – D eam publicatione – GHPR ¹ iudicarem EDF iudicarem, R ² iudicarem? BT dijudicarem, – GEP interrogasses; HDFBT interrogasses, R ¹ interrogasses – ³ mss. honestos e.p. om. – GDEHFB hac in re BT in hac re – GEHPB tuos T Tuos F `tuos' D om. R ¹ transp. ante hac in re – GDHFPBT laudavi, E laudavi e.p. laudavi; – GD etiam, EHPBT etiam – GHPT ² quoque EDFB quoq(ue) – GE promulgares, HDFPT promulgares B p(ro)mulgares – GDEHPBT et ... et F & ... & – GD auctor (R ¹ auctor,) HP autor EF Author BT author – GDEHPBT adjutor F Adjutor – GDEHPB fui. F fui: T fui. <- - ->
<i>V-U</i> GD laudavi, vt quoque H laudavi, ut qvoq(ue) EFPBT laudavi ut quoq(ue)
<i>I-J</i> GD iudicarem adiutor EHPBT iudicarem (BT dijudicarem) adjutor
P Literaturam Hunno-Scythicam subd. (e.p. maiusc.)

⁴ Etsi enim non dubito, quin ludicrum & pue- Mert még ha nem is kételkedem benne, hogy
rile videatur non paucis, tempus in hisce li- nem kevesek előtt játéknak és gyerekes do-
teris vel propagandis, vel etiam discendis lognak tűnik az időt ezeknek a betűknek a
consumere: ⁵ tamen ego prorsus diversum terjesztésével vagy éppen megtanulásával töl-
sentio, remq(ue) dignam esse iudico, quae teni, én viszont teljesen ellenkezőleg érzek, és
non solum nostrae genti, sed etiam exteris méltónak ítélem az ügyet, hogy ne csak a mi
nationibus innotescat. népünk, hanem a külföldi nemzetek előtt is is-
mertté válják.

⁴ GDEHPB Etsi T [[Etsi]] Etsi F et si – GDHFPBT dubito, ER ² dubito – EHDB et GFPT & – GDHFPBT videatur E videat(ur) – GDEHPBT paucis, F paucis – GDPR ² litteris HB literis T Literis E literis, F l(ite)ris – GPTR ² propagandis, EDF propagandis B p(ro)pagandis H propagando, – GDEFPBT discendis H discendo – GEHFPBT consumere: D consumere, – ⁵ GDEFPBT ego H <ejus> ego – GFTR ² remque EHDPB remq(ue) – GDHFPBT esse E e(ss)e – GDHFPBT judico, E judico – GDEHFPBT quae R ² quo – GDHFPB nostrae E meae – GDHFPBT genti, E genti P Gentis, m3 in marg. add. genti! Borb(ereki). meae genti e.p. Genti,
V~U GD quin diuersum quae H qvin diuersum qvae EFPBT quin diuersum quae – mss. vel [G többször uel-nek is olvasható!] – GFT -que
I~J GDB iudico EHFPT judico
⁴ T initio

⁶ Primum enim si aliae omnes coniecturae Először is, mivel ha minden más következtetés nos deficerent, ex his tamen solis literis certo cserbenhagyna is, magukból ezekből a betűk-colligere possemus,⁷ gentem Ungaricam esseből bizonyosan megállapíthatnók, hogy a ma-longe antiquissimam, et ab orientalibus illisgyar nép messze a legősibb, és azoktól a keleti Asiaticisque Scythis oriundam a quibus Cy-és ázsiai szkítáktól származik, akikről olvas-rum, Darium et alios potentissimos Monar-hatjuk, hogy legyőzték Cyrust, Dariust és más-chas devictos legimus. igen hatalmas uralkodókat.

⁶ GEHFP enim DBT enim, – GDEHFBT coniecturae P conj<un>`e`cturae R ² transp. post nos – GDHFPBT nos E nostrae non – GDEHPBT deficerent, F defficerent, – GDEHPBT his F hiis – GDEHFPB tamen T tamen, – GDP litteris EHBTR ² literis F l(ite)ris – GDHFPBT colligere E cognoscere – GDHB possemus, ER ¹ possemus FPT (B m2 graphio) possumus – ⁷ GDEHB gentem FPT Gentem – GHFPR ² Ungaricam E ungaricam DBT Hungaricam – GDHFPBT esse E e(ss)e – GEP antiquissimam, HD antiqvissimam F antiquissima(m), BT antiquissimam: – GDEHPBT et F & – GDEFPB orientalibus HT Orientalibus – GDHFPBT illis E illis, – GPBTR ² Asiaticisque EHF Asiaticisque(ue) D asiaticisque(ue) – GDBT Scythis H Schytis E Scithis F Scythis P scythis – GD oriundam EFPBTR ² oriundam, H Oriundam – GDEHFBT Cyrum, PR ¹ Cyrum – GDHBe.p. Darium EFPT Darium, – GDEHPBT et F & – GDEHFPT potentissimos B potentiss(im)os – GEHFPBT Monarchas D monarchas
V~U GD Vngaricam (D Hungaricam) antiquissimam quibus deuictos H Ungaricam antiqvissimam qvibus devictos EFPBT Ungaricam (BT om.) antiquissimam quibus devictos – GPBT -que
I~J GDB coniecturae EHFPT coniecturae
⁶ Primum P subd. e.p. om.subd.

⁸ Nam sicut Hebraei, Syri, Chaldaei, Arabes Ugyanis amint a zsidók, szírek, káldeusok, & Turcae, caeteriq(ue) orientales a dextra si-arabok és törökök, s a többi keletiek jobbról nistram versus, contra Graecorum, Latino-balra írják betűiket, ellentétben a görögök és rumq(ue) morem, exarant suas literas: ⁹ ita latinok szokásával, úgy ezek a mi betűjeleink etiam haec nostra elementa simili ratione scri-is hasonló elven íródnak. buntur.

⁸ GEHFPBT Nam D Nam, – GDHPBT Hebraei, EF Hebrei, – GDHPBT Syri, E Syrii, F Syrii, – GHFPBT Chaldaei, E Chaldaei D Chald`a`ei – GDHF Arabes & PR ² Arabes et R ¹ Arabes, et B Arabes T Arabes, E ac – GDEHFPT Turcae, BR ² e.p. Turcae – GD ceteriq(ue) EHFB caeteriq(ue) PTR ² caeterique R ¹ e.p. ceterique – GDEFPB orientales HTR ² Orientales – GEH sinistram versus, DFBT sinistram versus P ad sinistram R ² ad sinistram, – GHT Graecorum, E Graecor(um), DF Graecor(um) PB Graecorum – GDH Latinorumq(ue) EF Latinor(um)q(ue) PT Latinorumque B Latinor(um)que – GDEP morem, HFBTR ² morem – GDEHPBT exarant F exarans – G litteras: PD litteras; F l(ite)ras; HR ² literas; BT literas; E literas, – ⁹ GDHFPBT nostra E no(str)a – GDEHP elementa FBT Elementa – GDHFPBT ratione E ra(ti)one – GDHPT scribuntur. B scribunt(ur). EF scribunt(ur),
V~U PTR -que

¹⁰ Id quod vel ex eo patet, quod non solum Ez akár abból is nyilvánvaló lesz, hogy a mie-
communem pronuntiandi atq(ue) scriben- inknek nem csak közös a kiejtés, írás és rago-
di inflectendiq(ue) cum Hebraeis rationem zás elve a zsidókkal, hanem hatszáz vagy még
nostri habeant, ¹¹ sed etiam sexcenta et am- több szó is található, amelyek csaknem ugyan-
plius vocabula reperiantur, quae tam apud olyan jelentéssel rendelkeznek úgy a zsidók-
Ebraeos, quam apud nos eandem p<a>ene nál, mint nálunk.
significationem obtineant.

¹⁰ GDHFPBT Id quod E id quoq(ue) – mss. vel R¹ om. – GDEHPBT patet, F patet – GDHFPBT non solum E non-
solum – GHR¹ com(m)unem EDFPBT communem – GH pronuntiandi E p(ro)nuntiandi D enuntiandi (R²
[[pro]]`e`) FP pronuciandi B p(ro)nuciandi T pronuciandi, – GDHFB atq(ue) PT atque E om. – GDEHFBP
scribendi T scribendi, – GDEHFB inflectendiq(ue) PT inflectendique – GDH Hebraeis E H[[e]]`ae`breis FPBTR²
Hebraeis vocabulis P m3 in uncis, in marg. add. Giess.(eni,) Borb.(ereki) hiányz.(ik) – GDHFPBT rationem
E ra(ti)onem – GDH nostri E no(str)i FPBT nostra (!) – GDHFe.p. habeant, (R² habea[[t]]`nt`,`) P habeant. E
habeant.{;} BT habeant: ¹¹ GDHBT sed FPE Sed – GDHFPBT sexcenta E sexcenta, – GDEH vocabula FPBT om.
P m3 v. in marg. add. vocabula. – GDHP reperiantur, E reperiunt(ur), BT reperiuntur, F reperiant(ur), e.p.
reperia(n)tur – G Ebraeos, HDFBT Hebraeos, P <h>`H`ebraeos, E H[[e]]`ae`breos, – GDEFPBT nos HR² nos, –
GDH paene EFBT pene P fere R¹ paetre (?) R²<fere> `pene` – GDHPBT significationem E significa(ti)onem F
significatiōem(m) – mss. obtineant. R² obtineant;

V~U GD quod quod quae quam H qvod qvod qvae qvam EFPBT quod (E quoq(ue)) quod quae quam – PT atque
– PT -que

¹² Deinde, ut haec nihil ad hujus literaturae Azután, ha ezek semmit nem is érnek ennek
com(m)endationem faciant, tamen honestis- az írásnak az ajánlására, mégis mindig igen
simum semper habitum est, unam quamq(ue) tiszteltreméltó dolognak tartották, ha minden
gentem peculiari literatura uti atq(ue) frui. egyes nép saját írást használ. Ugyanis láthat-
¹³ Videmus enim paucissimas esse gentes, juk, hogy igen kevés nép van, ha egyébként
alioquin civilitate et potentia excellentes, kiemelkedik is műveltségével és hatalmával,
quae peculiaribus literis lingvas suas expri- amely saját betűkkel képes lejegyezni nyelvét.
mere possent.

¹² GHPBT Deinde, EDFe.p. Deinde – GDEH ut FPTR² ut ut (P m3 ut prius in uncis) B utut – mss. haec R² haec,
– GDP litteraturae EHB literaturae FT Literaturae – G com(m)endationem H comendationem DFPBT com-
mendationem E commenda(ti)onem – G faciant; EHDFPBT faciant, – GDEHPBT honestissimum F hone-
stissimu(m) – GDEHFPB est, T est – GR vnam quamque D vnamquamq(ue) HFP unam qvamq(ve) E unam
qu(am)q(ue) B una(m)quamq(ue) T unamquamque – GDEHFB gentem PT Gentem – GDP litteratura EHFBR²
literatura T Literatura – G vti atque H uti, atq(ve) ED uti atq(ue) FP uti ac (P m3 atque) BT uti aut – ¹³ G (e)
n(im). EHDFPBT enim – GDHBT esse E e(ss)e FPR² esse transp. post gentes (P m3 a szavak fölé írt 1 és 2
jellel javítja) – GEHBT gentes, DF gentes P Gentes – GDH alioquin E alioqu(in) FPBT alioqui (F o corr.) –
GDHFPBT civilitate E civili[[a]]`t` (at)e – GDEHFBT potentia PR² politia (P m3 potentia) – mss. excellentes, R¹
excellen<tes,> – GDEFPT peculiaribus HB peculiarib`us) R² specialibus – GDP litteris EHBR² literis F l(ite)ris
T Literis – GDEHPBT linguas F li[[teras]]`nguas` – GDEHF possent. P possint. BT possunt: R² poss[[i]]`e`nt

V~U GD vt vnam quamque vti alioquin ciuilitate quae linguas H ut unam qvamq(ve) uti, alioqvin civilitate qvae
lingvas EFPBT ut unam quamq(ue) (E quq F qvamq(ue)) uti alioqu(in)/alioqui civilit(at)e quae lingvas

I~J GDB huius EHFPT hujus

¹² P |

¹² P Litte(raturae) subd. e.p. Litteraturae subd.

¹⁴ Nam certe nec Itali, nec Hispani, nec Galli, Hiszen bizony sem az olaszoknak, sem a spa-
nec Germani habent proprios characteres, sed nyoloknak, sem a franciáknak, sem a néme-
omnium eorum populorum litterae ex Latina teknek nincsenek saját írásjegyeik, hanem
lingva, tanquam fonte, promanarunt. mindezeknek a népeknek a betűi a latin nyelv-
ből fakadnak mintegy forrásból.

¹⁴ GDEHFP Nam BT nam – GDEHPBT Itali, F Ithali, – GEHFPBT Hispani, D Hispani – GDHFPBT Galli, E Galli
– GDH habent E h(ab)ent FPBTR² habent transp. post proprios (P m3 a szavak fölé írt 1 és 2 számmal javítja)
– GDHFPT proprios EB p(ro)prios – GDHFPBT characteres, E characteres, – GDHE omnium FPR² omnes BT
om. – GDHBT eorum FP eor(um) E illor(um) – GDHT populorum EFPB populor(um) – GP litterae D litterae,
EHBR² literae F l(ite)rae T literae, – GEBR¹ Latina HDT latina FPR² Latina transp. post lingua (F latina) – GDT
lingua, E linguâ, FPB lingva H <ling> lingva; – G t(a)mq(uam). EHDP tanqvam F tanqva(m) BT tamquam – G
fonte, EHDFPBT fonte – GHDPT promanarunt. E p(ro)mana(r)runt. F proma(na)runt. B p(ro)manarunt. R²
promanarunt;

V~U GD lingua tanquam (G om.) HEF lingva tanqvam PBT lingva tanquam (BT tamquam)

¹⁵ Graeci quidem gloriati sunt, se ex Phoeni- A görögök azzal dicsekedtek, hogy ugyan
cia literas nescio quot attulisse, alias vero ex Phoeniciából vettek át nem tudni, hány betűt,
gruum volatu excogitasse, in eumq(ue) ordi- másokat azonban a darvak röptéből eszeltek ki
nem, quem nunc videmus, digessisse. ¹⁶ Un- és állítottak abba a sorrendbe, amelyben most
de non erubescunt inventionem Philosophiae látjuk. Ezek után nem szégyellik a filozófia és
atq(ue) omnis scientiae et antiquitatis sibi ar- az egész bölcsélet és régiség feltalálását ma-
rogare. guknak tulajdonítani!

¹⁵ GDH gloriati sunt, EFR² gloriati sunt BT gloriant(ur) – GDP litteras, H literas, EBTR² literas F l(ite)ras – G quot,
EHD quot F quo PR² quo autore BT quas – GEHFT attulisse, D attulisse: PB adtulisse; – GDFPBT gruum EH
Gruum – GDFPBT excogitasse, EHR² excogitasse – GPR¹ eumque EHD eumq(ue) FB eumq(ue), TR² eumque
– GDHE ordinem, FPBTR² ordinem transp. post quem nunc videmus, (P m3 a szavak fölé írt 1 és 2 számmal ja-
vítja BT ordinem,) – GDHFPBT quem E q(ue)m – GF videmus, EHDPBT videmus – ¹⁶ GDHFPBT inuentionem
E inventionem(m) – GDBT Philosophiae H philosophiae Ee.p. Philosophiae, FP φιλοσοφίας R² philosophiae,
– GDEHF atq(ue) PBTR atque – GHFPBR² scientiae E Scientiae, DT Scientiae – GDEHPBT et F & – GEHFPBT
antiquitatis D Antiquitatis – GDHFP arrogare. ER² arrogare, B arrogare: T arrogare;

V~U GD quidem quot, quem Vnde inuentionem antiquitatis H quidem quot quem Unde inventionem antiqvitatis
EFPBT quidem quot/quo/quas quem (F quem E om.) Unde inventionem antiquitatis (B antiqvitatis) – GPBT
-que

¹⁷ Sed vel hae ipsae literae nostrae fabulas De akár csak ezek a mi betűink is bőségesen
eorum abunde refutant, ac certis testimoniis cáfolják a meséiket, és biztos tanúságtételükkel
demonstrant, Asiaticos Scythas et vetustiores igazolják, hogy az ázsiai szkíták régebbiek is
ipsis, et populo Dei longe propinquoires fuis- voltak náluk, Isten népével is jóval közelebbi
se, veteremq(ue) sapientiam ab Hebraeis ad rokonok voltak, és a régi bölcsesség a zsidók-
Asiaticos et ab his ad Graecos demum proma- tól az ázsiaiakhoz terjedt át és végül tőlük a
nasse. ¹⁸ Jam vero si vel numerum literarum görögökhöz. Ha pedig akár a betűink számát
nostrarum spectes, omnes aliarum gentium tekinted, [abban] minden más nép írásjeleit fe-
characteres superant, vel elegantiam conside- lülműlják, akár a szépségét, [abban] a külföl-
res, nullis certe exterorum elementis cedent, diek egyik betűsora mögött sem maradnak el;

<p>¹⁷ GDHEFP Sed BT sed – mss. haec R¹ haec – GDP litterae EHBTR² literae F I(ite)rae – GDHFPBT nostrae E meae – GDHFPB eorum ET eor(um) – GDEH refutant, FP refuta<(n)>t, e.p. refuta(n)t, BT refutant: R² refutant – GDEH demonstrant, FBT demonstrant P demonstra(n)t – GDEPBT Asiaticos HF Asiaticos, – GDEHPBT Scythas F Scythas – GDEH vetustiores ipsis, F vetustiores, PBTR² vetustiores (P m3 add. in uncis: ipsis) – GDHFPBT populo E Populo – GDEHFPT Dei B dei – GDEHFPT propinquoires B p(ro)pinquoires – GDH fuisse, E fuisse. F ipsis fuisse; PR² ipsis fuisse, (P m3 fuisse, in uncis ponit) BT istis fuisse: – GDEHF veteremq(ue) PR veteremque B <litterarumq(ue)> <‘veteremque’> [az előző szó törlése után föléje írva, de ez is törölve] † in margine posterius add. literar(um)q(ue) T literarumque – GHP sapientiam D Sapientiam EF sapientia(m) BT Scientiam et Sapientiam – GDEHFP Asiaticos BT Asiaticos, – GDEHP et ab his ad F & ab hiis ‘ad’ BT ab his ad – GHFPBT demum E demu(m) D demum, – GDEFPBT promanasse. H promanasse – ¹⁸ GDEFPBT numerum H <minorum> ‘numerum’ – GDP litterarum HTR² literarum EFB literar(um) – GDHPBT nostrarum F nostrar(um) E mear(um) – mss. spectes, R¹ spectes – GDHFPT aliarum EB aliar(um) – GDHFBT gentium E Genti(um) P genti(um) – GEHFe.p. superant, DP superant: BT superat: R² superant; – GDHPBT elegantiam E elegantia[m] F elega<(n)>tia(m) – EFPTR² certe B certo GDH om. – GDHT exterorum EFB extoror(um) PR² exterarum – GH cedent, D cedent. E caedent(ur), (?) FPBTR² cedit.</p>
V~U GD propinquoires H propinquoires EFPBT propinquoires
I~J GDB Iam EHFPT Jam

¹⁹ in hoc vero {*versio b* literae nostrae aliarum abban pedig {*b* a mi betűink más népek betűit} gentium literas} *versiones ab* longis etiam *ab* mérföldekkel megelőzik, hogy [diakritikus] parasangis superant, quod et sine punctis pontok nélkül íródnak, és [mégis] minden kiej-scribantur, et pronuntiationes omnes multo tést jóval tökéletesebben kifejeznek, mint más quam aliae literae perfectius exprimant, et betűk, és végül könnyebben megtanulhatók. denique facilius addiscantur.

<p>¹⁹ GEH in DFPBTR² In – GDHFBPT vero E etia(m)</p> <p><i>versio b</i> GDHE om. – F I(ite)rae P litterae BTR² literae – F n(ost)rae PBT nostrae R² nostrae, – FB aliar(um) PTR² aliarum – FP Gentium BTR² gentium – F lit(e)ras P litteras BTR² literas</p> <p><i>versiones ab</i> GDHFPBT parasangis E paraphragis – GDHFPBT quod E q(uo)d – GDEHPBT punctis F punctis, – GR¹ scribantur, D scribant(ur), HR² scribantur E scribent(ur), F scribunt(ur), P scribunt, B scribu(n)tur: T scribuntur: – GDEHPBT et F & – GH pronuntiationes EDFPT pronuntiationes B p(ro)nuntiationes – GDH omnes E +es F omnes n(ost)ras PR² omnes nostras B omnes nostr[[as?]]] ae’ T omnes, nostrae – GEHPBTR² multo DF multo, – GDEH aliae F aliar(um) Nationum P aliarum Nationum B aliar(um) nationum TR² aliarum nationum – GDP litterae EHFBR² literae – G perfecti(us) EHFDPBT perfectius – GDE exprimant, H exprimant FPBTR² exprimunt, R¹ expriment, – GDEHPB et FT & – G denique EHDF deniq(ue) PR² denique illis BT denique illis omnibus – GD addiscantur. E addiscunt(ur), F addiscunt(ur). PBTR² addiscuntur. H addiscuntur</p>
V~U GD quod quam H qvod qvam EFPBT quod quam (F qvam)
¹⁹ F in fine

²⁰ Graecam, Hebraeam, Latina(m) linguam A görög, héber, latin nyelvet egész életünk toto vitae curriculo vix mediocriter addiscere során alig tudjuk közepesen megtanulni, a possumus, ²¹ Germanicam, Gallicam, Hispanicam, difficilime imbibimus, et ad eas ex arte zen isszuk magunkba, és ahhoz, hogy ezeket percipiendas multis libris, multis expensis, mesterségesen megértjük, sok könyvre, sok ki-papyro, calamo, atramento, et nescio quibus adásra, papírra, tollra, tintára és ki tudja, még aliis multiplicibus instrumentis opus habemus. milyen sokféle más eszközre van szükségünk.

²⁰ GDHFT Graecam, E Graeca(m), PB Graecam – G Ebraeam, HFBTR Hebraeam, E Hebraea(m) DP Hebraeam – GE Latina(m) HDHFBT Latinam – GHFB linguam D linguam, E lingua(m) PR² Linguas, T Linguam – GDHFPBT mediocriter E mediocrit(e)r – GER²e.p. possumus, D possumus; HFP possumus. BT possumus: –²¹ GDHFPBT Germanicam, Gallicam, Hispanicam, (P Germanicam Re.p. Hispanicam) E Germanica(m) Hispanica(m), Gallicam – GDE difficillime HFPBT difficilime – G imbibim(us), EHDPT imbibimus, F imb<e>'i'bimus, BR imbibimus – GDEHPBT et F & – GDEHFBT ex arte PR² exacte (P m3 supra versum 'cte') – GD percipiendas, EH percipiendas F addiscendas, & p(er)cipiendas P addiscendas, et percipiendas, BTR²e.p. addiscendas et percipiendas – GDEHFPB libris, T Libris, e.p. libris – GDHFBT papyro, calamo, E papyro calamo P papyro, calamo, – GDEHPBT atramento, et F atramento & R² atramento et – mss. nescio (G e corr.) – GDEFPBT quibus H qvib(us) – GDEBT multiplicibus H multiplici[[i]]'bu's F multipliceb(us) (!) P multipli[[ci]]cibus – GDPBT habemus. E habemus, H habemus F habemus: R² habemus;

V~U GD linguam quibus H lingvam qvib(us) EFPBT lingvam/Lingvas quibus

²² Has nostras litteras facilime *versio a* quis ad- Ezeket a mi betűinket akárki igen könnyen discere potest brevissimo tempore, easq(ue) meg tudja tanulni nagyon rövid idő alatt, *versio b* vel brevissimo tempore quispiam éspedig minden könyv, toll, tinta, papír nél-addiscere potest, eas *versiones ab* sine ullis kül, fáradság nélkül felírni akár fára, a spár-libris, calamo, atramento, papyro, vel lignis tai *scytalá*hoz hasonlóan, akár bármilyen más instar Scytalae Lacedaemonicae, vel aliis qui- anyagra. busvis materiis nullo negotio inscribere.

²² GDHFPBT Has ER² has – GDH nostras E meas F vero n(ost)ras PBT vero nostras R² vero [[litteras]] nostras' – GDP litteras EHBR² literas F l(ite)ras T Literas – GDB facillime EHPF facilime T facillime, *versio a* GDEH – GHR¹ potest D potest, E p(o)t(es)t – GEH tempore, D tempore; *versio b* FPBTR² – FP vel brevissimo B breviss<im>oq(ue) T brevissimoque R² ex brevissimo – PR² potest, F pot(est), BT potest: – FPR² eas BT has *versiones ab* mss. ullis (F u corr.) – GDEHFBR² libris, P libris – GDEH calamo, FPBTR² calamis, – GDEHBT papyro, F papÿro, P papyro, R² papyro – GDH lignis, EFPBTR² lignis (R¹ lignis. Instar) – G scytalae H Sc<j>'ÿ'talae E Schytala(m) DFP Scythalae BT Scytalae R¹ Scytadae – GDHFP Lacedaemonicae, E Lacedaemonica(m) B Lacedaemonica<a>e, T Lacedaemoniae, R² Lacedaemoniae – GHPTR quibusvis D quibusuis, FB quibus vis – GR² materiis, EHDHFPBT materiis – GDHFPBT inscribere. E inscribere,

V~U GD quis breuissimo vllis quibusuis H qvis brevissimo ullis qvibusvis EFPBT quis(piam) brevissimo ullis quibus vis (E qvibusuis ?) – G vel ... uel EHDHFPBT vel ... vel

²² PB in fine |

²³ Quamobrem equidem dignas hasce lite- Ezért méltónak ítélem ezeket a betűket, hogy ras esse judico, quae non solum in omnibus nem csupán minden iskolában adják a gyere-scholis pueris proponantur et instillantur, ²⁴ kek elébe és töltsék a fejükbe, hanem hogy sed etiam quas omnium ordinum homines minden rendbeli honfitársunk, gyerekek, nostrates, pueri, senes, viri, mulieres, nobiles öregek, férfiak, asszonyok, nemesek és parasz-ac rustici, breviter, omnes qui Ungaros se no- tok, egyszóval mindenki tanulja meg, aki minari volunt, addiscant. magyarnak kívánja magát nevezni.

²³ GDH Quamobrem E qu(am)obrem equidem FPBT Quamobrem equidem (B Quam obrem) – GDP litteras EHBR² literas F l(ite)ras T Literas – GDH esse, transp. post judico FPBTR² esse E e(ss)je – GD iudico H iudico[[,]] EFPBTR² judico, – GDFPBT non solum H nonsolum E (non) solu(m) – GDHFPBT omnibus E o(mn)ib(us) – GDEFPBT scholis H scholis, – GPR² proponantur EF proponant(ur) B p(ro)ponantur D proponant(ur), HT proponantur, – GDPBT instillantur, (e.p. in stillentur) EF instillant(ur), H instillantur: –²⁴ GDEHPBT sed etiam F sedetiam – GDHFPBT omnium E o(mn)iu(m) – GDHPBT ordinum EF ordinu(m) – GHPR² homines D hominum F ho(mi)nes BT homines transp. post nostrates (T homines,) E om. – GDEFP nostrates, HBTR¹ nostrates – GDHF pueri, senes, E senes, pueri, P pueri, juvenes, senes (senes posterius in uncis) BTR² pueri, juvenes, senes, – GDEHFPT mulieres, B mulieres – GDPB nobiles EHFT nobiles, – GHF breuiter, omnes E breviter: omnes DBT breuiter omnes, FR² breviter omnes – GDEHFP Ungaros se BT se Hungaros – GDHBT nominare EFP nominari – GEDHFBT volunt, P volunt R²e.p. volent

<i>V-U</i> GD Quamobrem quae quas breuiter Vngaros H Qvamobrem qvae qvas breuiter Ungaros EFPBT Quamobrem (F Qvamobrem E qu(am)obrem) quae quas (F qvas) breuiter Ungaros – EFPBT equidem
<i>I-J</i> GD iudico HEFPBT iudico – PBT iuvenes
²⁴ BT in fine

²⁵ Laudo igitur propositum tuum, quod haec Dicsérem tehát a szándékokat, hogy összegyűj-
linguae Scythicae rudimenta collegeris, et tötted a szkíta nyelvnek ezen alapjait, és meg
discere volentibus com(m)unicare volueris. akartad ismertetni azokkal, akik meg akarják

²⁶ Etsi enim breviora sunt ac rudiora, quam tanulni. Még ha rövidebbek és vázlatosabbak
forte quis desideraret, ²⁷ tamen non diffido, is, mint talán kívánatos lenne, azonban bízom
quin alii quoque reperiantur, qui hoc exem- benne, hogy mások is fellelhetőek lesznek, akik
plo haec linguae nostrae praecepta amplifica- e példa nyomán nyelvünknek e szabályait
re, et exactius tradere velint. bővíteni akarják és pontosabban átadni.

²⁵ GDH igitur E igit(ur) FPBTR ² ego – GDHPT propositum E p(ro)posit(um) FB p(ro)positum – GDEHPB tuum, F tuu(m), T Tuum, – GDEHFB linguae PT Linguae – GDHFPBT Scythicae E Schyticae – GEHFR rudimenta D rudimenta, PBT Rudimenta – GDEHT collegeris, PBR ² collegeris F colligeris – GEF & HDPBT et – GDHFPBT volentibus E volentib(us) – G com(m)unicare EHFPDBT communicare – ²⁶ GDEHPBT Etsi F Et si – GEHFPBTR ² sunt D sint – GDEHFP ac BT et – GDEHPBT rudiora, F rudiora – GDHPBT quam E q(ua)m F qva(m) – GP? desideraret; EHDFBT desideraret, – GDEHPBT diffido, F diffid[[e+]]'o,' – GEHPTR ¹ quoque DFB quoq(ue) – GHPTBR ¹ reperiantur, EDF reperiant(ur), – GHFR ² e.p. exemplo EDPBT exemplo, – GDEHFBT linguae P Linguae – GDHPBT nostrae F n(ost)rae E meae – GDPT praecepta H prae[[f]]'c'epa EFB p(rae)cepta – GDEHT amplificare, FPBR ² amplificare
<i>V-U</i> GD quod linguae breviora quam quis quin quoque qui linguae H qvod lingvae breviora quam quis qvin quoq(ue) qvi lingvae EFPBT quod lingvae breviora quam (F qva(m) E om.) quis (F quis) quin (F qvin) quoque (B quoq(ue)) lingvae
<i>I-J</i> mss. alii
²⁷ P in fine

²⁸ Janus ille Pannonius Episcopus Quinquec- Ianus Pannonius pécsi püspök, költőink leghí-
clesiensis, nostrorum Poetar(um) celeberrimus, resebbike, noha ekkora tudománnyal és tekin-
cum tanta doctrina et autoritate praeditus télyel ékeskedett, mégsem szégyellt magyar
fuisset, tamen non erubuit Ungaricam Gram- nyelvtant írni; ha azt nem vesztettük volna el
maticam conscribere; ²⁹ eam si majorum őseink hanyagsága folytán, bizony volna mivel
nostrorum negligentia non amissemus, ha- dicsekednünk a tudomány e nemében is.
beremus certe, quo in hoc quoq(ue) studii ge-
nere gloriaremur.

²⁸ GP Pannonius, H [[R]]'P'annonius EBTR ² Pannonius D Panonius, FR ¹ Panonius – GHF? episcopus EPTR ² Episcopus D Episc(opus). B Ep(iscopu)s – G Quinquecclesiensis, H Quinquecclesiensis D Quinquecclesiensis, E 5 Ecclesiensis FR ² qvinq(ue) Ecclesiensis P Quinquecclesiensis B quinque Ecclesiensis, T Quinque Ecclesiensis, – GDHPT nostrorum EFB nostror(um) – GDH Poetarum E poetar(um) F Poëtar(um) PB Poetar(um) T Poëtarum – GDE celeberrimus, HPBTR ² celeberrimus F celearimus – GD quum EHFPBTR ² cum – GDHFPBT tanta doctrina et (F &) E Sancta Divina – GD auctoritate EHFP autoritate BT autoritate – GDHPT praeditus EFB p(rae)ditus e.p. praedicatus (!) – GDEHPBT fuisset, FR ¹ fuisset; – GH erubuit, EFDPB erubuit – GDEHFP Ungaricam BT Hungaricam – GD Gram(m)aticam EHPR ² Grammaticam FBT Grammatica(m) R ¹ grammaticam – GD conscribere; HR ² conscribere, FP conscribere. E conscribere<> BT describere; – ²⁹ G eam, HD eam E Eam FP Quam BTR ² quam – GDHB majorum FE major(um) PT Majorum – GDHTe.p. nostrorum FB nostror(um) P Nostrorum E om. – GEHPBT amissemus, D amissemus; F ammissemus, R ¹ ammissimus, – EHDFPBT hoc G huc (?) – GPTR ¹ quoque EHDFB qvoq(ue) – mss. studii R ¹ Studii – GDHFPBT genere E ge(ne)re – GDHFPBT gloriaremur. E gloriaremur,

<i>V~U</i> GDT Vngaricam quo quoque H Ungaricam qvo qvoq(ve) EFPB Ungaricam quo quoq(ue) – FPBT Quam -que
<i>I~J</i> GD Ianus maiorum studii EHFPBT Janus (EH ?) majorum studii (F studij)
²⁸ Pe.p. Janus subd. – e.p. Episcopus subd. – e.p. Ungaricam Grammaticam subd.

³⁰ Nunc cum illa interciderit, et tu recte facis, Most, miután az odaveszett, te is helyesen qui nostrae gentis literaturam ab oblivione teszed, hogy népük írásbeliségét igyekszel vindicare studes, ³¹ et alii maximis forent di- megmenteni a feledéstől, és mások is a leg- gni laudibus, si Ungaricam grammaticam nagyobb dicséretre méltók lennének, ha a nativorumq(ue) vocabulor(um) et proverbio- magyar nyelvtant és hazai szavainknak és rum origines ad praescriptum artis elabora- szólásainknak eredetét a tudomány szabályai rent, szerint kidolgoznák,

³⁰ GR'EFPBT Nunc HD Nunc, – GD quum EHFPBT cum – GDEHT interciderit, F intercederit, PB interciderit – GDEHPB et tu F & tu P et Tu – GDEHFP qui BT quod – GHFPBT nostrae E no(str)ae D nostram – GEHFB gentis PT Gentis D om. – GD litteraturam EHBR ² literaturam F literatura(m) P Litteraturam T Literaturam – GDEHPBT oblivione F obli[[gatio]]'vio'ne – GDEHFP studes, BT studes; – ³¹ GDHFPBT et E & – GDE alii H alii[[s]]'j' (?) FP alii, qui BT aliis, qui R ² alii qui – GEHFPBT forent digni D digni forent – GDEHFPT laudibus, B laudib(us), e.p. laudibus – GDHFP Ungaricam E ungaricam BT Hungaricam – GDH gram(m)aticam E grammaticam, FPBTR ¹ Grammaticam, R ² Grammaticam – GDHB nativorumq(ue) PT nativorumque EF nativorumq(ue) – GDH vocabulorum, E vocabulor(um), FP vocabulor(um) BT om. R ² vocabulorum – GDH et EF atq(ue) PR ² atqu]]e BT om. – GDHBT prouerbiorum E p(ro)verbiorum F proverbior(um) P Proverbiorum – GDEFPB origines T origines, H origenes, R ² originem – GDHPT praescriptum EFB p(rae)scriptum – G artis, EHFDPT artis – GDEH elaborarent, FPBT elaborarent. R ² elaborent.
<i>V~U</i> GD qui obliuione Vngaricam nativorum prouerbiorum H qvi oblivione Ungaricam nativorum proverbiorum EFPBT qui (BT quod) oblivione Ungaricam (BT om.) nativorum proverbiorum – PT -que
³¹ BT in fine
³⁰ e.p. Litteraturam subd.

³² ut si jam cum Graecis patriam magna ex parte amisimus, et ni Deus pro sua clementia elvészettük hazánkat, és ha Isten kegyelmével averruncet, amissuri totam videmur, saltem nem hárítja el [a csapást], úgy néz ki, hogy az lingvam et res gestas ac literaturam immorta- egészset el fogjuk veszteni, legalább nyelvün- litati conferemus. (?) ket, tetteinket és írásbeliségünket átadjuk az örökkévalóságnak.

³² GEH ut D vt, FPBT At R ² Ac – GDEH patriam FPR ² primariam B provinciam T Provinciam – GDEHFP magna ex parte BT magna ex parte, transp. post amisimus – GDEH amisimus, F amissimus, PR ² amisimus potentiam, BT amisimus – GEHPBTR ² et D et, F &, – GDHFPBT ni E si (?) e.p. mi (!) – BT ni ... averruncet in uncis – GDHFPBT pro E p(ro) – GEPR ² auerruncet, HD averuncet, F averuncet BT averruncet – GDHFPBT amissuri E amississe – GDEHP totam F tota BT om. – GDHFP videmur, E videt(ur): e.p. videmur BT sumus – GDEHB linguam F lingva(m) P Lingvam T Lingvam, – GF & EHDP et BT ac – GDHFPB gestas ETR ² gestas, – GD litteraturam EHBTR ² literaturam F literatura(m) P Litteraturam – GR ¹ im(m)ortalitati HDHFPBT immortalitati E immortali- lit(a)te – GDHFPBT consecremus. E conservemus.
<i>V~U</i> GD vt auerruncet, (D averuncet,) linguam H ut averuncet, lingvam EFPBT ut (om. FPBT) averruncet, lingvam
<i>I~J</i> GD iam EHFPBT jam
³² Pe.p. Litteraturam subd.

³³ Quamquam si id quod sentio fateri licet, Bár ha szabad megvallani, mit sejtek, remélek meliora omnia de interitu Imperii Turcici minden jót a török birodalom pusztulásáról, spero, ³⁴ augurorq(ue) hanc divinitus gloriam és azt jóslom, hogy Isten azt a dicsőséget tar-nostrae genti reservatam, ut non multo post totta fenn népünk számára, hogy nemsokára a armis Ungaricis Dei beneficio Turcica poten-török hatalom Isten jótéteményéből meghajlik tia inclinetur. a magyar fegyverek előtt.

³³ GDH Quanquam E Quamq(ua)m F Quaqva(m), PTR² Quamquam B Quamquam, – GEHPR² id DFBT id, – GDHFP quod E q(uo)d B pro ut T prout R²e.p. quae – GDEHP sentio FBT sentio, – mss. licet, e.p. licet – GDHFPBT omnia E o(mn)iam (!) R² omnia, – GDFBT imperii EHPR² Imperij – GEHFPBT Turcici D turcici – GDEHFP spero, BT spero: ³⁴ GDHFB augurorq(ue) PT augurorque E augurerq(ue) (!) – GDEHPBT hanc F ha(n)c – GDEHPBT diuinitus F dev[+] in itus – GDEHF gloriam PR² gloriam transp. post Genti nostrae BT furiam – GHB nostrae genti T nostrae Genti DFR² genti nostrae E meae genti P Genti nostrae – GDEFP multo H mult[[is]]'d' BT multis – GEHFBTRe.p. post DP post, – GDFP armis E arm[is] H annis BT annis armis – GHFP Ungaricis D Vngaricis, E ungaricis BT Hungaricis – mss. Dei R² dei – GDHFPBT Turcica potentia (R¹ Turcice P Potentia) E om.

V~U GD Quanquam quod diuinitus reseruatam, vt Vngaricis H Qvanqvam qvod divinitus reservatam, ut Ungaricis EFPBT Quamquam (F Quaqva(m)) divinitus reservatam, ut Ungaricis/ungaricis

I~J GD imperii EHF Imperij PBT Imperii

³⁵ Quod ut Deus pro sua clementia faxit, Lelkemből könyörgök, hogy Isten kegyelmévosque nobiscum ac cum tota Ecclesia Or-ben ezt megtegye, titeket és velünk együtt thodoxa conservet, ex animo precor. az egész Ortodox [= református] Egyházat megőrizze.

³⁶ Datum ex foro Siculorum, 5. die Martii. Kelt Székelyvásárhelyt, az Úr 1598. évének An(no). D(omi)ni 1598. március 5-én.

³⁵ GEHFPBT vt D vero – GDHFPBT pro E p(ro) – GDH vos et EF vosq(ue) PBT vosque R² vos[[que]] 'et' – GDHPBT nobiscum EF nobiscum, – EFPBT ac cum HGD om. R² [[ac cum]] – EHFPBT tota G tota(m) D totam R² tota m' – HFTe.p. Ecclesia PB ecclesia E Ecle(s)ia G ecclesia(m) D ecclesiam R² Ecclesia m' – EBT Orthodoxa HFP ortho-doxa G orthodoxa(m) D orthodoxam R² orthodoxa m' – GHPR² conservet EDFBT conservet, – ³⁶ GDEHFe.p. foro PBT Foro – GD Siculorum, HFBR² Siculorum T Siculorum. EP Siculor(um) – GD quinto die Mart(ii) (R¹ Martii) H 5. di(e): Mart(ii): E 5 Martij (transp. post 1596) BT 5^a die Martii (T 5^a) F die 5. Mar(tii). PR² die 5 Martii (e.p. D.) – GR² An(no). H A(nno): D a(nno). E A(nn)o D(omi)ni F Anno D(omi)ni P An(no). D(omini). e.p. A(nno). BT om. – GDHFPBT 1598. E 1596, R² MDXCVIII. cf. v A(nno).1598

V~U GD Quod vt (D om.) conseruet H Qvod ut conservet EFPBT Quod ut conservet

³⁵ GHE in fine | DFPT om. B ?

³⁶ P 1598. subd.

3

<i>versio a</i> ¹ De literis Hunnorum, quae vulgo literae Sicularum vocantur	<i>a</i> A hunok betűiről, melyeket közönségesen a székelyekének neveznek.
² <i>Quot sunt Hunnorum literae?</i>	Hány betűjük van a hunoknak?
³ Sicularum Transylvanorum litterae in univ- ersum sunt XXXII. quae initium a dextra fa- cientes sinistrorsum tendunt hoc modo:	Az erdélyi székelyek betűi összesen 32-en vannak, jobbról kezdve balra haladnak ilykép- pen:
<i>versio b</i> ^{1a} Elementa Veterum Hunnorum {seu Scytharum} brevi- ter p(ro)posita	<i>b</i> A régi hunok {vagy szkíták} alapjelei röviden kifejtve.
^{2a} <i>Quot sunt litterae Hunnor(um) veter(um) seu Scythar(um)?</i>	A régi hunoknak vagy szkítáknak hány betű- jük van?
^{3a} <i>Triginta cum duabus.</i>	32.

a GDEH – ¹ GD litteris EH literis R² Litteris – GH Hunnorum, D Hunnorum E Hunnor(um) – GD litterae EHR² literae – ² GD Hunnorum litterae? HR² Hunnorum literae? E literae Hunnor(um)? – ³ GDH Sicularum E Sicular(um) – GH Transsylvanorum D Transylvanorum E Transylvanor(um) R² Transilvanorum – GD litterae EHR² literae – GD XXXII, H 32, E 32 – GD a dextra H â dextra E â dextrâ – cf. Λ qui a dextra ad sinistram scribebant

b^{1a} CR³ initio add. Ioannis Telegdi. | – FPBTC Elementa R³ Elementa | Literaturae – FBT Hunnorum P Hunnorum seu Scytharum C Hunnorum seu Scytarum – P om. breviter proposita – F p(ro)posita BTC proposita – cf. R³ Ioannis Telegdi. | Elementa | Literaturae veterum Hunnorum seu... [inde 1] – cf. Λ Alphabetum Sicularum seu Veterum Hunnorum, cf. CR³ [itt kezdődnek] – ^{2a} CR³ inde om. – FBT Quot P quot – F literae BT Literae P Litterae – F veter(um) B veteru(m) T Veterum P om. – FBT seu P s(eu) – FB Scythar(um)? T Scytharum? P Scythar(um). – ^{3a} FP Triginta cum duabus. BT Triginta duae. – cf. Λ Literae eorum sunt 34 (!)

V-U GD quae Quot vniuersum Transylvanorum quae H quae Qvot universum Transylvanorum quae E quae Quot universum Transylvanor(um) quae FPBT quot

¹ D Hunnorum | – D vulgo – ^{1a} BT Elementa | om. – T Hunnorum |

¹ D litt. mai. ² G subd. ^{1a} FT litt. mai. FP Elementa maiusc. T breviter proposita subd.

F add. in marg. Literae Hunnor(um) sicut et Hebraeor(um), Syror(um), Chaldaeor(um), Arabum, Turcarum aliarumq(ue) Gentiu(m) a dextris sinistrorsum contra Latinor(um) & Graecor(um) scribunt<ur>. Vide (?) epistola p(rae)missa Joannis Deczÿ piaie et foelicis memoria(e) viri.

A hunok betűi, mint a zsidóké, szíreké, káldeusoké, araboké, törököké és más népeké is, jobbról balra ír<ód>nak, szemben a latinokéval és görögökéval. Ld. a kegyes és áldott emlékü Deczÿ János előrebocsátott levelét.

*versio a*⁴ ← 15 51 19 '45 02 84 78 35 04 56
← A eb ecs ecsci ed e ef eg{g} egi ah
← 03 30 37 42' '36 76 16 81 '82 86 51
← i ei ek ak el eli em en eni o ô
← 11 41 34 01 33 54 y1 44 64 '46 20
← ep er es efz et eti v w eu ez efs

a A B C Cs D E F G Gy H I J K² K¹ L Ly M N Ny
O Ö P R¹ S Sz T Ty U Ü V Z Zs

A eb ecs ecsci ed e ef eg egi ah i ei ek ak el eli em
en eni o ô ep er es esz et eti v w eu ez ess

versio b^{4a} ← 15 51 19 45 03 84 78 35 | 04 56 03 06 37 43' 36 76 | 16 81 '82 86 51 11 48 34 | 01 (?) 33 54 66 44 64 46 20

^{4b} Valores litterarum.

← A, b, ch, czy, d, e, f, gh, | gy, h, i, j, k, l, ly, | m, n, ny, o, ö, p, r, s, | f; z, t, ty, u, ü, v, z, ss

versio c ← '15 51 19 45 02 84 78 35 04 56 03 12 37 | 41' 36 76 16 81 '82 87 y5 11 '41 31 34 | 06 33 54 66 44 '64 46 20

← A b cz cs d e f gh [[g]] 'gy' h i j k | k fin(a- lis). l ly m n ny o ö p [[q]] 'r' r s | f z t ty u ü v z si

A betűk hangértéke:

A eb ech eczy ed e ef egh egy eh (?) i ej ek el ely em en eny o ö ep er es esz et ety u ü ev ez ess.

c A B C Cs D E F G Gy H I J K¹ K² L Ly M N Ny O Ö P R¹ S Sz T Ty U V Z Zs

A b cz cs d e f gh gj h i j k végső k l ly m n ny o ö p r r s f z t ty u ü v z si

a	GHD b FBP c E; R ^{2,3} a betűnevekben (a betűformákban D-t követik) – om. T
a ⁴	G [[45]] '45 H 45 D '45 R ¹ add. l(ege). (m2 ecs lego) – R ² 51 – G 02 H 02 [középső szár = lefelé néző háromszög] D 02 – GH 04 D 04 – G ecs <vac.> HD ecs D litt.min. lege ec[[s]]'z' – GH eci D ecz litt. min. l(ege). ecs R ¹ m2 eci – GD egg H eg – GH 03 D 03 – G 30 H 30 D 44 – GHD 42' R ¹ 42' – GD '36 H '36 – GHD 86 R ² 85 – D ei litt. min. l(ege). ej – GHR ² 41 D 48 – H 01 G 01 [felül úgy hajlik, mint 06] D 06 – G 33 DH 33 – GD 54 [a kis vonások helyén pont] H 54 [a felső pontot om.] – GH 44 D 44 – GHD 64 R ² 64 – GHD '46 [középső szár jobbra túlnyúlik, alsó szár megtörik] (D = '45 var.) – G efz H fr (!) D esz – D v litt. min. l(ege). u w litt. min. l(ege). ű – GH efs D ess'
b ^{4a}	F ← B ← om. commata P ↓ om. commata – FP 15 51 B '15 51 – FP 78 35 B 78 35 – FP 04 B 04 – F 03 P 03 [FP keresztzár jobbra túlnyúlik] B 03 – FB 06 P 12 – F 41' P 41' B 42' – F 16 PB 16 – F 98 P '82 B '85 [fenn jobbra hurokban végződik] – F 86 P '86 B '87 var. [fenn és lenn hurokban végződik] – F 33,06 [= 01 var.] P ,06 B 01 – F {33} 33 PB 33 – F 66 PB 66 – FP 44 B 44 – FB 64 P 64 – FP 46 B 46 – ^{4b} F Valores litterarum P Litterarum Figura et valor [transp. ante 15] BT om. – FP ch B ts – F czy P cz B tz – FB gh P g – F k, k, B k k P k – F nny, PB ny – F p, r, s, f; z; B p r s sz P p. r. s sz – FP ss B [[+]]'x'
c	E add. in marg. ut fido, findely – E '15 51 – E A R ² a – E gh R ^{2,3} g – E k R ² ke – E k fin(alis). R ² ka R ³ k finál – E L (sic!) R ^{2,3} l – E [[q]] 'r' r – R ^{2,3} r – E si R ² y R ³ zs
	⁴ GH ah DP i F gh B gy – G ō HB en DP ep F ly – F s H eti B ty GDP om.

versio b^{5a} De pronunciatione har(um) litarar(um)

*versiones ab*⁵ Quomodo pronunciantur?

⁶ Horum characterum sonum seu pronunciationem facillime absq(ue) viva voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas;
⁷ parum enim ab eorum enunciatione differunt, nisi quod Latini suas consonantes bifariam efferunt.

b E betűk kiejtéséről

ab Hogyan ejtik?

Ezeknek a jeleknek a hangját avagy kiejtését könnyen megtanulod élőszó nélkül is, ha egybeveted a latin jelekkel, mert kevésbé különböznek azoknak a kiejtésétől, kivéve, hogy a latinok kétféleképpen teszik hozzájuk a magánhangzóikat.

b ^{5a}	FBT add. P om. – B p(ro)nunciatione – T harum Litararum
ab ⁵	GDFPT pronunciantur? HPR ² pronuntiantur? B p(ro)nunciantur? E p(ro)nuntiant(ur)? – ⁶ GHDFPBT Horum E Hor(um) – GHDTB characterum F charactrum E characterum P character(um) – GHDFPBT sonum ER ² sonum, – GHEFPBTR ² seu D s. – GDFPT pronunciationem H pronuntiationem E p(ro)nuntiationem B p(ro)nunciati- onem – GDFTB facillime HEP facillime – GHFB absq(ue) E ab<s>q(ue) DPT absque – GHDFPBT Latinis R latin- is – GHDFPT characteribus E ca[[n]]'r'acterib(us) B characterib(us) – G conferas; HBTE conferas, FP conferas. D conferes, – ⁷ GHDBT parum FP Parum – G n F n. HDEPTE enim – GHFD eorum P eor(um) E ear(um) BT earum – GHDFPBT enunciatione E p(ro)nuntia(ti)one R ² enuntiatione – GHDFPBT quod E q(uo)d R ² quos – GHFPBTR ² Latini ED latini – GHEPBT bifariam DF bifariam – GHER ¹ efferunt. D efferunt; F eff<e>rant. T efferant. PB efferant;

V~U GD Quomodo viua quod H Qvomodo viva qvod EFPBT Quomodo viva quod (E om.)
^{5a} mss. ⁵ E om.
⁵ GP subd. ^{5a} T litt. mai. subd.

⁸ *versiones ab* Quaedam enim ita sonum edunt, ac si vocalem post se habeant, ut *be, ce, de, ge, ka, pe, te, ve*: ⁹ quaedam vero vocalem in initio exprimere videntur, ut *ef, el, em, en, er, es*.

ab {Közülük} egyes [betűk] ugyanis úgy adnak ki hangot, mint ha utánuk volna magánhangzó, mint bé, cé, dé, gé, ká, pé, té, vé; mások pedig úgy tűnnek, mint amik az elején adnak ki magánhangzót, mint ef, el, em, en, er, es.

⁸ GHETBR ¹ Quaedam D quaedam F Quidam P quidam GHDE enim F (e)n(im). ex illis PTB enim ex illis – GHDFPBT edunt, ER ² edunt – GHDFPT habeant, B habeant: ER ² habeant – GR ¹ HPB ut FTR ² ut: DE ut, – GHEFPBT ka D ha R ² [[v+]] `ha´ – GDHEFTB te P se – G re: HD ve; F ze; PBT ze. E om. – ⁹ GHDE quaedam vero F Quidam aut(em) P quidam autem BT Quaedam vero – GHER ² vocalem in initio D vocalem ab initio [R ² abinit´i´o] FPBT in initio vocales – GHDFPT videntur E vident(ur) B videntur: – GHB ut DFET ut: P ut, – GDEFPBT <i>ef, el, em, en, er, es</i> . H ef el em en er es. PF initio add.: uh,
V~U GD Quaedam vt Qvaedam vt H qvaedam ut qvaedam ut EBT quaedam ut quaedam ut FP Quidam ut Quidam ut
⁸ be ... ve GE subd. [DT eltérő betűvel] – ⁹ ef ... es GE subd. [DT eltérő betűvel]

versiones ab ¹⁰ Siculi autem uno tantum modo efferunt, quasi singulae consonantes vocalem *e* ante se habeant, ¹¹ *versio a* vt *eb, ecs, ecsi, ed, ef, egg, egi, ek, el, [eli,] em, en, eni, ep, er, es, esz, et, eti, ez, eff*.

versio b ^{11a} Pronunciant(ur) vero sic universae veterum Hunnorum seu Siculor(um) {& Scythar(um)} litterae. A, eb, ech, eczy, ed, e, f, egh, egy, eh, i, ej, ek, ak, l, ely, m, n, enny, o, ö, ep, r, s, sz, et, ety, u, ü, ev, ez, efs.

ab A székely [jelek] pedig csak egy módon teszük hozzá, mintha minden mássalhangzó előtt *e* magánhangzó volna, *a* mint: eb, ec{s}, ecsi, ed, ef, egg, egi, ek, el, [eli,] em, en, eni, ep, er, es, esz, et, eti, ez, ess.

b Tehát a régi hunok avagy székelyek {és szkíták} betűit együttesen így ejtik: eb, ech, eczy, ed, e, ef, egh, egy, eh, i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, eny, o, ö, ep, er, es, esz, et, ety, u, ü, ev, ez, ess.

¹⁰ GDFPBTE Siculi H Sicuti – R ² efferunt – GDHE quasi F quia P [[quia]] `ac si´ BT quo (B javítás) – GDHFPBT singulae E omnes – GDH e EFPBT om. – GDT habeant, FP habeant. B habea(n)t. HR ² habeant [H ante sehabeant !] E h(a)b(e)ant – inde GHED <i>a</i> PFBT <i>b</i>
¹¹ <i>a</i> GH vt E ut: D `vt:´ – E inde versionem <i>b</i> sequitur – GDH ecs, R ² ecz, – GD ecsi, H ecri, R ¹ ec´, R ² ecs, – GDH ed, R ¹ `ed,´ – GD ek, H [[e+]] `ek,´ – G el, [[el]] DH el, – GD es, H es[[r]], – G ez, H [[er]] `ez,´ D ez, R ¹ cz, – G eff. HD efs. R ¹ cy. m ² `ez ess´ R ² ey.
^{11a} <i>b</i> FBP Pronunciant(ur) T Pronunciantur – FBT vero P autem – FBT veterum P veter(um) – F Hunnorum BTP Hunnor(um) – FP Siculor(um) BT om. – F & Scythar(um) P om. B Scythar(um) T Scytharum – F l(it)erae. P litterae. B litterae: T Literae: (A, eb cf. et C.) – FPBTC eb, E ab, – FP ech, BT ets, E es, C ecs, – F eczy, P etzy, BT etz, E etz, C ecz, – F e´, PBTC e, E om. – FBTEC egh, P eg, – FPBTC egy, E eg[[i]] `y´, – FPBTC i, ej, E om. – FPBTE ek C [[a]] e´k, – FPBTC ak, E om. – F l, PBTEC el, – F m, n, enny, PBTEC em, en, eny, – F r, s, PBTEC er, es, – F sz, P eß, BTE esz, C efs, – FPBTC ev, E eu, – FPE efs. BC ex. T esc.
V~U GD vno quasi vt H uno qvasi ut E uno quasi ut FPBT uno quia (BT quo)
¹⁰ e GE subd. [D eltérő betűvel] – ¹¹ eb ... eff GE subd. [D eltérő betűvel] – ^{11a} A ... ev E subd.

versio a ¹² *Cur litterae Sicularum sunt Latinis plures?*

¹³ Si te in primis hoc ab ediscendo absterreat, quod litterae Sicularum in tantum excrescant, numerumque Latinorum excedant, ¹⁴ venire tibi in mente(m) debet, Romanas litteras ad enunciationem nativi sermonis [soni?] esse insufficientes,

a Miért van több betűje a székelyeknek, mint a latinoknak?

Ha előszörre visszariasztana ennek a megtanulásától, hogy a székelyek betűi ilyen sokra szaporodnak, és meghaladják a latinokénak a számát, eszedbe kell hogy jusson, hogy a római betűk az anyanyelvünk kifejezéséhez elégtelenek,

a ¹²⁻¹⁴ FPBT om. omnia – ¹² GD litterae HER² litterae – GDH Sicularum E Sicular(um) – ¹³ GH in primis D inprimis E imprimis – GHE ediscendo D addiscendo – GHE absterreat D absterreat – GD litterae HER² litterae – GDH Sicularum E Sicular(um) – numerumque R – G Latin[[o]]'a'rum H Latinorum DE latinorum – GDH excedant, E excedant – ¹⁴ G mente(m) HDE mentem – GHR² debet, D debet E debent – GD litteras HER² litteras – GDH enunciationem E enuntia(ti)onem – G [[soni]] sermonis HDE sermonis – GDH esse insufficientes, E e(ss)e insufficientes

V~U GD quod natiui H quod nativi E quod nativi

¹² G subd.

versio a ¹⁵ unde cogimur literis quibusdam, vt *c' g' l' n' t'* vim inferre, et addita (quod ego gravi tono malui notare [indicare?]) *i* vocali in obsequium nostrae linguae trahere, vt *g'amoltalan n'avalias*. ¹⁶ Similiter & duarum vocalium sonum *o* et *v* transferimus & scribimus *ó* et *ő*, ut *órvölök*.

a ezért kénytelenek vagyunk egyes betűkön erőszakot tenni [vim inferre], mint *c' g' l' n' t'*, és egy *i* magánhangzó hozzáadásával (amit inkább jegyeztem volna le tompa ékezettel) a nyelvünk szolgálatára alkalmazni, mint: *g'amoltalan n'avalias*. Hasonlóképpen két magánhangzónak, az *o*-nak és *u*-nak a hangját is megváltoztatjuk és úgy írjuk: *ó* és *ő*, mint: *órvölök*.

a ¹⁵⁻¹⁶ FPBT om. omnia – ¹⁵ GD litteris HE literis – GH quibusdam, ut D quibusdam ER² quibusdam ut – GDH *c' g' l' n' t'* E *c, g, d, i, n, j't* – GDE inferre, HR² inferre – ² GHE addita D addi<c>ta – E om. (quod ego gravi tono malui notare) – G [[(qo)] (quod HD quod – G [[indicare]] notare) HD notare) – GH *i* vocali D *i* vocali, E *s*, vocali – GHER² nostrae linguae D linguae nostrae – E *g'amoltalan n'aval[[j]]'y'as* G *gamolta t'anna valias*. H *gamolta lan, navalias* D *gemolta t'anna valias*. R¹ (m2 add.) *gamoltalan navalias* – ¹⁶ G & ... & HD et ... et E ac (?) ... ac – GDH *o* et *v* E *o, et v*, – GD *ó* v *ő*, H *ó* et *ő*, R¹ *ó* et *ő*, R² *ó* ú (!) E *ó, et ü*, – G *órvölök*. H *órvölök*. D *ör, ök*. R¹ m2 add. *őrvölök, ök*. E *örülök*.

V~U GDE unde quibusdam quod (E om.) obsequium linguae (E lingvae) H vnde quibusdam quod obsequium lingvae

¹⁵ *c' ... t'* GE subd. D litt. mai. – *i* G subd. D litt. mai. – *g'amoltalan n'avalias* GDE subd. – *o v* G subd. D litt. mai. – *ó v ő* G subd. D litt. mai. [H eltérő betűvel] – *órvölök* GE subd. D litt. mai. [H eltérő betűvel]

*versio a*¹⁷ Siculi autem harum omnium loco peculiare characteres habent, vt mox videbimus.¹⁸ Quin et Romani in duobus characteribus prorsus deficiunt,¹⁹ unde formam & usum vocalium *i*. et *u*. ante aliam vocalem mutant, hoc modo, *justus vivens vivet*.²⁰ At Siculi horum loco habent suum ← 64 y1 06 quae vim consonantium habent, et semper ante vocalem ponuntur, uti:²¹ ← 81 84 64 84 ← 64 15 '36 15 ← 06 15 81 86 34 neve vala Janos.

a A székeleknek pedig mindezekre külön betűjelei vannak, mint nemsokára látni fogjuk. Sőt a rómaiak teljesen nélkülöznek még két betűjelet, ezért az *i* és *u* magánhangzók alakját és használatát más magánhangzó előtt megváltoztatják ekképpen: *justus, vivens, vivet*. Viszont a székeleknek ezekre megvan a saját 64 y1 06 [= V U J jelek], amelyeknek mássalhangzó-értékük van, és mindig magánhangzó elé kerülnek, mint: ← 81 84 64 84 ← 64 15 '36 15 ← 06 15 81 86 34 (*János vala neve*).

*a*¹⁷⁻²¹ FPBT om. omnia –¹⁷ GDE Siculi H Sicuti – GDH harum E har(um) – GDH characteres E caracteres – GHDE videbimus. R² videbimus; –¹⁸ GHDE Quin R² quin – GDH duobus E duob(us) – GDH characteribus E characteribus –¹⁹ G & HDE et – GDH formam ER formam, – GHD vocalium i et u (G i. u.) E vocalis, j. et v. – GDH modo, ER² modo – G vi[[u]]'v'ens HER² vivens D viuens – GHD vivet. E vivit. –²⁰ GDH horum E harum – G <sum> uum HD suum E suam – GHR² ← 64 y1 06 [H y1 jobbra hurokban végződik] D ← 64 y1 06; ER² 12 'j', et 64 'v', R¹ ← 64, y1, 06, – GD habent, HR² habent E h(ab)eant, – GHD ponuntur E ponunt(ur) – G uti: H uti D vti ER² ut: –²¹ GD 34 HR² 34 E 34, – GHER² 64 D 64 – GDH 15 E '15 – GDH '36 E 36 – mss. 06 R² 30 – G Ianos HE Janos D i.e. Janos vala neve (R² János)

V~U GD Quin vnde vsu quae H Qvin unde usum quae E quin unde usum quae – GHR² vivet (E vivit) D viuet

I~U G justus Ianos HE justus Janos D iustus Janos

²¹ GHE 06 15 81 86 34 | D om. |

¹⁹ i u G subd. [DH eltérő betűkkel] – justus vivens vivet GD subd.

*versio a*²² *Quomodo pronunciantur universae literae?*

²³ Iam totum alphabetum dura pronunciatione, seu obtusiore sono hoc modo efferes:

²⁴ *A, eb, ecs, ec', ed, e, f, egg, egi, eh, i, ei, ek, ak, l, el', m, n, en', o, ô, ep, r, s, fz, et, et', u, ú, eu, ez, efs.*

a Hogyan ejtik ki az összes betűt?

A teljes ábécét ekképpen kivitelezheted kemény kiejtéssel vagy tompább [= lágy] hanggal:

a, eb, ec, ecs, ed, f, eg, egy, eh, i, ej, ek, ak, l, ely, m, n, eny, o, ö, ep, r, s, sz, et, ety, `u, ü, 'ev, ez, ezs

*a*²²⁻²⁴ FPBT om. omnia –²² GDH pronunciantur E p(ro)nunciant(ur) – GD litterae HER² literae –²³ GHE alphabetum D Alphabetum – GHR¹ pronunciatione, E p(ro)nuncia(ti)one D pronuncia(ti)one, R² pronunciatione – GHER² seu D s(eu) – GHD obtusiore E obtusiori –²⁴ G [[ef]], [[e]]l, [[e]]m, [[e]]n, [[e]]r, [[e]]s, [[e]]fz, D f, l, m, n, r, s, sz, H ef, l, m, n, r, f, fz, E ef, el, em, en, er, es, esz, – GDH ec' R² ec E ecz – GHD ed, E ed, e, – GHD egi E egj – GE eh DH ah – GDH el' E ely R² el – GDH en' E eny R² om. – GHD ô, E ö, – GHD et, et' E et, ety, R eti – EH u, ü, G om. `u, ú, ' in marg. (! jellel), m2 add. D om. R¹ m2 graphio add. – GHDE ez, efs. R¹ ez, [[efs.]] cy. (!) m2 graphio [[ez, efs]] ez, ess. R² ez ey

V~U GD Quomodo vniuersae H Qvomodo universae E Quomodo universae

I~U G Iam DHE Jam

²³ D | om.

²² G subd. –²⁴ GE subd. D litt. mai.

versio a ²⁵ *Dic regulam de notatione literarum?*

a Mondd el a szabályt a betűk jelöléséről! [ti. az előző betűsorban]

²⁶ *Quae apud Latinos eodem sono efferuntur, ut f, l, m, n, r, s, absque vocali simpliciter notata habes, ut facilius intelligas; ²⁷ ceteris ideo additas vocales, quo pronuntiatio addisci possit.*

Amelyeket ugyanolyan [segéd]hanggal kiviteleznek a latin [betűt használók]nál, mint f, l, m, n, r, s, azokat a magánhangzó nélkül egyszerűen jelölve kapod, hogy könnyebben megértsd; a többiekhez azért vannak hozzáadva a magánhangzók, hogy meg lehessen tanulni a kiejtést.

versiones ab ²⁸ *Quomodo dividuntur literae Siculorum?*

ab Hogyan lehet felosztani a székelyek betűit? Magánhangzókra és mássalhangzókra.

²⁹ *In vocales et consonantes.*

<p><i>a</i> ²⁵⁻²⁷ FPBT om. omnia – ²⁵ GHD notatione E nota(ti)one – GD litterarum? HR² literarum? E literar(um)? – ²⁶ GDH efferuntur, E efferunt(ur), R² efferuntur – GH ut DE ut: – E m (corr. ex ??) – GD s, sz, H f E s. R² s, – GR absque HDE absq(ue) – G [[notantur]] notata habes, H notata habes, D notata habes: E notata h(ab)ent – G intelligas; HD intelligas, E i(nte)lligas (corr. ex ??) – ²⁷ GHD vocales, E vocales – GD pronuntiatio HR² pronuntiatio E pronuntia(ti)o –</p> <p><i>ab</i> ²⁸ GDFHEFPT dividuntur B dividunt(ur) – GD litterae Siculorum? HR² literae Siculorum? E literae Siculor(um)? FB hae literae? T hae Literae? P Litterae? – ²⁹ GDFPBT vocales H Vocales E vocales, – GDEFPT consonantes. HBT Consonantes. R² consonantes:</p>
<p><i>V~U</i> GD Quae vt vt quo Quomodo diuiduntur H Qvae ut ut qvo Qvomodo dividuntur E Quae ut ut quo Quomodo dividuntur – PTB Quomodo dividuntur F Quomodo diuiduntur</p>
<p><i>I~U</i> G lam DHE Jam</p>
<p>²⁹ E om.</p>
<p>²⁵ G subd. – ²⁶ f, ... s, G subd. D eltérő betűkkel – ²⁸ GP subd.</p>

versiones ab ³⁰ *Quot sunt Consonantes?*

ab Hány mássalhangzó van?

³¹ *Viginti tres.*

Huszonhárom:

← 51 19 '45 **02** 78 35 **04** **56** 37 **42'** 36 76 **16** 81 '82
11 41 34 01 **33** 54 46 **20**

B C Cs D F G Gy H K² K¹ L Ly M N Ny P R¹ S
Sz T Ty Z Zs

<p><i>ab</i> ³⁰ GR consonantes? HDFPBT Consonantes? Rconsonantes – ³¹ GHEBT tres. D tres: F duae 1 3 2 (?) P duae. – cf. A Consonantes sunt 25, (!) C consonantes sunt 23 – inde T om. (a versus végéig) – GHB 51 DEFPC 51 – GDHEBC 19 FP 19 – R¹ 51 19 transp. in fine – GH '45 D 45 EPBC 45 FR² '45 R¹ om. – GH 02 E 02 DFPBC 02 – GDHBC 78 EFP 78 – GHR² '35 DEC 35 FPB 35 – GHCR² 04 DB 04 F 04 transp. post 37 P 04 transp. post 37 m3 add. (visszamatató nyíllal) '04' E 04 12 – GDHFPBC 56 E om. – GH 42' DBC 42' FP 41' E om. – GD '36 HER¹ 36 FBC 36 P om., m3 '36' – GHDFPBC 16 E 16 – GHDFP '82 (FP fent és lent a szár túlnyúlik) E 98 BC '85 (fenn jobbra hurokban végződik) – GHEFPBCR 11 (GH alsó szár rövidebb) D 07 – GHR² 41 DFPB 48 E 41 31 cf. C 48 – GHER² 34 DFPBC 34 – GHBC 01 DE 06 FP ,06 – GHEDR 54 (GHE alsó kis vonalka helyett pont, DR¹ kis vonalkák helyett pontok) FPBC 54 (FC kis vonalkák helyett pontok, P alsó kis vonal helyett pont) inde FP om. EB add. 64 – GHEBC 46 D 45 R¹ 45 – E add. ← `b cz ts d f g gy j k l ly m n ny p R r s sz t ty v z' B add. ← `b ts tz d f gh gy h k k l ly m n ny p r s íz t ty v z x T vac. P m3 in marg. add. +++ ← 46 20 36</p>
<p><i>V~U</i> GDEFPTB Quot H Qvot</p>
<p>³¹ GD '82 H 36 FB 16 P ,06 E 41 </p>
<p>³⁰ GP subd.</p>

*versiones ab*³² *Quomodo dividuntur Consonantes?*

³³ In simplices et mixtas.

³⁴ *Quot sunt simplices?*

³⁵ Octodecim.

← 51 19 02 78 35 56 37 42' 36 16 81 11 41 34 01
33 46 20

versio b^{35b} Sic dictae, quod vim unius seu simplicis consonantis habeant.

ab Hogyan lehet felosztani a mássalhangzókat?

Egyszerűekre és összetettekre.

Hány egyszerű van?

Tizennyolc:

B C Cs D F G Gy H K² K¹ L M N P R¹ S Sz T
Z Zs

b Azért nevezik így, mert egyetlen, azaz egyszerű mássalhangzó értékűek.

*ab*³² GDP consonantes? HEFBT Consonantes? R² consonantes – ³³ GDHEFPB et T & – GDHEFBT mixtas. P mixtas (T Simplicis et mixtas.) cf. Λ, initio add. et hae dividuntur (L Simplicis et Mixtas) – ³⁴ GDHEP simplices? FBT simplices Consonantes? – ³⁵ GH Decem et octo. D Decem et octo: R Decem et octo EP Octodecim. F octodecim: BT Novem decim. cf. Λ et sunt 19 (!) (transp. post habeant) K suntq(ue) decem et novem. – ← 51 inde T vac. – GDEFP 51 HB 51 – GDHE 19 FP 19 45 (!) B 19 45 – GH 02 DFPB 02 E 02 – GHDB 78 EFP 78 – GHDE 35 FR² '35 P 35 B 04 (!) – GH 42' DB 42' EFP 41' – GHDF '36 EPBR¹ 36 R² 36 – GHDFPB 16 E 16 – GHEFPB 11 D 07 – GH 41 DFPB 48 E 41 31 – GP 34 HDEFB 34 – GHF 01 D 06 P ,06 EB om. – GR² 33 HDEFPB 33 – GHBE 46 D '45 FP 46

b^{35b} FBT add. cf. Sz² initio add. Simplicis, GDHEP om. – FT consonantis BL Consonantis

V~U GDF Quomodo diuiduntur Quot H Qvomodo dividuntur Qvot EPTB Quomodo dividuntur Quot

³² E | om. — ³³ E | om. — ³⁴ HEP | om.

³² GP subd. — ³⁴ GP subd.

*versiones ab*³⁶ *Quot sunt mixtae consonantes?*

³⁷ Quinque. ← '45 04 76 '82 54

eti eni eli egi ecsi.

³⁸ Sic dictae quod mixtum cum *i* vocali sonum edunt.

ab Hány összetett van?

Öt: Cs Gy Ly Ny Ty [← '45 04 76 '82 54]

ety, eny, ely, egy, ecs.

Azért nevezik így, mert az *i* magánhangzóval összetett hangot bocsátanak ki.

*ab*³⁶ GDH mixtae? EFPB mixtae consonantes? (E Consonantes?) T mixtae Consonantes – ³⁷ GEP Quinque. DF Quinque: H Qvinq(ve). BTC Quatuor. (T inde vac.) R Quinque – GHF '45 DE 45 PR² 45 BC om. – GHEFR²C 04 P 04 DB 04 – GHDFP '82 (DFP a szár fenn és lenn is túlnyúlik) E 98 BC '85 (fenn jobbra hurokban végződik) – GHDE 54 (GHER² alsó kis vonalka helyett pont D kis vonalkák helyett pontok) FPBC 54 (FP kis vonalkák helyett pontok) – GDH eti eni eli egi ecsi. (D ecsi.) EBT om. F (transp. post Sic ... edunt) ety, enny, ely, egy, eczy, P (transp. post mixtum ... edunt) ety, eny, ely, egy, etzy. – ³⁸ P om. Sic dictae quod; – cf. Λ (initio add. KSz² Mixtae, L Consonantes Mixtae) – Sic GHEFPB sic DTA – dictae GHDEFPTA dictae, B – quod GDHSz² q(uo)d E quia FBTA – GDHP i F i E in BTA om. – GDFBT edunt. H edunt ER edant. (R¹ m2 corr. edunt) F edunt. Ut: P edunt, ut (Sz²K edunt sonum; LK add. sunt 5.)

V~U GDEFBPT Quot Quinque (F Qvinq(ve)) quod H Qvot Qvinq(ve) qvot

³⁶ H | om. E mixtae consonantes? | om. — ³⁷ GB 33 | H 41 | DEFP om. – HP Quinque. | – FB 54 | om. – D fine | om.

³⁶ GP subd. — ³⁷ eti ... ecsi DF eltérő betűkkel

*versiones ab*³⁹ *Quae est observatio de mixtis consonantibus?*

⁴⁰ Cum in nostra lingua utimur Latinis characteribus *versio a* (ut supra quoq(ue) monui) consonantibus quibusdam, ⁴¹ quo perfectius ad nativi sermonis enunciationem sonum referant, ⁴² solemus accentum gravem adponere, ut, *c', g', l', n', t'*,

versio b^{41a} nonnunquam in quibusdam dictionibus Romana lingua non est sufficiens ad enunciationem nativi sermonis, ^{42a} unde litteris quibusdam, ceu: *c, g, l, n, t, vim inferre cogimur, notamus* [(e)n(im)] accentu gravi hoc modo *c', g', l', n', t'*. {&c.}

ab Mi a megfigyelés az összetett mássalhangzókról?

Mikor a mi nyelvünkben latin betűket használunk, *a* (mint feljebb is említettem) egyes mássalhangzókhöz, hogy anyanyelvünk kiejtéséhez tökéletesebben [illőn] adják vissza a hangot, tompa ékezetet szoktunk hozzátenni, mint *c', g', l', n', t'*;

b néha, egyes kifejezésekben a római nyelv [= írás] nem megfelelő az anyanyelvünk kiejtéséhez, ezért egyes betűkön, mint: *c, g, l, n, t*, kénytelenek vagyunk erőszakot tenni, ugyanis is tompa ékezettel jelöljük ekképpen: *c', g', l', n', t'*.

*ab*³⁹ GDHFPBT observatio E observa(ti)o – GDHPT consonantibus? EF consonantib(us)? B Consonant(ibus)? – ⁴⁰ GD Quum HEFPBT Cum – GDH(F m2) in nostra lingua E no(str)a lingua F lingua latina P Lingva Latina B in lingua [[Hungarica]] `nativa' T in Lingva Nativa – GDHEFPB vtimur T [[la]] Utimur – GDHBT Latinis EFPR² latinis – GDHP characteribus E caracterib(us) F charact' e' ribus, BT characteribus, – inde GDHE *a*, FPBT *b – a* E om. (vt supra ... monui) – GDH quoq(ue) R quoque – GDH consonantibus E consonantib(us) – ⁴¹ GDHE perfectius R¹ perfectius, – ⁴² G adponere, HD apponere, E apponere R² adponere – G vt, D vt; HE ut – G e', HED c', [H corr.] – GH m' ED n'

b^{41a} F nonnunqva(m) P nonnunquam BT non nunquam – FPB lingua T Lingva – F e(st) PBT est – F suffici[[+]] `ens' PBT sufficiens – FP sermonis, BT sermonis: – ^{42a} F lit(er)is P litteris B literis T Literis – F quibusdam, ceu: P quibusdam ceu BT quibusdam FP c, BT om. – F cogimur PB cogimur, T cogimur; – F notamus {nec} BT notamus enim P notantes – FB gravi T gravi, P gravi. – inde P om. – F modo c, g, l, n, t, BT modo: g l n t. – F add. &c.

V~U GD Quae observatio lingua vtimur H Quae observatio lingua utimur EFPBT Quae observatio lingua utimur – GD vt quoq(ue) quibusdam, quo natiui grauem vt H ut qvoq(ue) quibusdam, qvo nativi gravem ut E quibusdam, quo nativi gravem ut

³⁹ GP subd. – ⁴² c' ... t' D litt. mai. g ... t, g' ... t' T subd.

versio b^{42b} Ut perfecti(us) nativi sermonis enunciationum sonus refera(tu)r. ^{42c} Sic in Hung(arico). Lat(inis). charact(eribus). g'amoltalan n'avalias &c.

{*P add*: hoc modo scribebant adh(uc). circa an(num) 1598}

*versio a*⁴³ sed Siculi peculiare literas habent.

versio b^{43a} At Siculi & Hunni Veteres peculiare literas habent has quinq(ue) quibus implicitae vocalis I sonus perfecte edi(tu)r, ut:

b Hogy anyanyelvünk kiejtésének hangja tökéletesebben visszaadódjék. Így a magyarban latin betűkkel: g'amoltalan n'aval'as stb.

{*P add*: Így írtak még az 1598. év körül.}

a viszont a székelynek [ezekre] saját betűik vannak.

b A székelyeknek és a régi hunoknak megvan ez az öt saját betűjük, amelyekkel a belefoglalt I magánhangzó hangja tökéletesen kiadódik, mint:

<p>b ^{42b} FP Ut BT ut – F perfectius P perfecti[[e?]]'us' BT perfectius ad – F enunciationum PBT enunciationem – F ref(e)ra(tu)r. P referat. B referat(ur). T referatur. – ^{42c} FP Hung(arico). BT Ungarico Sermone – F Lat(inis). charact(eribus). P latino caractere BT Latinis characteribus, (T om. .) B add. v.g. T add. v. gr. – FP g'amoltalan BT Gamoltalan pro Gyámoltalan. (T Gámoltalan) – F n'avalias P n'aval'as B Navalas pro nyavajás. T Navalás pro Nyavalyás. – F &c. BT om. P (hoc modo scribebant adh(uc). circa an(num) 1598)</p> <p>a ⁴³ G sed DHE Sed – GD Siculi HE siculi R¹ sicuti (m2 corr. siculi) – GD litteras HER² literas</p> <p>b ^{43a} FBT Siculi P siculi – FPT & B et – F Veteres PBT veteres – F I(ite)ras habent P litteras habent BT habent literas – F quinq(ue) PBT quinque, – FP I B Y T y – F edi(tu)r, ut: P editur ut B editur: ut T editur; ut: – cf. Λ His quinq(ue) literis implicita (K simpliciter) vocalis ypsilon y additur.</p>
^{43a} PBT in fine om.
^{42b} g'amoltalan n'aval'as PT subd. Gyámoltalan Nyavalyás T subd.

versiones ab ⁴⁴ ← '45 15 81 15 02 04 15 36 66 **ab** CsANAD GyALU ZOLyOM
 46 87 76 87 16 '82 15 36 15 51 15 54 15 NyALAB (**b**: NyAVALyAS) ATyA
 ← C<i>anad gial{i}u (?) Csanád, gyalu (?), Zólyom,
 Zoliom nialab atia nyaláb (**b**: nyavalyás), atya.

<p>ab ⁴⁴ G '45 15 81 15 02 H '45 15 81 15 '02 DP 48 15 81 15 03 R² '45 15 81 15 03 R² '45 15 81 15 03 E '45 15 81 15 [[51?]] '02' transp. post 15 54 15 F '45 70 [[+]] '81' 70 02 B 19 15 81 15 03 – G 04 15 76 64 H 04 15 76 64 D 04 15 76 64 R¹ 04 15 76 64 R² 04 15 76 E 04 15 36 66 FPB 04 15 36 66 (F 66 var.?) – GF 46 86 76 86 16 H 46 87 76 87 16 D '45 (alul jobb szár görbül) 86 76 86 16 E 46 87 76 87 16 P 46 y4 76 y4 16 B 46 85 76 85 16 – G '82 15 36 15 51 H '82 15 36 15 '51 D '82 15 36 15 54 (R 36) (R¹ m2 [[54]] '51) E 98 15 36 15 51 FP '82 15 36 15 (F 70) 34 B ,y4 15 64 15 76 15 34 – GDP 15 54 15 HE 15 54 15 F 70 54 70 B 15 54 15 – HGD Canad E Csanad, (transp. post Atya) F C'anad [in fine] P Tsanad BT Tsanád R² csanád – E gyalu F G'alu PBT Gyalu HG galyn D galiu R¹ gialiu R² [[g+ly]] (?) 'gyalu' – GDH Zoliom EPBT Zolyom, F Zol'om R² Zólyom – H Nialab E Nyaláb, GDR¹ nialat F N'alas P Nyálás BT Nyavalyás. R¹ (m2 corr.) nialab R² nyalaty – H Atia GD atia EPBT Atya, F At'a R² atya – P add. velut tunc scribebant zol'om, g'alu, <+>'c'anad, at'a, n'alas.</p>
⁴⁴ HFPT Zoliom B Zolyom – B Tsanád
⁴⁴ Zolyom Gyalu PT subd. – Nyálás P subd. Tsanád Atya Nyavalyás T subd.

versiones ab ⁴⁵ *Quid est observandum de litera* 01 ?

⁴⁶ *versio a* Vnicum 01 alioquin simplicissima duarum consonantium vim eatenus habere videtur, *versio b* Circa literam 01 alioquin simplicissimam observandum est, quod eatenus, *versiones ab* ⁴⁷ quatenus in vernacula lingua litterae S. addimus Z, ut *Szen*^c*seg*, (?) *Szepsegh*. *versio b* habeat vim duarum consonantium:

ab Mit kell megfigyelni az Sz [01] betűről?

a Az Sz egyedül, bár a legegyszerűbb [betű], látszólag **b** Meg kell figyelni az Sz-ről, bár a legegyszerűbb [betű], hogy **ab** két mássalhangzó értékével rendelkezik, amennyiben a hazai nyelven [= írásban] az S betűhöz hozzátesszük a Z-t, mint: *Szencseg* (?), *Szepsegh* [szentség, szépség].

<p>ab ⁴⁵ GDHE est FPBT om. GD de littera HER² de litera FP circa literam B circa lit(eram) T circa Literam – GP 01 HDF 06 R¹ 06 R² 93 E 31 B 01. Sz. T <-> Sz. – ⁴⁶ GDHE Vnicum FB Circa literam P Circa litteram T Circa Literam – GHFPB 01 D 06, R 06, E 31 T <-> – GDHEFBT alioquin P alioqui – GFPBT simplicissimam D simplicissimam, H simplicissima E simplicissima, – GDHE duarum ... videtur, FPBT observandum est, quod eatenus, (B est: q(uo)d) – GDH duarum E duar(um) – GD habere videtur H habe're vi'<de>tur E h(ab)ere videt(ur), – ⁴⁷ GDHEFPB lingua T Lingva – GD litterae H litera EB literae F lit(e)rae T Literae P littera R² literae – GHEPB ut DFT ut: – GH Szenoseg, (?), EDFBT Szentség, P szentség, – GH Szepsegh. D Szépség. E Szépség. F Szépség P szépség BT Szépség, R Szépség. [R² m2 törli az ékezeteket] cf. C Szen[[t]]'c'fég</p> <p>b FP habere vim duarum consonantium: (P consonantium) BT add. habeat vim duar(um) consonantium: (T duarum)</p> <p>V-U GD Quid obseruandum Vnicum alioquin quatenus lingua vt HE Quid observandum Unicum alioqvin qvatenus (E quatenus) lingua ut FPBT Quid observandum alioquin (F alioqvin P alioqui) quatenus lingua</p>
⁴⁵ E in fine om.
⁴⁵ GP subd. – Sz T subd. – ⁴⁷ S. Z, Szen ^c seg, Szepsegh GPT subd.

<i>versiones ab</i> ⁴⁸ Siculi simplici littera scribunt, vt:	A székelyek egyszerű betűvel írják, mint:
← 01 84 81 33 34 84 '35 01 84 11 34 84 '35	SzENTSEG SzEPSEG
← Szentseg Szepseg	Szentség Szépség
⁴⁹ <i>Quot sunt vocales?</i>	Hány magánhangzó van?
⁵⁰ Nouem. ← 15 84 03 '06 87 51 66/y1? 44 64	Kilenc. A E I J O Ö U ¹ /U ² ? Ü V
← a e i ei o ö u ü v	a e i ei [=j] o ö u ü v

⁴⁸ GDHE Siculi F add. (e)n(im) P add. enim B add. [[enim]] 'autem' T autem – GDP littera HEFBR² litera T Litera – GDE scribunt, H scribunt F hac (?) scribunt, P haec scribunt. BT haec scribunt – GDH vt: E ut FBT sic: P sic – GHFPB 01 84 81 33 34 84 '35 (FPB 35) D 06 84 81 33 34 84 35 R² 06 84 81 33 84 35 E 06 84 81 33 34 84 19 (!) cf. C 01 84 81 45 84 35 – GFPB 01 84 11 34 84 '35 (FPB 35) H 01 81 11 34 81 '35 [81 jelek középebe pontokat tesz] DE 06 84 11 34 84 35 R² 06 84 07 34 84 35 – GDH Szepseg EFBT Szépség. P szépség. – GDH Szentseg EFBT Szentség. P szépség, cf. C Szen[[t]] 'c' félg – [FP fordított sorrendben] – ⁴⁹ FPBT(C) Quot... transp. post zöld ... sallia – GDPT vocales? HEFB Vocales? – cf. Sz² – ⁵⁰ GEPB Nouem. HDT Nouem: F Sunt novem: – GHDFP 15 EBC 15 – GHFC 03 D 03 EPB 03 – GHDFC '06 PB 06 – GD 86 [G mindkét szár felfelé] H 87 E 87 FP y4 var. B [[,y4]] 'y4' C 85 – GDHFPB 51 E y5 – GD y1 HEP?BC 66 F 66 – GHEFPBC 64 D 64 – GDHEB ← a F ← A P → a – GDH ei EFPBR² j – [a betűk közé D pontokat, F vesszőket szúr be] – G <ó> o' DHEFPB o.

V~U GD vt Quot nouem HE ut Qvot novem FPBT ut (T om.) Quot novem

⁴⁸ T in fine | om. – ⁴⁹ EB in fine | om. – ⁵⁰ HB Novem. | – P 64 | om.

⁴⁸ Szentség P subd. – ⁴⁹ GP subd. – ⁵⁰ a ... v D litt. mai.

⁵¹ <i>Quid differunt 42' et 37'?</i>	Miben különbözik a K ¹ és K ² ?
⁵² Nihil differunt, nisi quod 42' in initio & in fine dictionum, cum eam vocalis a sequitur, usurpari com(m)odius possit, ⁵³ et in fine semper corripitur.	Semmiben nem különböznek, csak hogy a K ¹ -t odaillőbben lehet alkalmazni a szavak elején és végén, mikor azt a magánhangzó követi; és a végén mindig használatban van (?).*
← 15 42' 87 '41 15 02 81 15 42'	ADNAK ¹ AK'OR
← akor adnak	adnak akkor

⁵¹ GHR¹ 42' DB 42' E [[66 '66']] '41' FP 43' – GHDFPB et T om. – ⁵² cf. Λ – GHEDTA Nihil FB Nihil, P Nil – GH differunt, EDA differunt (Λ add. literae 42' et 37, K 42'^37) FPBT om. – GH 42' DBA 42' [L^{2,3} középvonallal áthúzza K szára lenn görbül] E 37 FP 43' [=41'?] – GDE initio, HFPBTA initio – G 47 DH 37 E 66 F & PBTΛ et – GHDFP in BTA om. – GD quum EHFPBTA cum – GDFPBTΛ eam H 'eam' E om. – GD a H g. a EFPBA 15 (K '15 om. vocalis) T <-> – GDH sequitur E sequit(ur) TKSz²R² sequitur, F sequatur, P sequatur aut praecedat BL sequit(ur), – GH com(m)odius EDFPBTsz² commodius – GDEPBT possit, HR possit F [['usurp' possi]] possit – cf. Λ commodius usurpatur, transp. ante cum eam – FP add. quam 37, BT add. quam alia, – ⁵³ GDHEFBT fine P fine 41' – GHR corripitur. D cor(r)ipit(ur). E corripit(ur) ut: FP corripitur, B corripitur: ut T corripitur; ut: – F add. quae ex exemplis his patet. P add. quod patet exemplis – B add. ← 42' 15 36 16 15 48 Kalmár T add. Kalmár. <- -> – G 15 '42' 86 '41 H 15 42' 87 '41 D 15 42' 87 48 FP 15 43' y4 48 E 15 37 37 87 31 B 15 42' 42' 85 '48 – G 15 02 81 15 42' H 15 03 81 15 '42' D 15 03 81 15 42' E 15 02 81 15 41' FP 15 03 (P 03) 81 15 43' B 15 03 81 15 42' – GDHEPT adnak FB Adnak [FP transp. post akor] – GDHFP akor B Akkor ET akkor – [E fordított sorrend] – BT add. : nam duas literas in se continet Ka. Verum utroq(ue) modo uti licebit sive 42'. sive 37. accipias. (T om. : T ka. verum utroque T pro 42'. vac. 37. vac. – nam ... Ka. subd. T ka. subd.) – Λ om., add. qvamvis utroq(ue) modo uti licet, pro litera k.

V~U GDE Quid quod sequitur vsurpari (E usurpari) H Qvid qvod seqvitur usurpari FPBT Quid quod sequatur/ itur (F seqvatur) usurpari

⁵³ BT omnia | om. FP 15 43' y4 48 inde omnia | om.

⁵¹ GP subd. – ⁵² a G subd. D litt. mai. – aut praecedat P subd. – ⁵³ adnak, akor PT subd. Kalmár T subd.

* {FP Ami a példából nyilvánvaló: BT mert a *ká* két betűt foglal magába. De mindkétféleképpen lehet használni akár a K¹, akár a K² (betűt).}

versio a ⁵⁴ *Quid differunt 20 et 46 ?*

⁵⁵ Posteriores duae consonantes 20 et 46 'quantum' inter se differant ex suppositis exemplis facile deprehendere poteris.

versio b ^{54a} *Quid differunt in vicem posteriores duae consonantes 46 et 20 ?*

^{55a} Quantum inter se hae duae consonantes differant ex suppositis exemplis liquide deprehendi potest:

versiones ab ⁵⁶ ← 46 51 36 02 20 15 76 15
← Zöld Sallia

a Miben különbözik a Zs és Z?

Az utolsó két mássalhangzó, Zs és Z hogy mennyiben különbözik, azt az alábbi példák-ból könnyen kiderítheted:

b Miben különbözik egymástól a két utolsó mássalhangzó: Z és Zs?

Hogy mennyiben különbözik egymástól ez a két mássalhangzó, azt az alábbi példák-ból könnyű kideríteni:

ab ZsALyA ZÖLD
zsálya zöld

GDHE *a* FPBT *b*

a ⁵⁴ GHE 46 D '45 (alul jobb szár görbül) – ⁵⁵ GHE 46 D '45 (alul jobb szár görbül) – G 'quomodo' add. in marg. (l jellel) D quomodo H om. E quantum – GDH differant E differunt – GDH poteris. R² poteris: E poteris ut:

b ^{54a} F differunt in vicem BT differunt invicem P invicem differunt – FBT posteriores duae P duae posteriores – FBT consonantes P consonantes? – FPB 46 et 20 ? T om. – ^{55a} cf. Λ – F hae P om. – BT om. inter se hae duae consonantes – FPT(KSz²) differant BSz² differant, – F & PBTΛex – F liquide BT liquido PΛ om. – FT potest: PB potest. B add. ut T add. ut: K add. hoc modo: – cf. Λ Hae posteriores consonantes quantum differant inter se (L^{3,4,6} quantum autem, transp. ante hae L²⁻⁴ inter se transp. post 20 x) nempe 46 z & 20 x (L^{1,5} om. z x)

ab ⁵⁶ F initio add. exempla { – cf. Λ – G 46 51 36 02 HF 46 51 36 03 P 46 51 35 02 BA 46 51 36 02 D '45 (infra incurvatur) 51 '36 03 R² '45 51 35 03 E 46 y5 36 02 (L² 46 '51 36 02 L³ 46 36 02 L⁴ 46') – GDP 20 15 76 15 HEBCΛ 20 15 76 15 (K 20 '15 77 '15) F 20 70 76 70 – GDHF Sallia E salya BT 'Sálya R² 'sálya P s'alya. KSz² sallya L Sallya – [E fordított sorrend] – E initio add. 20 03 31 | sir B in fine add. 'sák ← 20 15 42'. T in fine add. 'sák <- -> F in fine add. }

V~U GDEFBPT Quid H Quid – EFPBTA Quantum GHD om.

^{55a} B in fine | om.

⁵⁴ G subd. – ^{54a} Quid ... consonantes P subd. – ⁵⁶ s'alya zöld PT subd. 'sák T subd.

4

*versiones ab*¹ *De Abbreviationibus.*

A rövidítésekről.

² *Quae est ratio abbreviationis literarum apud Siculos?*

Mi a betűk rövidítésének módszere a székeleyknél?

³ *Habent Siculi syllabas quasdam brevitatis caussa inventas, cum lateribus consonantium vocales inseruntur, ut:*

A székeleyeknek vannak rövidség kedvéért feltalált szótag[jel]ei, mikor a mássalhangzók oldalába beiktatják a magánhangzókat, mint:

<p><i>ab</i>¹ GDHFPT Abbreviationibus. E abbrevia(ti)onib(us). B Adbreviationibus R Abbreuiationibus – ² GDHFPT ratio E ra(ti)o – GDHEFP abbreviationis BT adbreviationis – G litterarum HF literarum EP literar(um) B in marg. + literar(um) T Literarum D om. – ³ cf. Λ (initio add. Abbreviationes) – GDHFPT Habent E H(ab)ent – GDHEFBTSz² Siculi P siculi – GHPB syllabas DEF?T Syllabas Λ om. – GHEFPBT quasdam DSz² quasdam, – GDBT caussa HPA causa E ca(us)a F causâ – GDFPBT inventas, HE inventas – HEFPBTA cum G <cum> quum D quum – GDHE lateribus (HE laterib(us)) consonantium vocales FPBTΛ vocales consona(n)tium lateribus (PB consonantium T Consonantium) – GDHFPT inseruntur, BT inseruntur: E inseruntur. ΛR inseruntur – G vt DH ut: E om. FT ut sunt: P ut sunt Λ ut sunt: B {ut} ut sunt:</p>
<p><i>V-U</i> GD Abbreuiationibus. Quae abbreuiationis quasdam breuitatis inuentas, vt: H Abbreviationibus. Quae abbreviationis qvasdam brevitatis inventas ut: EFPBT(Sz²) Abbreviationibus. Quae abbreviationis quasdam (F qvasdam) brevitatis inventas ut</p>
<p>³B(E?) in fine om.</p>
<p>¹EPT subd. – ²GP subd.</p>

⁴ ← 51¹⁵ 51⁸⁴(?) 51⁰³ 51⁸⁷ ◦ 45¹⁵ ◦ B[^]A B[^]E B[^]I B[^]O ◦ C[^]A ◦ G[^]A G[^]I G[^]O ◦ H[^]A
 '35¹⁵ 35⁰³ 35⁸⁷ H[^]E H[^]O ◦ L[^]A L[^]E L[^]O ◦ R¹A R¹I R¹U ◦
 ← ba be bi bo ◦ ca ◦ ga gi go S[^]A S[^]E S[^]O ◦ Z[^]A
 ← 56¹⁵ 56⁸⁴ 56⁸⁶ ◦ 36¹⁵ 36⁸⁴(?) 36⁸⁶ ◦ ba be bi bo ◦ ca ◦ ga gi go ◦ ha he ho ◦ la le lo ◦
 41¹⁵ 41⁰³ 41⁶⁶ ra ri ru ◦ sa se so ◦ za
 ← ha he ho ◦ la le lo ◦ ra ri ru
 ← 34¹⁵ 34⁸⁴[?] 34⁸⁶ 46¹⁵
 ← sa se so za

<p><i>ab</i>⁴ cf. ACR³ – D a szótagok közt pontok – T om. omnia – G [[55]] `51¹⁵ HFP 51¹⁵ D 55¹⁵ EBCR³ 51¹⁵ Λ 52 (L⁵ 38! S 51⁸³ K 23) – GD 55 H 55⁸⁴ (?) ER³ om. FPBCA 51⁸⁴ [F száraz nem görbülnek, CA jobbra is görbülnek] (L⁵ 52 K 51⁰³81) – GDHFPTBCA 51⁰³ [CA száraz görbülnek, kiv. L⁵] ER³ 03⁵¹ – GDH 51⁸⁷ ER³ 51⁸⁷ F 51⁸⁶ PCA 51^{y4} [Λ y4 var., L²KS ,87 L⁵ 27] B 51^{y9} – GH '45¹⁵ D '45¹⁵ ER³ om. F 45¹⁵ P 45 BCA 45¹⁵ [L² 15¹⁵ K 46¹⁵ L⁵ 46] – GDH '35¹⁵ EBCAR³ 35¹⁵ S 35¹⁵ L⁵ 47⁴⁷15 FP om. – G 34⁰³ H 34⁰³ D 35⁰³ ER³ 35⁰³ FPBCA 35⁸⁴ [SzL² száraz nem görbülnek L^{5,6} y2] – GHER³ 35⁸⁷ D '35⁸⁷ FPB 35^{y4} Λ 35⁸¹ C 35⁸⁵ – GDHFPTBCA be ER³ om. (E add. m2) – GDEFPBCAR³ bo H <ba>'bo' – GDHFPT ca B tza CA cza ER³ om. (E add. m2) – GDHER³ ga gi FP ge BCΛ ga ge – GDHPCR³Λ 56¹⁵ EL^{3,4} 51¹⁵ F 56 B 56¹⁵ L^{5,6} 51 var. – GD 56⁸⁶ 56⁸⁶ [G he hangértékben a keresztzárak felfelé, ho hangértékben lefelé mutatnak] H 56⁸⁴ 56⁸⁷ F 56⁸⁴ 56⁸⁶ PB 56⁸⁴ 56^{y4} E 51⁸⁴ 03⁵¹ R³ 56⁸⁴ 03⁵⁶ CA 56⁸⁴ 56⁸⁵ [L²⁻⁴ 51, L^{3,5,6} 84 felső keresztzár hiányzik] S 56⁸⁴ 51⁸⁴ (!) – GHDFPT 36¹⁵ R² 35¹⁵ EBCR³Λ 36¹⁵ – GHD 36⁸⁴ [megtörő, nem görbülő vonal; GH alul a keresztzár a főszáron és a megtört szakaszon ismétlődik; R² 35⁸⁴] EFPBCR³Λ 36⁸⁴ [Λ nem görbülő vonal, L¹S 34⁸⁴? L⁵ 36 felülhúzza] – GHD 36⁸⁶ [GH megtörő, nem görbülő vonal] ER³ 36⁸⁷ FPB 36^{y4} [B y4?] CA 36⁸⁵ (L³⁻⁶K 81) – G 41¹⁵ H 41¹⁵ D 45¹⁵ FPR³ 48¹⁵ B 48¹⁵ CA 48¹⁵ (L⁵ 52) E ,06¹⁵ R³ 15 (!) – GH 41⁰³ D 48⁰³ FP 48⁰³ B 48⁰³ CA 48⁰³ (K 48 Sz² 48⁰³81 L⁴ om.) E ,06⁰³ R³ 31⁰² – GH 41⁶⁶ D 48⁶⁶ E 41⁶⁶ R³ 41⁶⁶ FP 48⁶⁶ B 48^{y4} Λ 48⁸¹ (L¹S 31 K 15? L² 39? L⁵ 48⁰⁶) 48⁶⁶ (L⁴ om. L⁵ var.) C 48^{y4}? 48⁶⁶ – GDHFPTBA ho ER³ hi (E 'ho' m2) – GDHEFA le F l<+>'e' – GDHEPBCAR³ ra ri F Ra Ri – GDH ro EPR³ ru [E <ru> a sor felett] B ro ri F Ru CA ro ru – GD 34¹⁵ HFP 34¹⁵ EBR³CL¹S 34¹⁵ – G 34⁸⁴ HE 34⁸⁴ DF 34⁸⁴ PBR³CL¹S 34⁸⁴ – GH 34⁸⁶ D 34⁸⁶ R² 34⁸⁴ FP 34^{y4} BCL¹S 34^{y4} var.? ER³ 03³⁴ [= '35] – 34¹⁵..y4 om. L²⁻⁶KSz² – GHFP 46¹⁵ D '45¹⁵ [felül görbül] EBR³CL¹S 46¹⁵ – sa ... za om. L²⁻⁴KSz² – GDHFPTBCL¹S so E si (so add. m2) R³ si – GDHEFPCL¹SR³ za B <-></p>

⁴P ↓ 51¹⁵ ... za – ER² om. | omnia – GHDF go | ro | F go ° | ru ° | P bo | (go | om.) ho | ru | – E ri | – F bo ° ca .
ga GH bo (vac.) ca (vac.) ga – F ho : la – F lo : ra | B transp.: tza ° ga ge gi ° ha he ho | sa se so ° <za> ° ba be bi
bo | la le lo <> ra ri ro ru

*versiones ab*⁵ Sed ita sunt observandae istae syllabae, ne regulam collectionis confundant.

versio b^{5a} non valet ergo

← 56¹⁵ 48 16 15 02 03 37

Harmadik,

^{5b} Quia litera 41 : R dis<i>`j` ungi(tu)r ab initiali composita litera, cum qva debaba(tu)r juxta rectam syllabar(um) combinationis regula(m) conjungi: ^{5c} sunt aut(em) talia optima, ut:

ab De ezeket a szótagokat úgy kell megőrizni, hogy a szótagolás rendjét ne zavarják össze.

b Tehát nem megfelelő

H¹AR¹MADIK²

Harmadik,

mivel a R¹ (r) elkülönül a kezdő összetett betűtől, amellyel a szótagok helyes kombinációjának rendje szerint össze kellene kötődnie; viszont kiválóak az olyanok, mint:

*ab*⁵ cf. Λ – GHEFPBTA sunt obseruandae D obseruandae sunt – GDHFP istae BTL¹ istar(um) EΛ hae – GE syllabae, DH Syllabae FPBL¹ syllabar(um) combinationes, (B Syllabarum) T Syllabarum combinationes Λ literarum (L⁵ litterariae) combinationes, – GDEFPBTA ne H ni – GDHE regulam F Regulam <recte> `recte` PBTΛ regulam rectae (L⁵ totae) – GHEPBTA confundant. D confundant, vt: R² confundant ut: F confundant, K confundant<ur>.

b FPBT add. – ^{5a} FP non BT Non – FP 56¹⁵ 48 16 15 02 03 37 (P '37) B 56¹⁵ 41' 16 15 03 03 42' – F Harmadik, P Harmadik. BT Harmadik (transp. ante 56¹⁵ 41' 16 15 03 03 42') – ^{5b} F litera P littera BT literae – T om. post literae – F 41 : R P 41 r, B 48 41'. – F dis<i>`j` ungi(tu)r P disjungitur B disjunguntur, – B om. ab initiali ... litera, – F litera, P littera, – FP cum qua B quae – F debaba(tu)r P debabat B debabant[[`ur`]] – B † `juxta rectam syllabar(um) combinandi regulam` in marg. add. – FB syllabar(um) P syllabarum – FP combinationis B combinandi – F regula(m) PB regulam – F conjungi: P conjungi B conjungi. – ^{5c} F sunt PB Sunt – F aut(em) PB autem – F optima, ut: PB optima ut

V~U GD obseruandae HEFPB(T) observandae – F qva P qua (B quae)

^{5a} T om. ergo | Harmadik | <- -> | – ^{5c} P in fine | om.

^{5a} Harmadik PT subd.

*versio ab*⁶ ← 51⁰³ 41 86 ← 51¹⁵ '36 15 20

Biro

Balas

⁷ Tales syllabae plures effingi possunt pro dexteritate scriptoris, vt tandem vsus docebit.

ab B¹IR¹O

B¹ALAZs

bíró

Balázs

Ilyen szótagot többet [is] ki lehet találni az író ügyességéhez mérten, ahogy majd a gyakorlat megtaníttja. {B: feltéve, hogy valaki akarja gyakorolni magát benne.}

*ab*⁶⁻⁷ T om. – ⁶ G 51⁰³ 41 86 [86 ferde vonallal (véletlenül?) áthúzva] H 51⁰³ 41 87 DF 51⁰³ 48 86 P 51⁰³ 48 y4 B 51⁰³ 41' y4 E 51⁰³ 31 87 – GDP 51¹⁵ '36 15 20 H 51¹⁵ '36 15 20 EB 51¹⁵ 36¹⁵ 34 F 51¹⁵ 36 15 20 – GDHEB Biro F Biro. [FB(P) transp. post Balas.] P Biró – GDH Balas FP Balas. E ,Balas BR¹ Balás R² Balázs – ⁷ E om. – GDH Tales FPB Sed tales – GHFP syllabae DB Syllabae – GHFPR² possunt DB possunt, – GDF scriptoris, HR¹ Scriptoris, R² scriptoris P scriptionis, B Scriptoris: – GDHFB vt tandem P om. – GDH vsus F hoc usus facilius P Usus facile hoc B hoc usus facile – GDHEFP docebit. B docebit, dum modo quis in his se exercere velit.

V~U GD vt vsus HEFPB(T) ut usus

⁶ P Biró | – E ← Biro ← Balas

⁶ E Biro Balas [eltérő betűk]

*versiones ab*⁸ Suntne et alii abbreviationis modi?

⁹ Sunt et aliae abbreviationes, cum duae consonantes in unum coagmentantur, fere absq(ue) vocalibus, *versio b*^{9a} in finalibus dictionum terminationibus (hae en(im) coagmentationes consonantium in finali terminatione locum habent) *versiones ab*¹⁰ quibus tamen in dictionibus vocales addi debent,

ab Vannak más módjai a rövidítésnek?

Vannak más rövidítések is, mikor két mássalhangzó kapcsolódik össze egyggyé, gyakorlatilag magánhangzó nélkül,

b a szavak végső végződéseiben (*sic!*) (mert ezeknek a mássalhangzó-kapcsolatoknak a végső végződésben van helye),

ab de ezekhez a szavakhoz mégis hozzá kell tenni a magánhangzókat,

<p><i>ab</i>⁸⁻¹⁰ T om. omnia – ⁸ GDHE Suntne F Su(n)tne PB Sunt ne – G & DHE et FPB om. – ⁹ cf. Λ (om. Sunt et aliae abbreviationes,) – GDHP abbreviationis E abbrevia(ti)onis F Abbreviationis B Abreviationis – GD abbreviaciones, H abbreviaciones, E abbrevia(ti)ones, R² abbreviaciones GDHEPB Sunt F Sunt, – FPB om. et aliae abbreviationes, – GD quum HE cum FB cum nempe P nempe cum Λ item qvando – G coagmentatur, DB coagmentantur, HPAR coagmentantur EFSz² coagmentant(ur) – GPR² absque HDEFBA absq(ue) – GDH vocalibus, E vocalib(us), FPB vocalibus</p> <p><i>b</i> FPBΛ add. – ^{9a} FBΛ in finalibus P infinalibus – FP terminationibus B terminationib(us) – Λ inde om., add. verbi gratia: (K sic verbi gratia: L^{1,2} v.g. L⁵ V. G. C.) – FP hae B <H>h'ae – F en(im) P nimir(um) B enim – F termi(n)atione PB terminatione</p> <p><i>ab</i>¹⁰ GDFPB quibus H qvib(us) E quib(us) – GDH dictionibus E in dictionib(us) FPB in dictionibus – GDHEPB addi F ad[[i]]di – GH debent, D debent: ER² debent FPB debent.</p>
<p>V~U GD abbreviacionis abbreviaciones vnum quibus HEFPB abbreviacionis abbreviaciones (FP om.) unum quibus (E quib(us) H qvib(us))</p>
<p>I~J GDEFPB alii H alij</p>
<p>⁸ E in fine om.</p>
<p>⁸ GP subd.</p>

versio b^{10a} N(am). (es)t. haec observanda regula recta(e) collectionis, ut erat in combinationibus consonantium et vocalium, *versiones ab* ut:

*versio a*¹¹ ← 81^19 97 81^35 81^04 37^81¹ (!) 36^33 34^33 41^13 83

← ncs (!) nd ng ngi nk lt st rt nt

*versio b*¹¹ ← 45^81 97 35^81 81^04 81^37 81^13

← ncz (!) nd ng ngi nk nt

b mert a helyes szótagolásnak ezt a szabályát be kell tartani, mint a mássalhangzók és magánhangzók kombinációiban volt, *ab* mint:

a N^C Nd N^G N^K² L^T S^T R^1^T Nt

ncs (!) nd ngi nk lt st rt nt

b N^Cs Nd N^G N^K² Nt

ncz (!) nd ng ngi nk nt

<p><i>b</i> FPB add. T om. – ^{10a} FN(am?). (es)t. P(?)B Nec est – FP haec B hic – FP Regula B regula – F recta(e) PB rectae – FB collectionis, P collectionis – FP consonantium B Consonantium – F & PB et – FB vocalium, P vocalium – <i>ab</i> GHEFBR² ut: D vt, PR¹ ut</p> <p><i>ab</i>¹¹ <i>a</i> GDHE cf. L¹SR³ <i>b</i> FPB (cf. CA ← nk nt lt st rt), T om. – GDHEFPB ← R² → E inter litt., add. – GHD 81^19 E 81^30' R³ 81^30' FPBCL¹S 45^81 – GHEFPBR³ 97 [= 81^02] DC 97 L¹S ,87^02 – GH 81^35 [= 99] D 84 (!) ER³ 34^81 F 35^81 PBCL¹S 35^81 – GHDEBR³CL¹S 81^04 P 04^81 F 04 (!) – GH 37^83 (!) DEFPR³CA 81^37 (L⁵ '37) Sz² 81^60' – G '36^60 (?) HA 36^33 (L⁴ 36) D '36^33 ECR³K 36^33 FPBL³ om. L⁵ 36^81' – GHA 34^33 (L⁵ 34^51) DECR³ 34^33 FPB om. – G 41^13 H 45^13 D 41^13 E 46^33 CA 48^13 [L² 13 elforgatva] L⁴ 52 FPBR³ om. – GHD 83 ER³ 13'^81 FPB 81^13 [= 33] CA 01^81 (!) (Sz²L^{3,4} om. K 56) – B om. ← ncs ... nt – GDH ncs EFL¹R³ ncz P om. add. `nk' – GDHEPR³ ng FL¹ ngh – GDH ngi EFPL¹R³ ngi – GDHEFLAR³ nk P om. – GDHEΛ lt st rt nt [R³ lt st nt] (Λ nt [L⁵ ny] transp. post nk) FP nt – cf. Λ (L^{1,3} om.) transp. ante Ferencz esperest [L² a példaszavak közé ékelve] 48^33 rt 34^33 st 36^33 lt 81^06 (?) (L³ 44 L⁵ 48 Sz² [[+]]) nt 81^37 (Sz² 81^60) nk</p>
<p>V~U GD vt: HEFPB ut ut:</p>
<p>^{10a} B in fine om.</p>

versio b^{11a} In his consonantium combinationibus pronunciandis a la(e)ua dextrorsum pergendum.

← 36^33 34^33 48^33

← lt st rt

^{11b} Et cetera his similia quae facile p(ro) prudent(ia) cautioris scriptoris excogitari possunt: ^{11c} id tamen hoc loco monemus, q(uo)d hae tres consonantium combinationes, nativum suum ordinem, in pronunciando & colligendo, ut et consonantes cum vocalibus combinatae, retineant.

b Ezeknek a mássalhangzó-kombinációknak a kiejtésében balról jobbra kell haladni:

L^T S^T R^T

lt st rt

És más ezekhez hasonlók, amelyeket könnyen ki lehet találni az elővigyázatos író eszességéhez mérten; arra azonban figyelmeztetünk e helyen, hogy ez a három mássalhangzó-kombináció megőrzi az eredeti sorrendjét a kiejtésben és szótagolásban, mint a magánhangzókkal kombinált mássalhangzók is.

b FPB add. T om. – ^{11a} FP consonantium B Consonantium(m) – FP pronunciandis B p(ro)nunciandis – F a [[la(e)ua]] 'sin(istr)ja' P a latina B a l[[e]] 'ae' va FB dextrorsum P dex'tro'rs(um) – FB pergendum. P perge(n)d(um). – FP 36^33 34^33 48^33 | ← lt st rt B om. – ^{11b} FP cetera B caetera – F <p(ro)prude(nt)ia> m2 add. in marg. pro prudentia P pro prudentia B p(ro) prudentia – F possunt: PB possunt. – ^{11c} FP id tamen B Íd in – F q(uo)d PB quod – FP consonantium combinationes, B Consonantium Combinationes 48^33, rt. 34^33, st. 36^33, lt. – FB nativum suum P nativ(um) su(um) – F ordinem, PB ordinem – FP pronunciando B p(ro)nunciando – F & PB et

^{11a} P perge(n)d(um). | om. – P 48^33 | om.

*versio a*¹² Et hae quidem in finali terminatione locum habent, ut

versio b^{12a} Utriusq(ue) ordinis consonantium combinationis exempla:

*versiones ab*¹³ ← 78 84 '41 84 ,97

84 34 11 84 '41 33^34 11 15 '41 15 81 '45 87 36^33

81 84 37 44 81^37

← Ferencz esperest parancsolt nekünk

a Ezeknek pedig a végső végződésben (*sic!*) is helyük van, mint:

b Mindkét típusba tartozó mássalhangzó-kombinációk példái:

ab FER¹N^C (*b* FER¹N^Cs) ESPE¹S^T (*b* ESPE¹ES^T) PAR¹ANCsOL^T NEK²ÜN^K²

Ferenc esperest parancsolt nekünk

¹²⁻¹³ T om. omnia – GDHE *versio a* FBP *versio b*

*a*¹² GD haec HE hae – GDH terminatione E termina(ti)one R dictione – G habent, vt D habent: vt, H habent, ut: ER² habent ut:

b^{12a} FB Utriusq(ue) P Utriusque – F ordin<is ++>'nis' BP ordinis – F consonantium B Consonantium P consonantium(m) – FP combinationis B Combinationis – FB exempla: P exepla.

*ab*¹³ GH 78 84 '41 ,97 D 80 84 48 ,97 E 78 84 31 84 81^19 FP 78 84 48 84 45^81 B 78 84 41' 84 45^81 – G 84 34 11 84 '41 30 H 84 34 11 84 48 33^34 D 84 34 07 84 48 33^34 E 84 34 11 84 31 84 33^34 FP 84 34 11 84 48 84 33^34 B 84 34 11 84 '41 84 33^34 – G 11 15 '41 15 81 '45 87 36^33 HF 11 15 48 15 81 45 87 36^33 (F 87 36^33 corr., zavaros módon!) D 07 15 48 15 81 45 86 '36^33 E 11 15 31 15 81 45 87 36^33 P 11 15 48 15 45 y4 36^33 m3 add. [[81 Hiányzik az n]] B 11 15 41' 15 81 19 87 36^33 – GDHE 81 84 37 44 81^37 FPBR 81 84 37 44 81^37 – [D a szavak közt commata R² a szavak fordított sorrendben] – GHEFR¹ Ferencz DPB Ferentz (B transp. post Esperest) – GH esperes[[t]] [a törlés felesleges] EFB Esperest P Esperest. D esperst R² esperest – FB add. primi ordinis (B Primi) P add. Primi | – GDHE parancsolt F Parancsolt. R² parantsolt PB Parantsolt (B transp. post Nekünk) – G nekün[[d]] 'k' H nekunk DE nekünk FB Nekünk P Nekünk. R¹ nekünk – FB add. posterioris ordinis (B: Posterioris) P add. Post(erioris). – cf. A Azért Esperest parancsolt olyant nekünk (Sz²L^{2,3} azért L⁵ azért, mert L¹ Esp(er)est Sz²C sprech K porantsolt L³ parantsalt K oljant L^{2,6}Sz² olyant L⁵ olyan dolmányt (*sic!*) L⁵K nekünk L² nekünek) – L¹ add. rongy ingh mind Ferencz

V~U GD quidem vt H qvidem ut: E quidem ut

¹³ B omnia | om. (a példák sorrendje: esperest / Ferentz / Nekünk / Parantsolt) – HE parancsolt | – FP 84 34 11 84 48 84 33^34 | primi (ordinis) |

*versiones ab*¹⁴ *Possuntne hae abbreviationes in medio dictionum usurpari?*

*versio b*¹⁵ *Supra paulo diximus obiter in finalibus dictionum terminationibus has consonantium combinationes locum habere. Itaq(ue) versiones ab*¹⁶ *In medio dictionum usurpari non possunt, quia regulam collectionis turbant, ut*

¹⁷ ← 15 83 15 '36

Antal

← 15 97 41 15 34

Andras

ab Lehet ezeket a rövidítéseket a szavak közepén alkalmazni?

b Kevéssel feljebb futólag említettük, hogy ezeknek a mássalhangzó-kombinációknak a szavak végső végződéseiben van helyük. Tehát *ab* A szavak közepén nem alkalmazhatók, mert megzavarják a szótagolás szabályát, mint:

ANtAL

Antal

ANdR¹AS

András

¹⁴⁻¹⁷ T om. omnia – GDHE a FBp b

*ab*¹⁴ GDHEF Possuntne PB Possunt ne – GDFPB abbreviaciones H ab<serv>'brevi'ationes E abbrevia(ti)ones – GDHFPB dictionum E vocum – FPB usurpari? add. versionem b

*b*¹⁵ FP paulo B paulo – FB obiter, P obiter – FP consonantium combinationes B Consonantium Combinationes – FB Itaq(ue) P Itaque

*ab*¹⁶ cf. Λ (initio add. LSz² Hae K Hae autem) – E om. In medio dictionum usurpari – GDH In FPBA in – GDHFPBA non E Non GDHFPBA possunt, ER² possunt B possunt: – Λ inde om. – GDHE quia FPB qvoniā – GDHE regulam FP Regulam bonae B regulam bonae – H turbant, ut: G turbant, vtī D turbant: vt, R¹ turbant: vt R² turbant ut: E turbant. F turbarent, ut: B turbarent: ut P turbarent – ¹⁷E om. – H ← 15 83 15 '36 GD ← 15 97 15 '36 F 15 '81' 33 15 36 P 15 '81' 81^13' 15 36 B 15 33 15 36 – H ← 15 97 41 15 34 G ← 15 83 41 15 34 D ← 15 ,97 48 15 34 F ← 15 83 48 15 34 P ← 15 97 48 15 34 B ← 15 97 41' 15 34 – GDHF Antal PB Antal. (FP transp. post Andras) – GDHF Andras PB Andras. R András

V~U GD abbreviaciones vsurpari? vsurpari quia vt{i} HEFPB abbreviaciones usurpari? usurpari qvia (FPB om.) ut – F qvoniā PB quoniā

¹⁶ PB in fine om. | – ¹⁷ PB ← 15 97 41 15 34 | om. Andras | om. – F Andras ← 15 83 48 15 34 | Antal 15 '81' 33 15 36 |

¹⁴ P subd.

*versiones ab*¹⁸ *Non enim sic colligitur And-ras Ant-al: sed An-dras An-tal.*

versio b^{18a} *Hoc tamen (qvandoquidem rara aut nulla regula, quae non patiat(ur) exceptionem) exceptionem pati non diffiteor, cum quaedam occurrant vocabula, in quibus quaedam ex his combinatis consonantibus manebunt in pronunciatione in medio dictionis conjunctae ut est illud: Mastan. ← 16 15 34^33 15 81. ^{18b} in qua dictione duae in medio consonantes conjunctae 33 & 34 manebunt colligendo etiam conjunctae. Sic ← 16 15–34^33 15 81 non {a}ut ← 16 15 34–33 15 81.*

^{18c} *Sic in caeteris si (?) quae occurrerent.*

ab Ugyanis nem úgy szótagoljuk, hogy And-rás, Ant-al, hanem An-drás, An-tal.

b Azt azonban nem tagadom el, hogy (ámbár ritkán vagy egyáltalán nincs szabály, amely kivételt nem tűr) eltűri a kivételt, mikor egyes olyan szavak adódnak, amelyekben e kombinálódó mássalhangzók közül egyesek a kiejtésben a szó közepén összekötve maradnak, mint pl. Mastan MAS^TAN. Ebben a szóban a közepén két összekapcsolódó mássalhangzó, S és T ligatúrában is összekötve maradt. Így: MA-S^TAN, nem úgy, mint MAS-TAN. Így másokban is, ha egyes (szavak) adódnának.

<p>ab ¹⁸ ET om. – GDHPB enim F (e)n(im). – GH colligitur D colligit(ur): F colliguntur: BP colliguntur – GHF Andras DB And-ras, R²F(corr.) P And-rás – GDHPB Ant-al F aut An<tal?>`-tal-` – GH Andras D An-dras, R¹ An-drás R² An-drás- GD An-tal H An-tal FP add. ← 15 97–48 15 34 aut ← 15 `81` 33–15 36 (P 15 `81` 81^13') – FPB om. sed An-dras An-tal – F add. &c(etera). B add. caet(era).</p> <p>b FPB add. T om. omnia – ^{18a} FB qvandoquidem P quia – F Regula, P Regula B regula – F patiat(ur) P patiat(ur) B patitur – FB occurrant P occursant – F vocabula PB vocabula, – F exhis PB ex his – F Pronunciatione P pronunciatione B p(ro)nunciatione – FP conjunctae B conjunctae, – FP est B om. – FB illud: P illud – F Mastan. P mastan. transp. in fine B Mostan – FP 16 15 34^33 15 81 B 16 85 34^33 15 81 – ^{18b} B om. – F & P et – F colligendo P colligendae – F conjunctae. Sic P conjunctae, sic – F non aut P non sic – ^{18c} F caeteris siquae occur[[r]]`s`erent. P aliis. B caeteris, quae occurrerent.</p>
V~U F qvandoquidem PB quandoquidem
¹⁸ And-rás Ant-al P subd. – ^{18a} mastan P subd.

versiones ab ¹⁹ *Quid observandum est de scribenda litera 41 r?*

versio a ²⁰ 01 parvum omissis duabus columnis in fine et medio caussa brevitatis saepe usurpatur, ut

versio b ^{20a} Aliquando caussâ abbreviationis omissio 41 in medio & fine dictionis substituitur lineola seu columna a dextris sinistrorsum deducta, instar accentus gravis, ut:

versiones ab ²¹ ← 31 84 33 84 01 33 84 31 `45 03
Péter Terczi.

ab Mit kell megfigyelni a 41 = R¹ betű írásáról?

a Gyakran kis 01 [= R² jelet] alkalmazunk, két betűszárat elhagyva a végén és a közepén, a rövidség kedvéért, mint:

b Néha a rövidítés kedvéért a szó közepén és végén elhagyva a 41 [=R¹ jelet] egy vonalkát vagy szárat helyettesítünk be, amelyet jobbról balra lefelé húzunk, éles ékezethez hasonlóan, mint:

ab PETER² TER²CsI
Péter Tercsi

<p>¹⁹⁻²¹ T om. omnia – ²⁰ GDHE versio a FPB versio b</p> <p>ab ¹⁹ GDHEFB observandum P observand(um) – GDHE est FPB om. – GDH de scribenda FPB in scribenda E de – GDP littera HEFBR² litera – GD 41 ? HP 41 r? F 41: r? B 41' E r,</p> <p>a ²⁰ H 01 . G 01 , D 01 E f, [= 01.] – GDH paruum E parum[?] – H onmissis E Omissis G missis D omissis – G duab(us) DHE duabus – G caussa DH causa E ca(us)a – GDH saepe E saepius – G vsurpatur, vt HE usurpatur, ut: D vsurpatum: vt, (R¹ vt) R² usurpatum ut:</p> <p>b ^{20a} F causâ P causa B caussa – FP omissio 41 B omissi 41' – F & BP et – F liniola BP lineola – F dextris in marg. add. †dextris BP dextris – FB sinistrorsum P sinistrors(um) – FB deducta, P deducta – FP gravis B gravis: – F ut: BP ut – cf. Λ Litera 01 v (!) plerumq(ue) in fine dictionis et etiam medio usurpatur loco 41 r abbreviationis causa. (L³ 01 u Sz² plerunq(ve) K Causa)</p> <p>ab ²¹ HEFP ← 11 84 33 84 31 GB ← 11 84 33 84 01 D ← 07 84 33 84 06 – EFP 33 84 31 45 03 GH 33 84 01 `45 03 DB 33 84 01 45 03 (B 02) R² 33 84 01 48 03 – G 01 felett litt. min. ⁰¹ – GDHE Péter FPB Peter (P transp. ante 33 84 31 45 03 B transp. ante 11 84 33 84 01) – GDF Terczi. H Terczi E Tercsi BP Tertzi (B transp. ante 33 84 01 45 02)</p>
GD Quid obseruandum paruuum breuitatis vsurpatur vt H Quid observandum parvum brevitatis usurpatur ut: EFBP Quid observandum brevitatis/abbreviationis E usurpatur ut
¹⁹ E in fine om. – ^{20a} BP in fine om. – ²¹ P 03 om.
¹⁹ GP subd. – ²¹ GD 01 subd. 01 subd.

versio a ²² *Vtuntur ne praeter has literas Siculi aliis?* *a* Használják ezeken a betűkön kívül a széke-
lyek másokat?

versio b ^{22a} *Observatio.* *b* Megfigyelés.

versiones ab ²³ *Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae.* ²⁴ *Siculi capita dictionum vocant,* *ab* Ezeken kívül vannak még egyes szótagjel-
ek, melyek csúszómászók formáját utánozzák,
és ezek nem meghatározott betűkből vannak
összeolvasztva. A széke-lyek úgy hívják, a sza-
vak fejei; *a* mint: *b* ez a három van:

versio a vt: *versio b* sunt autem hae tres:

versiones ab **x1** **x8 (?)** **x7 (?)**
 ant tpru amb.

ab Nt φrü (?) Mb (?)
 ant tpru/tptrü amb

²²⁻²⁴ ET om. omnia – GDH *versio a* FPB *versio b*

a ²² GDH *Vtuntur ne R¹ Vtuntur ne R² Vtuntur`ne` – GD litteras HR² literas*

ab ²³ GDHFBP *has R² has, – GHP syllabae DFB Syllabae – GDHFP reptilium B reptiliu(m) – GDFB referentes, P referentes; H referentes – DHFBP ex certis G excertis – GDH conflatae. FBPR² conflatae, – ²⁴ GDH Siculi FPB qvas Siculi R² sicuti – GDHFP dictionum B dictionu(m) – GHFP vocant, DB vocant: R² vocant – GH vt: D vt, R vt F sunt aut(em) hae tres: BP sunt autem hae tres (B Tres) – GDHBCKájoniSzegedi **x1** FP **20** – GDH **x8** **x7** FP **x8** **x8** BCKájoni **x8**⁺⁺ **x8** Szegedi **x7** var. **x8** – GDH ant F Ant, B Ant. P ant. (Kájoni, Szegedi ant) – GDH tpru F Tptrü, P tptrü B Pt[[r]]`h`rü. (Kájoni phthru Szegedi ptrü) – GDP amb. H amb F Amb. B omb. (Kájoni omb Szegedi emb)*

GD *Vtuntur ne quaedam quae vt: H Utuntur ne quaedam quae ut: FPB quaedam quae – F qvas BP quas*

²⁴ B in fine | om.

²² G subd. – ^{22a} P subd.

5

*versio a*¹ Oratio Dominica.

² ← 16 03 15 54 15 81 37 37 03 64 15 04 16 56 '82 84 35 | 51 84 '81 01 84 81 33 84 36 33 84 34 34 56 37
16 84 35 15 46 | {15 46} 33 84 81 84 64 84 02 ◦

*a*¹ Az Úr imádsága

² MI ATyANK² K²I VAGy MËNyEGBen SzENTEltESSÉK² M'Ë`G AZ {AZ} T'Ë`
NEVED ◦

Mi atyánk, ki vagy menny^{ny}égben, szenteltessék még az te neved,

R¹ m2 transc. ← *mi atyank ki vagy menyeg ben szentel tessék meg az te neved*

R² transc. *Mi atyánk ki vagy menyeg[[be]]`Ö'n, szenteltefsék meg az [[neved]] `teneved'*

az egész részben: *a* GDH om. EFPBT

D pro 46 ubique '45 (jobb szár alul görbül), pro 64 ubique 64, pro 41 ubique 48, pro 11 ubique 7

R² latin betűvel transc. R¹ m2 graphio latin betűvel transc. R² om. az összes írásjelt, a vége kivételével

*a*¹ G maiusc. DH minusc. – ² GH 16 03 D 16 03 – GD 15 54 15 81 37 H 15 54 15 81 37 – G 16 56 '84' '82 84 35 51 84
'81 H 16 56 '82 84 35 | 51 84 '81 D 16 84 '82 84 '35 51 84 81 – G 01 84 81 33 84 36 33 84 34 34 56 37 H 01 84 81
33 84 36 33 84 34 34 56 37 D 01 84 81 33 84 '36 33 84 34 34 84 37 R² 01 84 81 33 [[+]] '84' 36 33 84 34 34 56 37

² H mint fenn látható – G 01 84 81 33 84 36 = | 33 84 34 34 56 37 – D 33 84 34 34 84 37 |

*versio a*³ 06 51 06 51 81 84 '36 15 46 33 84 | 87 45 01 15 34 87 02 :

⁴ '36 84 04 84 81 33 84 15 42' 15 41 15 33 87 02 ◦ | 16 03 37 56 11 56 81 16 56 '82 84 '35 51 56 81
16 46 86 81 37 56- | 11 84 81 03 33 84 46 78 51 36 02 51 81 03 34 :

*a*³ JÖJÖN EL AZ TË O'R¹ SZA[G]OD : ⁴ L'Ë`Gy'Ë`N T'Ë` AK²AR¹ATOD ◦ MIK²ËP'Ë`N
MËNyEGB'Ë`N AZONK²ËPEN IT EZ FÖLDÖNIS :

jöjjen el az të országod, légyen të akaratod, miképen menny^{ny}égben, azonképen it' ez földön is.

R¹ m2 transc. ← *jöjjen el az te orszagoi (!) legyen tn akaratod mi kepen menyelben (!)*

azonkepen it az földön is

R² transc. *jöjjen el az te országod, légyen te akaratod miképen menyekben | azonképen it
ez földön is,*

*a*³ GD 06 51 06 51 81 H 06 51 06 51 81 – GD 84 '36 15 '45 (lenn jobb szár görbül) H 84 '36 15 46 – G 33 84 81 45 01
15 34 86 02 H 33 84 87 45 01 15 34 87 02 D 33 84 86 48 06 15 35 86 02 (R² 33 [[56?]] '84') – ⁴ G '36 84 04 84 81
33 84 HD '36 84 04 84 81 33 84 (R¹ 33 86) – G 15 42' 15 41 15 33 86 02 H 15 42' 15 41 15 33 87 02 D 15 42' 15 48
15 33 86 02 – GH 16 03 37 56 11 56 81 D 16 02 37 56 11 56 81 – GH 16 56 '82 84 '35 51 56 81 D 16 86 '82 84 '35 51
56 81 R¹ 16 86 '82 84 '36 51 56 81 – GH 03 33 D 03 33 – G 78 51 36 02 51 81 02 34 H 78 51 36 02 51 81 03 34 D 78
51 36 02 51 81 02 34 R² 78 51 36 02 84 81 02 34

² H mint fenn látható – ³ G 84 '36 15 '45 | – D 06 15 35 86 02 : | – ⁴ G 16 03 37 56 11 56 81 | – G 81 02 34 : | – D 16 46
86 81 37 56 = | 11 84 81

*versio a*⁵ 16 02 37 56 '82 56- | 48 44 84 81 37 56 33 16 03 81 03 84 81 81 15 11 03 33 15 02
16 84 '35 81 84- | 37 44 81 37 16 15 :

⁶ 84 34 51 87 '45 15 '06 03 16 84 35 15 45 | 16 03 51 44 81 84 03 81 37 56 33 16 03 37
84 11 84 81 16 03 84 34 | 16 56 '35 51 87 45 15 33 66 81^37 56 '36 '36 56 81 44 81 37 |
64 84 33 56 33 84 37 81 84 37 :

a⁵ MI K²ĒNy^ʃE^ʃR¹ÜNK²ĒT MIN^ʃD^ʃEN NAPIT AD M^ʃĒ^ʃG NEK²ÜNK² MA : ⁶ ES
BOCsAJD M^ʃĒ^ʃG A^ʃZ^ʃ MI BÜN EINK²ĒT MIK² ʃĒ^ʃPEN MIES MĒG BOCsATUN[^]K²
ʃĒ^ʃLL^ʃE^ʃNÜNK² VETĒTEK²NEK² :

*Mi kényerünkét minden napit ad^a még nekünk ma, és bocsájd még az mi bűneinkét, miképen
mi es mégbocsátunk ellenünk (?) vĕtĕtteknek.*

R¹ m² transc. ← *mi kőnőrukett min den napi ad meg | nekünk ma és bocsasd meg acs mi
bűneinket mi kepen mi es meg | bocsatun[^]k ellenünk veteteknek*

R² transc. *mi kenerünkett minden napi ad meg nekünk ma és bocsásd meg az mi bűneinket
mi képen mi es meg bocsátunk ellenünk vĕtĕtteknek*

<p>a⁵ G 16 02 37 56 '82 56 48 06 81 37 56 33 H 16 02 37 56 '82 56 48 44 81 37 56 33 D 16 02 37 56 81 56 48 44 37 56 33 33 – GH 16 03 81 03 84 81 D 16 02 81 02 84 81 – GH 81 15 11 03 33 D 81 15 11 03 – G 16 84 '35 81 84 37 '06 81 37 H 16 84 '35 81 84 37 44 81 37 D 16 84 '35 81 84 37 44 81 37 – ⁶ G 51 87 '45 15 '06 03 H 51 87 '45 15 44 03 D 51 86 45 15 34 02 – GHD 16 84 35 – GH 15 45 D 15 45 – G 51 '06 81 84 03 81 37 56 33 H 51 44 81 84 02 81 37 56 33 D 51 44 81 84 03 81 37 56 33 – GH 16 03 37 84 11 84 81 D 16 02 37 84 11 84 81 – GH 16 03 84 34 D 16 03 84 34 – GH 16 56 '35 D 16 84 '35 – G 51 87 '45 15 33 66 81[^]37 H 51 87 45 15 33 66 81[^]37 D 51 86 45 15 33 66 81[^]37 – G 64 84 33 56 33 84 37 81 56 37 – HD 64 84 33 56 33 84 37 81 84 37 (D 64)</p>
<p>² H mint fenn látható – ⁵ G 81 84 37 '06= 81 37 – G 84 03 81 37 56 33 – ⁶ G 56 '36 '36 56 81 44 81 37 D 56 '36 '36 56 81 44 81 37</p>

*versio a*⁷ 84 34 81 56 64 03 04 16 03 81 | 37 84 33 15 '45 37 03 34 03 48 33 56 33 51 56 81 :
⁸ 02 81 01 15 51 15- | <- -> 15 46 35 87 81 87 01 33 66 36 :

*versio b?*⁸ 02 81 01 15 51 15- | 02^ʃ03 45^ʃ 16 84 35 15 46 35 87 81 87 01 33 86 36 :

a⁷ ES NĒVIGy MINK²ĒT A^ʃZ^ʃ K²ISIR¹TĒT BEN : ⁸ D^ʃE^ʃ SzABA<- ->AZ GONO SzTUL :
Ēs nĕ vĕgy minket az kĕsĕrtĕtben, de szaba[dĕ... mĕg minket] az gonosztul.

b? ... ⁸ DE SzABAD^ʃICs^ʃ MEG AZ GONOSZTOL

... de szabadĕcs meg az gonosztol.

R¹ m² transc., m³ interpolál ← *és ne vĕgy min || kĕsĕrtet ben gye^(!)' szaba^z'
gol[[no]]'nosz[[o]]'tul*

R² transc. *és ne vĕgy minket az kĕsĕrtĕtben de szabadĕcs meg az gonosztol*

<p>a GDHR¹ b? R² om. EFPBT</p>
<p>a⁷ GH 81 56 64 03 04 D 81 56 64 03 04 – G 16 03 [[16]] 81 37 84 33 HD 16 03 81 37 84 33 (D 33) – G 15 '45 H 15 45 D 15 45 R² 15 46 – R¹ 16 03 81 37 84 33 15 45 transp. post 87 01 01 15 '35 56 – ab⁸ GH 02 81 D 04 81 (04 felső hastája törölve) R² 02 84 – GD 01 15 51 15 15 46 H 01 15 51 15- 15 46 R² 06 15 51 15 02 02 '45 16 84 35 '15 '45 – G 35 87 81 87 01 33 66 36 H '35 87 81 87 01 33 66 '36 D '36 86 81 86 06 33 66 '36 R² 35 86 81 86 06 33 86 '36</p>
<p>² H mint fenn látható – ⁷ 37 03= 34 03 48 33 56 33 D 37 03 34 03 48 33 56 33 </p>

*versio a*⁹ 16 84 31 33 33 03 56 02 15 46 | 87 01 01 15 '35 56 15 46 56 15 33 15 '36 87 16
15 46 03 03 '41 51- | 34 84 '35 16 03 81 02 56 01 51 37 51 81 51 31 51 37 56 ◦ |

¹⁰ 15 16 84 81 ◦

*versio b?*⁹ 16 84 93' 33 33 02 84 02 15 '45 86 31 93' 15 35 15 '45 56 15 33 15 36 86 16 15 '45
02 02 45 51 34 84 35 16 03 81 02 51 06 51 37 51 81 51 06 51 37 84

¹⁰ 15 16 84 81

a⁹ MER²T TIĒD AZ OR²SzAG{H} AZ HATALOM AZ ʃD^ʃʃCs^ʃÖSEG MIND
ʃÖR²ÖK²ÖN ÖR²ÖK²Ē ◦ ¹⁰ AMEN ◦

Mert tiéd az ország{h}, az hatalom, az dicsőség, mind örökön öröké. Ámen.

b? ⁹ MER²T TIED AZ OR²SZAG AZ HATALOM DIC^sÖSEG MIND ÖR²ÖK²ÖN
ÖR²?ÖK²E ¹⁰ AMEN

Mert tied az ország, az hatalom, az dicsőség, mind örökön öröké. Ámen.

R¹ m2 transc., m3 interpolál: ← meszt tie<-> (vac.) [[+]]`zs!`icsoseg (vac.)

R² transc. mert tiéd az ország | az hatalom az dicsőség mind örökkön örökke Amen

a GDHR¹ **b?** R² om. EFPBT

R² transc. latin betűvel R¹ m2 graphio transc. latin betűvel idáig; meszt tie[d]; ... !dicsőség

ab ⁹ G 16 84 01 33 H 16 84 31 33 DR² 16 84 06 33 – GD 33 02 56 02 H 33 03 56 02 R² 33 02 84 02 – GDH 15 46 | 87 01
01 15 '35 56 (R¹ 15 '45 transp. in fine) R² 15 '45 86 31 93' 15 35 – G 15 46 56 15 33 15 '36 87 16 H 15 46 56 15 33
15 '36 87 16 ° DR² 15 '45 56 15 33 15 '36 86 16 – GH 15 46 DR² 15 '45 – GH 03 03 '41 51 34 84 '35 D 20 03 45 51
34 84 '35 R² 02 02 45 51 34 84 35 – GDR² 16 03 81 02 (DR² 02) H om. – GH 56 01 51 37 51 81 DR² 51 01 51 37 51 81
(R² 06) – G 51 01 51 37 56 H 51 31? 51 37 56 D 51 01 51 37 51 R² 51 06 51 37 84 – ¹⁰ G ° HDR² om.

² H mint fenn látható – ⁹ G 16 84 ⁰¹ 33 | – G 02 02 '41 51 34 84 '35 | – D 15 '45 |

6

*versio a*¹ Symbolum Apostolicum.

² 56 03 01 56 37 84 04 03 34 33 84 81 51 84 81 ◦ 16 03 81 03 {vac} 84 81- | 56 15 33 87 15 54 15 51 15 81 ◦ 16 84 81 81 84 37 78 51 36 02- | 81 84 37 ◦ 33 84 31 ¹56 16¹ 33 51 44 84 51 ¹84¹ 81 ◦

a Az Apostoli Hitvallás

² HISzĚK² EGy ISTENBEN ◦ MIND{ }ENHATO ATyABAN ◦ MENNEK² FÖLDNEK² TER²ĚM¹TÖJĚB¹E¹N ◦

HiszĚk egy Istenben, mindenható atyában, mennek, földnek teremtőjében.

^R2 transc. *Hiszek egy Istenben mindenható atyában menynek földnek teremtőjében*

<p>az egész részben: <i>a</i> GDH om. EFPBT D 33 pro 33, 86 pro 87, 02 pro 02 ubique, 48 pro 41, '45 (jobb szár alul görbül) pro 46, 7 pro 11 ^R2 transc. latin betűvel ^R1 om.</p>
<p><i>a</i>² GDH 56 03 01 56 37 R 56 02 01 56 37 – GDH 03 34 33 84 81 51 84 81 ^R2 03 34 33 84 51 84 81 – G 16 03 81 03 84 81 56 15 33 81 H ◦ 16 03 81 03 84 81- 56 15 33 87 D 16 02 81 02 84 81 56 15 33 86 (R¹ 87) – GD 15 54 15 51 15 81 H 15 54 15 51 15 81 ◦ – GH 16 84 81 81 84 37 D 16 84 81 '82 84 37 R² 16 84 '82 81 84 37 – G 33 84 06 84 56 33 51 44 [[56]] '84' 51 [[56]] '84' 81 (szóköz nélkül követi ³) H ◦ 33 84 31 84 56 33 51 44 84 51 84 81 D 33 84 01 (R² 06) 84 16 33 51 '06 84 51 84 81 :</p>
<p>H mint fenn látható – ² G 16 84 81 81= 84 37 – D 16 84 81 '82 84 37 </p>

*versio a*³ 56 34 '06 56- | 20 66 34 19 41 03 34 33 66 34 51 15 81 ◦ 51 84 04 84 33 36 84 81 | 84 04 78 03 15 51 15 84 ◦ 16 03 66 ¹31¹ 66 81 37 51 15 81 ◦

⁴ 37 03 | 78 87 35 87 81 33 15 33 84 37 01 84 81 33 36 84 '36 84 37 33 44 '36 <> |

01 44 '36 84 33 56 33 84 37 01 44 01 16 15 41 03 15 33 66 '36 <>

*a*³ ĚS JĚZsUS CR¹ISTUSBAN ◦ Ő EGyETLEN EGy FIABAN ◦ MI U¹R²UNK²BAN ◦ K²I FOGONTAT¹Ě¹K² SzENT LELEK²TŰL <> SzÜLET¹E¹T¹Ě¹K² SzÜSZ MAR¹IATUL <>
Ěs Jézsus Cristusban, ő egyetlen egy fiában, mi urunkban, ki fogontaték szent lélektől, születeték Szűsz Máriátul,

^R2 transc. *es Iesus Krisztusban ő egyetlen egy fiában mi urunkban ki fogontaték szent lélektől születet[[e]] ő'k szűz Marátul*

<p><i>a</i>³ GH 56 34 D 81 34 R¹ 87 34 – GH '06 56 20 66 34 (G 20 corr.) D '06 84 20 66 34 – G 19 41 03 34 33 66 34 51 15 81 51 H 19 41 03 34 33 66 34 51 15 81 ◦ 51 D 19 48 02 34 33 66 34 51 15 81 51 – G [[84 04]] 84 04 84 33 36 84 81 84 04 (szóköz nélkül követi) H 84 04 84 33 36 84 81 84 04 D 84 04 84 33 '36 84 81 84 04 – GHR² 78 03 15 51 15 84 D 78 02 15 51 15 84 – GD 16 03 H ◦ 16 03 – G 66 01 66 81 37 51 15 81 H 66 01 66 81 37 51 15 81 ◦ D 66 06 66 81 37 51 15 81 – ⁴ GH 78 87 35 87 81 33 15 33 84 37 (H 35) D 78 86 35 86 81 33 15 33 84 37 – G 01 84 81 33 36 84 36 84 37 33 44 '36 H [[01 44 01 16 15 41 03 15 33 66 '36 37 03 81-]] '01 84 81 33 36 84 '36 84 37 33 44 '36' D 06 84 81 33 '35 84 36 84 37 33 44 '36 – GH 01 44 '36 84 33 56 33 84 37 D 06 44 '36 84 33 51 33 84 37 (R² initio 93') – GH 01 44 01 D 06 44 06 – G 16 15 48 03 15 33 66 36 (szóköz nélkül követi ⁵) H 16 15 41 03 15 33 66 '36 D 16 15 48 15 33 66 '36</p>
<p>H mint fenn látható – ³ G '06 56 20 66 34 – G 16 03 – D 19 48 02 34 33 66 34 51 15 81 – ⁴ G 36 84 36 84 37= – D 78 86 35 86 81 33 15= 33 84 37</p>

*versio a*⁵ 37 03 81- | 46 15 33 56 37 11 87 81 33 03 66 34 81 15 42' 15 '36 15 33 33 15 ◦ | 16 56 '35 78 84 01 03 33 84 33 ¹56¹ 37 ◦ 16 ¹56¹ '35 56 15 '36 15 ◦

⁶ 56 15 '48 16 15 02 81 15 11 87 81 56 15 36 87 33 15 03 51 66 36 + | 78 84 36 33 15 16 15 03 15

◦ 16 84 81 84 16 84 '82 84 '35 51 84 81 ◦

⁶ in marg. † deest Gralla pokobra, † & descendit ad inferos.

*a*⁵ K²INZATĚK² PONTIUSNAK¹ ALATTA ◦ MĚG FESZITET^ĚK² ◦ M^ĚGHALA ◦

⁶ HAR¹ } MADNAPON HALOTAIBUL † FEL TAMADA ◦ MENE MENyEBBEN ◦

kínzaték Pontiusnak alatta, megfeszíteték, mēghala, harmad napon halot'aibul feltāmada, mene meny^{ny}ēgben.

† hiányzik: ¹Sz¹alla poka¹ra, "és szálla alá poklokra".

R² transc. *kínzaték Pontiusnak alatta, megfeszíteték meg hala harmad napon halottaiból feltāmada.*

<p><i>a</i>⁵ G 37 03 81 46 15 33 56 37 H 37 03 81 46 15 33 56 37 D 37 03 81 '45 15 33 84 37 – GD 11 87 81 33 03 66 34 81 15 42' HR² 11 87 81 33 03 66 34 81 15 42' (DR² initio 07) – G 16 56 '35 H 16 56 35 D 16 84 '35 – GD 78 84 01 03 33 84 33 84 37 H 78 84 01 03 33 84 33 84 37 ◦ R² 78 84 06 03 33 84 33 84 37 – G 16 84 '35 56 15 '36 15 H 16 84 '35 56 15 '36 15 ◦ D 16 84 '35 56 15 '36 15 R¹ 16 84 '35 56 15 '36 – ⁶G 56 15 '48 16 15 02 81 15 11 87 81 H 56 15 '48 16 15 02 81 15 11 87 81 D 56 15 48 16 15 33 81 15 07 86 81 R² 56 15 48 16 15 02 81 15 07 86 81 – GH 56 15 36 87 33 15 03 51 66 36 † (G 36) D 56 15 '36 86 33 15 03 51 66 '36 R 56 15 '35 86 33 15 03 51 66 '36 – G 78 84 '36 33 15 16 15 03 15 H 78 84 36 33 15 16 15 03 15 ◦ D 78 84 '36 33 15 16 15 02 15 – D inde om. – G 16 84 '82 84 '35 51 84 81 H 16 84 '82 84 '35 [[78 84 '36]] 51 84 81 ◦ – in marg. (D jegyzetben) D om. † – GD et H & – H po kobra, descen dit</p>
--

<p>H mint fenn látható – ⁵G 37 03 81 46 15 33 56 37 – 16 84 '35= – 56 15 '36 15 – D 37 03 81 '45 15= – 56 15= – '36 15 ⁶ 78 84 '36 </p>
--

*versio a*⁷ 44 36 84 15 54 15¹ 03¹ 34 33 84 81 81 84 37 <vac.> '06 87 51 '06 15 | 41 15 ◦

⁸ 87 81 81 15 81 36 84 01 84 81 <vac.> 84 36 '06 51 64 56 81 02 51 | 03 33 84 36 81 03

56 36 84 64 56 81 84 37 84 33 56¹ 34 <vac.> 56 87¹ 36¹ 33 15- | 37 15 33 ◦

⁹ 56 03 01 56¹ 37 01 84 81 33 <vac.> '36 84 '36 84 37¹ 51¹ 84 81 : |

*a*⁷ ŰLE ATyAT¹STENNEK²<>JOBJAR¹A ◦ ⁸ONNAN LESZEN<>ELJÖVENDŐ ITELNI ĘLEVĚNEK²ĚT¹ĚS HO¹L¹TAK²AT ◦ ⁹HISZ¹ĚK SzENT<>LELEK²B¹EN :

Űle Atyaistennek job^bjár^a, onnan leszen eljövendő itelni ělevěnekět ěs holtakat. Hiszěk szent lělekben.

a GH om. DEFPBT

–⁷GH 15 54 15 41 (!) 33 84 81 81 84 37 – G '06 87 51 '06 15 41 15 (szóköz nélkül követi ⁸) H '06 87 51 '06 15 | 41 15 ◦ – ⁸G ubique '36 H ubique 36 – G 56 36 84 64 51 81 84 37 56 33 H 56 36 84 64 56 81 84 37 84 33 – G 84 34 56 87 34 33 15 37 15 33 ◦ H 84 34 56 87 34 33 15- | [[37 51 46]] 37 15 33 ◦

⁹G [[56]] 84 03 01 84 37 H 84 03 01 84 37 – GH 01 84 81 33 '36 84 '36 84 37 51 84 81

H mint fenn látható – ⁵G 15 54 15 41 (!) 33 84 81= | – ⁸G 56 87 34 33 15 37 15 33 ◦ |

*versio a*¹⁰ 37 51 46 51 81 34 56 '35 84 34 37 84 41 84 01 54 84 81 15 '82 15 01 84 81 33 |

56 04 56 15 46 15 33 ◦ 01 84 81 33 84 37 81 84 37 84 04 84 64 56¹- | 35 56 33 ◦

¹¹ 51 44 81 44 81 37 81 84¹ 37 51 87 45 15 81 15 54 15 33 ◦ | 33 84 34 33 81 84 37

78 84 '36 33 15 16 15 03 15¹ 34¹ 15 33 ◦ 56¹ 34 15¹ 46¹ | 51 41 51 37 84 '36 56 33 84 33 ◦

¹² 15 16 84 81 ◦

a K²ÖZÖNSĚGES K²ER¹ESzTyEN ANyA SzENT ĘGy HAZAT ◦ SzENTEK²NEK² EGyESSEGĚT ◦ BŰNŰNK²N¹ĚK² BOCsANATyAT ◦ TESTNEK² FELTAMADA¹S¹AT ◦ ¹ĚS A¹Z¹ ŐR¹ÖK² ELĚTET (?) ◦ AMEN ◦

Közönsěges keresztyěn anya szent ěgyházat, szenteknek egyessěgět, bŰniünknek bocsánaty^yát, testnek feltāmadását, ěs az örök ělětet (?). Amen.

a GH om. DEFPBT

¹⁰ G 56 15 46 15 33 H 56 15 46 15 33 ° – G 01 84 81 33 | 84 37 81 84 37 H 01 84 81 33 84 37 81 84 37 – G 84 04 84 64 84 35 56 33 H 84 04 84 64 84 (alsó szár hiányzik) 35 56 33 ° – ¹¹ GH 51 44 81 44 81 37 81 56 37 – G 51 87 '45 15 81 15 54 15 33 ° H 51 87 45 15 81 15 54 15 33 | – G 78 84 '36 33 15 16 15 02 15 44 15 33 ° H 78 84 '36 33 15 16 15 03 15 44 15 33 ° – G 84 34 15 30 H 84 34 15 30

H mint fenn látható – ¹⁰ G 37 51 46 51 81 34 56= | – 01 84 81 33 | – ¹¹ G 51 87 '45= | 15 30 |

¹ *után D add.* ¹¹ Hoc vero non curauit scribere, cum non minus quam oratio dominica praece-dens vitiosissime scripta sit. Confusis praeci-pue litteris 84 et 51. ¹² Apparet transcriptorem hungaricae linguae, vel imperitum, vel certe in scribendo socordem fuisse. ¹³ Non possum tamen, quin notem, quod in margine adiec-tum legit(ur) {in} haec verba: deest Gralla po-kobra, et descendit ad inferos. ¹⁴ Hungarice enim dicendum erat: le szálla poklokra.

[add. 1 ⁴⁻⁸]

¹⁵ Cum otio abundarem

Symbolum quoque Apostolicum

quod primum describere nolui, tandem huc transferre decreui,

ne quid desideraretur.

Ezt nem szándékoztam leírni, mivel nem kevésbé hibásan van írva, mint a megelőző Úri Imádság, elsősorban az E és Ö betűket keverve. Nyilvánvaló, hogy az átíró vagy járatlan volt a magyar nyelvben, vagy bizony gondatlan az írásban. Mégsem tudom megáll-ni, hogy megjegyezzem, hogy a margón hozzátéve olvashatók e szavak: „hiányzik *Gralla pokobra*, »és szálla alá poklokra«”. Ma-gyarul ugyanis azt kellett volna mondani: *le szálla poklokra*. ...

Mivel bőven volt időm,

az Apostoli Hitvallást is,

amelyet először nem akartam leírni, mégis úgy döntöttem, hogy átvezetem ide,

hogy semmi se hiányozzék.

¹¹ R scribere – ¹² R² apparet – R linguae – R² fuisse – ¹³ R² non – R² tamen – R legitur – R¹ de est Szálla pokokra ex – R¹ inferos – ¹⁵ R² quoq(ue) – R² decrevi nequid

abundarem, Apostolicum | om. R² decreui, | om. R

7

*versio b*¹ Atq(ue) sic breviter de priscor(um) Hunnorum priscis Elementis, ex opusculo Joannis Telegdi aliquid scivisse pro tempore sufficiat.² Quae Hungarus literatus per facile absq(ue) omni gravi & taediosa molestia cognoscere potest.

cf. A Haec de literis, seu scribendi modo Sicularum, seu veterum Hunnorum, jam redeamus ad priora.

b És pillanatnyilag legyen elég így röviden valamit tudni az ősi hunok ősi betűíról Telegdi János művecskéjéből. Ezeket az írástudó magyar igen könnyen, minden nehéz és unalmas fáradalom nélkül megismerheti.

{*vö.* A Ennyit a székelyek avagy régi hunok betűíról avagy írásmódjáról, térjünk vissza az előbbiekhöz.}

a GDHET om. *b* FP; B utólag pótolja az 1. versust

*b*¹ FB Atq(ue) P Atque – FP breviter B brevit(er) – FP Hunnorum B Hunnor(um) – F Elementis, BP elementis – FP Joannis B Johannis – FB scivisse P scivisse, – FP pro B p(ro) – ² B om. – F absq(ue) P absque – F & P et A – K Literis – mss. redeamus K redeamus in sequentib(us)

² Joannis Telegdi P subd.

Záró megjegyzések: D add.

³ Istud ego Schediasma, in bibliotheca b. Maji filii, quam Academia Giessensis, jure legatorio adseruat, inuentum, mecumq(ue) ab Amplissimo Viro Christoph(oro). Fried(eric)o. Ayrmanno, Historiarum ibidem P(rofes)sore). P(ublico). O(rdinario). et Bibliothecario, liberaliter communicatum,⁴ cum a(nno). 1739 d(ie). 23 Martii illuc diuerticulum fecissem, optima fide descripsi.

Ezt a fogalmazványt ifjabb B. Mai könyvtárában találták, melyet a gießeni akadémia hagyatéki jogon őriz, és miután a tekintetes Christoph Friedrich Ayrmann, ugyanott a történelem nyilvános rendes professzora és könyvtáros, nagylelkűen megismertette velem, mikor 1739. március 23-án betértem oda, én a legteljesebb hűséggel leírtam.

DR – R initio add. Pag. 12. a verbis: Hoc vero non curavi scribere &c(etera) usque ad finem non Telegdii, sed celeb(errimi) Godofr(ed)i Schwartzii verba sunt, qui ad calcem istius Schediasmatis sui, ex quo exemplum meum exscriptum est, sequentia praeterea, quae iam subiiciam, adiecit verba: – R¹ &c(etera) R² &cet(era). – R¹ celeb(errimi) R² Celeb(errimi) – R¹ praeterea, R² praeterea – R¹ subiiciam, R² subiiciam – ³ D Giessensis, R Giessensis – D legatorio R legatario – D mecumq(ue) R mecumque – DR² Christoph(oro). R¹ Christophoro – DR² Ayrmanno, R¹ Ayermanno, – Schediasma ... Ayrmanno R² om. commata – ⁴ DR¹ a(nno). 1739 d(ie). R² anno 1739 die 23 – in fine R add. hoc calamo Dan(ielis) Cornides adnotatum.

R add. 12. old. e szavaktól: „Ennek a leírásával azonban nem törődtem” a végéig nem Telegdi, hanem a hírneves Schwartz Godofréd szavai, aki annak a fogalmazványnak a végéhez, amelyből a példányomat másoltam, ezenkívül a következő szavakat tette hozzá, amelyeket ideírok: ... Ez a megjegyzés Cornides Dániel tollával.

*

⁵ Thuroczius in Praefatione Chron(icorum). p(rimi). t(omi). SS(criptorum). rerum hung(aricarum). Nam et hoc nostro aevo pars nationis eiusdem quaedam, Transylvanis regni posita

Thuróczi Krónikájának előszavában (Scriptores rerum Hungaricarum I. kötet): “Ugyanis még a mi időnkben is e nemzetnek egy része, amely az ország erdélyi részén helyezkedik

in oris, characteres quosdam ligno sculpsit, et talis sculpturae vsu litterarum ad instar viuit.

⁶ Amico dulci, Clarissimo, ac Eruditissimo Danieli Cornides, omni in exscribendo adhibita industria, ex ipso autographo, sibi per Amplissimum ac Celeberrimum Godofredum Schwartz Theologiae Doctorem, in Academia Hasso-Schamburgica Profes(sorem). Consistorii Sacri Assessorem, et Ecclesiarum ejusdem Dioecesis Superintendentem misso, ⁷ descriptum, aeternaturae pignus amicitiae mittere voluit debuit Eperiessino IV. Kalend. Aug. MDCCLXVI.

Samuel Székely de Doba centurio.

el, egyes jeleket rótt fába, és az ilyen véseteket betűk gyanánt használja.”

Kedves barátjának, az igen híres és tanult Cornides Dánielnek, az átírás során teljes gondossággal eljárva, magából az autográf iratból, melyet neki a tekintetes és hírneves Schwartz Godofréd, teológiai doktor, a Hessen-Schamburgi Akadémia professzora és a szent konzisztórium ülnöke, ugyanazon egyházkerület szuperintendense küldött, leírta és örökös barátsága zálogaként küldeni kívánta és tartozott Eperjesről, 1766. július 29-én

dobai Székely Sámuel kapitány.

R om. omnia – ⁶⁻⁷ szándékosan ünnepélyesebb írás

E add.

⁸ 64 84 35 84 | Vége.

^{8a} Descrip(tum) per me Steph(anum) | Borbereki A(nn)o | 17Ī5 25 Apr(ilis)

a e i o u ő ű | ∪ ∩ ^ ~ - / \

VEGE. Vége.

Leírtam én, Borbereki István 1715. április 25-én.

(magánhangzók ismeretlen jelsorral átírva)

F add.

⁸ ← ,34 84 35 84

^{8b} 48 84 54 03 11 84 13 84 31

78 ,y4 35 15 48 15 20 → Fogar(as) die 25 Maji a(nno) 1671

[*initio m2 add.* job volt volna hogy egy álmot randitottál volna bizony mig aſt irtad? m: Ignoti nulla Cupido, magadis ignarus.]

VEGE | RETyI PETER | FOGARAZs

Vége. Rétyi Péter, Fogarazs.

Fogarazs, 1671. május 25.

[Az ismeretlenre semmi vágyunk, magad is tudatlan (vagy).]

B add.

⁹ Fr(ater) Ioannes Kájoni O(rdinis). <F(ratrum).> M(inorum). Gvardianus in Sárhegy ex Transmissione parium (?) G(ene)rosi D(omi)ni Emerici Lázár de Gyalakuta A(nn)o 1673.

¹⁰ Ex eiusdem fr(atr)is M(anu)s(cripto) descripsit Jac(obus). Joan(nes). Kap induendus A(nn)o 1739. die 24^a Aug(usti).

¹¹ Inde autem 1745to die 20^a Dec(embris).

P(aulus) B(ardócz)

Kájoni János testvér, ferencesrendi gvárdián Szárhegyen, nemzetes gyalakutai Lázár Imre úr azonos (példányainak) átküldése alapján, az 1673. évben.

E testvér kéziratából leírta Kap Jakab János *induendus* [beöltözésre készülő], 1739. augusztus 24-én.

Innét pedig Bardócz Pál 1745 december 20-án.

SZÖVEGKRITIKAI KOMMENTÁROK

A KMRE eddigi gyakorlatától eltérően a paleográfiai apparátuson túlmenően részletes szöveges kommentárt is nyújtunk a Rudimenta szövegéhez. Ennek oka az, hogy a jelenleg rendelkezésre álló tíz kézirat és kb. ugyanannyi kivonat mellett tíznél több kézirat egykori léte is bizonyítható, s egyfelől az elveszett kéziratok léte és természete bizonyítandó, másfelől a kéziratok egymáshoz való viszonya, az ennek alapján megállapított szövegtörténet és konjekturák eléggé bonyolultak – így a nem filológus olvasónak magyarázatot igényelnek. A tartalmi magyarázatot, tehát a szöveg állításainak nyelvészeti, kultúrtörténeti, irodalomtörténeti megvitatását nem tekintjük a szövegkiadás feladatának.

1. Az őskéziratok és a szerző(k)

1.1. A THELEGDI- ÉS DECSI-KÉZIRATOK

Nem szorul bizonyításra, hogy a mű a szerző által írott őskéziratra megy vissza (α), ez azonban nem maradt fenn. Az biztosra vehető, hogy az őskézirat nem tartalmazta a ma ismert teljes művet. Az első ismert átalakítás Baranyai Decsi Jánosnak köszönhető, ugyanis valamennyi kézirat tartalmazza az ő előszavát (2. caput), amelynek datálása is ismert: 1598. március 5., Székelyvásárhely (= Marosvásárhely). A 2²⁻⁵ fogalmazásából úgy tűnik, Thelegdi a kéziratot bírálatra küldte Baranyai Decsinek, és csupán az ő pozitív véleménye után hozta nyilvánosságra, illetve Baranyai Decsi valószínűleg nem csupán kezdeményezője volt a publikációnak, hanem ez őrajta keresztül valósult meg (*author et adjutor fui*). Ezért nem meglepő, hogy nincs a 2. caputot nélkülöző kézirat; bizonyosra vehető, hogy csupán a Baranyai Decsi által kiegészített (és valószínűleg lemásolt) formában (β) került nyilvánosságra. A 2. caput őskézirata tehát a β , arra azonban nincs közvetlen bizonyosságunk, a többi caput az α -ban a későbbi formában benne volt-e, illetve az α és β közt milyen szövegejlődés történt.

Az α keletkezési ideje nem ismert, de okkal gondolhatjuk, hogy a β -t nem sokkal előzte meg: Thelegdi ugyan miért aszalta volna a kéziratot aládájában a Decsinek elküldés előtt?

1.2. A SZERZŐK

Míg Baranyai Decsi János (1560–1601) életműve elég jól ismert,¹⁰ Thelegdi János azonosítása jelentős vitákat váltott ki.¹¹ A valószínű megoldás voltaképp már több mint száz éve ismert,

10 Összefoglalva ld. pl. Benkő et al. 2001; Szinnyei II (1893) 728–731.

11 Pápay 1808, 370–371., majd Jerney 1840, 109–110. a katolikus Telegdi Jánossal (későbbi püspökkel) azonosította

s időnként újrafelfedezik: az ismert adatokkal minden szempontból egyeztethető Thelegdi Fűrész János, akit 1581–82-ből ismerünk mint wittenbergi diákokat.¹² Ha az azonosítás helyes, eszerint neki legalább egy latin nyelvű költeménye is fennmaradt.¹³ A *Rudimentára* hivatkozó és azt kivonatoló későbbi írók azonban nem azonosították vele a mű szerzőjét, akinek nevééről csupán az 1. caput elejéből szereztek tudomást. Thelegdiről bizonyos ismeretünk ma is csupán annyi van, amennyit maga a mű elárul. Az előszó vége alapján állítható, hogy református volt (2³⁵: *vos ... cum tota Ecclesia Orthodoxa*), és a mű tartalmából kiderül, hogy abban a korban kimagasló nyelvelméleti ismeretekkel rendelkezett¹⁴ – mindez erősíti az azonosítást a wittenbergi öregdiák Thelegdivel. Viszont nincs elképzelésünk arról, hol és hogyan ismerkedett meg a rovásírással – Székelyföldhöz való kapcsolatáról nem tudunk, és ha neve valóban Thelegdi Fűrész, akkor alighanem a bihari (Mező)telegdről származott. Baranyai Decsivel való kapcsolatról is csak találgatni tudunk, mindenesetre az utóbbi őutána öt évvel volt wittenbergi diák.¹⁵ Az 1. caput eleje valamennyi verzióban lényegében megegyezik, vagyis az α vagy β kéziratra megy vissza, a későbbi része azonban nem, az csak egy újabb másolatban (γ) alakult ki (amelyről később még egy nem magyar anyanyelvű másoló újabb másolatot készített, δ , ld. 1.3.), azonban nem minden kéziratban szerepel. Ezután tehát a szöveg kéziratcsoportokra válik szét, amelyeknek különböző másodlagos kéziratok az ősei, s ezzel van összefüggésben az is, hogy a caput elején magának a szerzőnek a neve is eltér.

A γ - δ szöveghagyomány teljességét őrző kéziratok (GDH) a szerző nevét *Joannes Thelegdius*, míg az FPBT kéziratok *Telegdius* formában hagyományozzák. Az E és az FPBT kéziratok egyezően helyezik át a címszót, azonban a *Thelegdi* nevet az E a δ (GDH) csoporttal egyezően írja (egy íráshibával, ami az E saját tévesztése lehet). Ebből arra következtethetünk, hogy az E forráskézirata ismeretlen (ϵ), nem azonos az FPBT forráskéziratával (ζ), hanem a GDH forrásul szolgáló δ -val együtt mennek vissza egy korábbi kéziraatra. A *Thelegdi* nevet tehát három forráskéziratból kettő támogatja,¹⁶ így valószínűbb, hogy ez az eredeti névalak.¹⁷ A wittenbergi

a szerzőt. Szabó 1866, I 123. ezt kézenfekvően cáfolja, és bizonyítja, hogy a *Rudimenta* szerzője református. Az ő véleménye szerint az Erdélyben birtokos Telegdi családról van szó. Vékony 2004, 95. ezt is találoan cáfolja: a Telegdiék fennmaradt írásaikban más nyelvjárást beszéltek, mint a *Rudimenta* példái. Sándor 2014a, 244–245. hozzát teszi, hogy ez a család is katolikus volt, és az időrendbe nagyjából beilleszthető János nevű tagja 1596-ban (tehát két évvel Baranyai Decsi levelének írása előtt) meghalt. Vékony i.h. a szerzőt azonosíthatatlannak tekinti (Ernyey adatát nem veszi figyelembe), felveti, hogy Baranyai Decsi János a szerző álnéven. (Ezt az ötletet 2012-ben feleleveníti Szabó Ildikó: idézi *Az Egységes Rovás*. Solt, 2012. 53.) Forrai 1994 szerint 1574-ben született (érv nélkül kijelenti).

12 Kortársként említi: Lascovius 1585, lsz.n. (Johann. Fvvrész Telegdi névalakban, 1581-hez); őt követve Bartholomaeides 1817, 76. (Telegdj névformában), Thury 1908, II 64. (Joannes F. Thelegdi; Bartholomaeides adatát nem ismeri), 208, No. 716., Szabó 1941, 86., 140. Az azonosságot először Ernyey József fogalmazta meg (Ernyey 1917, 169.). Tőle függetlenül és rá nem hivatkozva veti fel később Szabó-Tonk 1992, 103. No. 1066. Ennek alapján bizonyosra veszi: Ráduly 1995 = 1998, 66–67. (szerinte 1557–60 körül született), Mandics 2017, 503., CMASE 299.; inkább lehetőségnek tekinti Sándor 2014a, 243–245., majd Zsupos 2015, 4. Határozottan tagadja Sebestyén 1917, 321., de hibás érvel: a születési helyre utaló név használata (Fűrész nélkül) egyáltalán nem példátlan a korszakban, sőt pl. Baranyai Decsi János tulajdonképpeni vezetéknevét (Czimir) alig-alig használta és használjuk azóta is a mai napig.

13 In: *Carmina Gratulatoria. Erudita Pietate, Piaque Eruditione exornatissimo Iuveni Domino Friderico Kettingero Wormatiensi...* Schön, Vitaebergae, 1582.

14 Ezt is egyedül Ernyey 1917, 170. ismeri el, mindenki más inkább dilettánsnak próbálja beállítani.

15 Bartholomaeides 1817, 85., Szabó 1941, 141. (1587)

16 Ráadásul az FPBT típus ugyane címben teljes bizonyossággal rontja a másik nevet is, *Barovius* alakra – ez szintén azt valószínűsíti, hogy ebben a névben is itt a hiba.

17 Szemben a modern kutatás hallgatólagos döntésével, ugyanis szinte minden publikációban Telegdinek nevezik a szerzőt – ez annál különösebb, mivel szemmel láthatóan a legnagyobb tekintélye a G kéziratnak van, legtöbb

diák Thelegdi/Telegdi nevét is ismerjük mindkét alakban, a maga korában természetesen az írásmód változékony lehetett, akár még magának az írónak a gyakorlatában is.¹⁸

1.3. A SZANCHI-MS. ÉS AZ 1. CAPUT HÁTRALEVŐ RÉSZE

Az 1¹⁻³ szakasz sem az α , sem a β kéziratnak nem volt része, hiszen megnevezi M. Szanchi Lászlót mint scriptort (1³) és címzettjét, Konrad Dieterich (Conradus Dietericus, 1575–1639) ulmi szuperintendenst (1²), aki e tiszte 1614–1639 közt töltötte be, a Szanchi-ms. (γ) tehát ekkorra datálható. Sebestyén nem ok nélkül volt azon a véleményen, hogy a tényleges keletkezési idő ennek a periódusnak az elejére tehető,¹⁹ mert ez magyarázhatja meg, hogyan lett a gießeni könyvtár kéziratának az őse (G), ugyanis Dieterich Ulm előtt, 1605–1614 közt Gießenben volt,²⁰ s leginkább ekkor kerülhetett M. Szanchival közelebbi ismeretségbe. A G akár egy tisztán gießeni szöveghagyomány végpontján áll, akár később került vissza Gießenbe a szöveg, arra más ok nemigen lehetett, mint hogy Szanchi maga is Gießenhez kötődött, Sebestyén feltételezése szerint ott volt Dieterich diákja.

M. Szanchi László azonosítása eddig nem sikerült. Az egyetlen részletesen kifejtett azonosítási kísérlet Zsupos Zoltáné, aki szerint Szenczi Molnár Albertről van szó;²¹ ennek történeti körülményei esetleg elfogadhatónak tűnnek,²² viszont paleográfiai magyarázatának több gyenge pontja is van: elsősorban a *ch* /c/ hangértékű alkalmazása, ami a δ szövegcsaládtól teljesen idegen, csak a nagyon távoli FP kéziratokban fordul elő (3^{4b,11a}), és Szenczi Molnár önnévírása más műveiben sem tartalmazza, azonfelül az *Albert>Ladisl(aus)* paleográfiai torzulás is kissé túlzónak hat. Futólag felvet egy más lehetőséget Gömöri György:²³ a név Szánthai Mező Lászlóé, aki 1628-ban Baselban iratkozott egyetemre. Az első név torzulása azonban itt még nagyobb, a kéziratot pedig elképzelhető készülési idejének vége felé kéne datálnunk – nem világos, Szánthai hogy került volna így kapcsolatba Dieterichhel, kézírata pedig Gießenben. Ezért ezt a lehetőséget sem gondolhatjuk valószínűnek.

A hagyományozott névalakot fogadta el Ernyey József, akinek az az érdekes egyezés tűnt fel, hogy Thelegdi Jánosnak volt egy ugyanilyen vezetéknevű diáktársa: szerinte valószínű,

helyen ennek az olvasatát alkalmazzák. Az utóbbi ténynek kutatástörténeti oka van: Sebestyén Gyula először a δ családba tartozó H kéziratot találta meg (Sebestyén 1903.), majd a G-t, amelyet ősbibnek gondolt (Sebestyén 1909, 107. – érthetetlen módon, hiszen ugyanott felsorol jó néhány helyet, amelyeket a H helyesen őriz, a G-ben pedig romlottak, s ezeket a H magyarul nem tudó (!) scriptora emendatíójának tulajdonítja), ezért a *Rudimenta*-kutatás sokáig a G ms.-ra alapozott.

18 A többféle alakra figyelmeztet Tubay 2015a, 57.

19 Sebestyén 1903, 272., Sebestyén 1909, 206.

20 Max Huber: Dieterich, Konrad. In *Neue Deutsche Biographie* III. Duncker & Humblot, Berlin, 1957. 672. A magyar szakirodalomban 1607-et nevezik meg gießeni tartózkodási ideje kezdetének, minden bizonnyal Heinrich Heppe: Dieterich, Konrad. In *Allgemeine Deutsche Biographie* V. Duncker & Humblot, Leipzig, 1877. 157–158. alapján.

21 Zsupos 2015, 8–10.

22 Zsupos i.h. szerint Szenczi személyes kapcsolatban állt Dieterichhel, ez azonban az általa leírt módon (Marburghoz kapcsolva) időrendileg nem állja meg a helyét: Szenczi 1607-ben érkezett Marburgba, Dieterich pedig 1605-ben távozott Marburgból Gießenbe. Másfelől feltűnő e korban Szanchi nevű diákra vonatkozó adatok hiánya mind Gießenben (bár két kritikus esztendő nyilvántartása hiányzik, ld. Sebestyén 1915a, 95.), mind bárhol másutt.

23 Gömöri 2004, 308.

hogy ennek egy leszármazottja lehet a scriptor, aki őstől örökölte a forráskéziratot,²⁴ és ez a lehetőség valóban logikusnak tűnik, de a bizonyíthatótól messze van.

Az 1¹⁻³ versusokat csak a GDH csoport őrzi. Ez értelemszerűen a γ újítása, de nem lehetünk biztosak benne, hogy ez azt jelenti, hogy csak a δ (GDH) megy vissza a γ -ra, az ε és ς pedig közvetlenül a Baranyai Decsi-féle őskéziraatra (β): elképzelhető az is, hogy ezek is a γ -t követték (mivel a ς lehet jó harminc évvel is későbbi), de a számukra érdektelen információt egymástól függetlenül elhagyták (sőt, akár az is lehet, hogy az egyik így, a másik úgy). Erre a kérdésre sajnos a későbbiekben sem fogunk tudni egyértelmű választ adni, bár – mint látni fogjuk – előfordul olyan apróság, amelyben E közelebb áll a GDH-hoz, mint az FPBT-hez, de nem olyan mennyiségben és jelentőségben, hogy ez alapján feltételezhetnénk egy az FPBT-étől különálló közös őst.

A δ ms. létre is van bizonyíték, éspedig egy későbbi margó megjegyzés (6⁶), amely magyar szerző kiegészítése: a rovásírásos szöveg magyar nyelvű hiányát veszi észre („hiányzik Szálla pokolra”). Mint ilyen, a γ -nak tulajdonítható, lévén hogy a β nyilván csak némán emendálta volna az α -t (ha egyáltalán ez a szövegrész az α -ban benne volt, ld. 4,1.). Jelen állapotában azonban nem magyar anyanyelvű scriptor rontását őrzi, a kritikus szavak ugyanis *Gralla pokobra* alakban szerepelnek. Mivel ez a rontás egyformán benne van a GDH kéziratokban, egy közös őst bizonyít – ez alól csak az lehetne kivétel, ha a G a H, vagy a H a G direkt másolata lenne. Mint azonban látni fogjuk (2.1., 3.6.), ez a feltevés kizárható. Az egyébként ismeretlen „Gralla-scriptorról” egyelőre csak annyit tudunk, hogy a γ -nál későbbi, a G-nél korábbi, ezt később kis mértékben még tudjuk pontosítani.

2. AZ ISMERT KÉZIRATOK TÖRTÉNETÉRE ÉS KAPCSOLATAIRA VONATKOZÓ ÍROTT ADATOK

2.1. Az 1. caput kiegészítései a δ családban

A legtöbb kéziratban vannak megjegyzések hozzátéve a címhez. A GDH szövegcsoporthoz a G ad egy hosszas kiegészítést, ezt a D is átveszi, de a kézirat végére áthelyezve. Mivel hiányzik a H-ból, valószínűbb, hogy a δ még nem tartalmazta; mivel Toppeltinus²⁵ és Baudrandra vonatkozik,²⁶ mindenképp 1674 utáni. Ez természetesen nem biztos támpont a δ datálására, de úgy tűnik, a δ a(z 1667-es kiadású) Toppeltinust még nem ismerte, ezért annál feltehetőleg korábbi.²⁷ A kiegészítés egyértelműsíti, hogy a G szerzője német volt (1⁶: *nostra lingua Zeckler*).²⁸

24 Ernyey 1917, 169. (vö. Bartholomaeides 1817, 75.: Vitus Zanchius). Lascovius 1585, lsz.n. az 1584. évnél említi Vitus Szanki névalakban; Szabó 1941, 139.: Witus Zanchius, 1580.

25 Laurentius Toppeltinus: *Origines et occasus Transsylvanorum, seu erutae nationes Transsylvaniae, earumque ultimi temporis Revolutiones, Historica narratione breviter comprehensae*. Boissat-Remeus, Lugduni, 1667.

26 Philippus-Alexandrinus Ferrarius – Michael Antonius Baudrand, *Lexicon geographicum*. Iacobus de Cadornis, Patavii, 1674.

27 Ugyanakkor nem világos, milyen körülmények közt kerülhetett a G-be: a gießeni egyetemi könyvtár állományában jelenleg sem Baudrand, sem Toppeltinus nem található, így vagy a G scriptora dolgozott az egyetemről függetlenül, saját könyvtárból (is), vagy a δ és a G közt még egy kézirat volt, amelyről egyébként semmit nem tudunk.

28 CMASE 303. valószínűleg szintén erre utal, bár pontatlan fogalmazásából úgy tűnik, a γ -ból közvetlen készült

A G keletkezéséről csak a belőle származó D újabb kiegészítéseiből tudunk következtetést levonni, ill. az őrzési helyéről: a gießeni könyvtárba ez Johann Heinrich Mai d. J. (1688–1732)²⁹ hagyatékaként került, tehát mindenképp 1732 előtti.

A D saját kiegészítése tisztázza, hogy a G-ből Schwartz³⁰ Godofréd által 1739-ben készült,³¹ azóta elveszett köztes kézirat (t) másolata 1764 után (mivel a ms. egésze és a kiegészítés ugyanazon kéz írása); mivel végig igen közel áll a G-hez, mindkét másolat kiváló szöveghűségű kellett hogy legyen; a D rovásbetűinek formája viszont erősen eltér a G-étől, a későbbiek alapján lehet csak megállapítani, hogy ez saját újítás-e. Az t-ről közvetlen forrásból csak a Baranyai-bevezető címfelírását ismerjük, ugyanis ezt Schwartz ugyanabban az évben kiadott kötetében is idézi (Schwartz 1739, 77.). Ebben viszont a *Ioannes* nevet *Johannes* formában írja, vagyis sajnos ez az önidézet a kéziratoknál kevésbé pontos. Cornides ms. 1980, 5v–6r említi, hogy (a meg nem nevezett D-t) birtokolja; ismeri az editio princeps-t és Schwartz testimoniumát is, de a D címét és neveit pontosan idézi.

A H is tartalmaz egy rövid kolofont, amely a ms. keletkezését teljesen egyértelművé teszi: 1714-ben másoltatta Zacharias Conrad von Uffenbach.³² A forráskéziratot csak körülírja: ez azonban nem lehetett a G, mivel a G kiegészítése teljesen hiányzik belőle, és mint később látni fogjuk, a két kézirat közt elég jelentős eltérések is vannak, és ezek nagy részében a H közelebb áll az őskéziratok feltehető alakjához.³³ A H másolója evidensen nem magyar (nyilván német) volt, a történeti körülményeken kívül azért is, mert a δ hibáit nem javította.³⁴

Ennek dacára a G és a H közt van valami közvetlen kapcsolat: ugyanis 1713-tól, tehát a H keletkezése táján Mai együtt dolgozott Uffenbachal.³⁵ Alighanem egyikük a másiktól értesült a δ létezéséről (mivel Mai 1702-től Gießenben tanult, de apja már korábban is ott dolgozott, valószínűleg ő lehetett az informátor), de a kópiákat egymástól teljesen függetlenül készítették róla (ha ugyan a G-t Mai készítette, és nem esetleg még az apja). A D kiegészítése egyébként tisztában van vele (1¹⁰, nyilván Schwartz információja nyomán), hogy Uffenbach ismerte a szöveget, sőt hivatkozott is rá levelezésében.

A D-t még két recentior, XIX. századi kézirat követi (R¹ és R²), az ezekben levő (utólagos, nem a scriptortól, hanem a megrendelőtől való) megjegyzés szerint mindegyik egy számunk-

másolatnak tekinti a G-t. Ez a *Gralla pokobra* megjegyzés miatt lehetetlen.

29 C. Siegfried: Majus, Johann Heinrich. In *Allgemeine Deutsche Biographie* 20. (1884), 123–124. A D tévesen (7³) B. Maiként nevezi meg.

30 A D szövege az 1. caputban Schwarz írásmóddal adja meg, a 7. caputban már helyesen Schwartznak.

31 7³; ugyanaz a kézirat (1¹⁰) az 1738-as évszámot adja meg, ez azonban nem az t elkészültének dátuma, hanem az az időpont, amikor Schwartz Gießenbe érkezett.

32 Munkásságát ld. Bader 2007, 16–24. (uott 26–31.: J. Chr. Mai életrajza), Bader 2008, 1–3.; Rudolf Jung: Uffenbach, Zacharias Konrad von. In *Allgemeine Deutsche Biographie* 39. Duncker & Humblot, Leipzig, 1895. 135–137. Többször idézett levelezése: *Commercii epistolici Uffenbachiani selecta cum vita ejusdem*. I–V. Ulm und Memmingen, 1753–1756.

33 A közös őst Jakubovich 1935, 16. sejtje meg.

34 Ezt helyesen ismeri fel Sebestyén 107. Iskolapéldája a fejtetőre állított következtetésnek, hogy CMASE 323. ezt azzal tagadja: a szavakat és sorokat jól tagolva tördelte, és néhány elírást javított. Sándor 2014a, 240. érzi az ellentmondást, ezeket mégis emendationak tartja, és azzal próbálkozik, hogy a másoló magyar anyanyelvű volt – de ugyan miért bízott volna meg Uffenbach 1714-ben egy magyar segédírnokot, és akkor az már miért nem tudta a „Gralla pokobra” szavakat is javítani? Jakubovich megjegyzése dacára egyik szerzőnek sem jut eszébe, hogy a helyes alakoknak az az oka: a H scriptora a G-nél korábbi, tehát kevésbé romlott szöveget másolt és pontosabban.

35 Bader 2007, 19., Bader 2008, 2.

ra már el nem érhető XIX. századi³⁶ köztes kéziratra, Lugossy József munkájára³⁷ megy vissza (μ). Az R^1 és R^2 D-vel való egészen szoros azonossága nyilvánvalóvá teszi, hogy arról készült, rendkívül pontos másolat, amelynek apró eltéréseit az R^1 – R^2 közös újításai feltárhatják – ha ennek egyáltalán van bármi érdekessége. Az R^2 külön újításai sokkal érdekesebbek, mert ennek scriptora, Részó Ensel Sándor egy másik *Rudimenta*-kivonatot is készített (R^3), amely egészen más kézirat(ok)ra megy vissza, és könnyen elképzelhető, hogy a két szöveg hagyományt alkalmilag kontaminálta.

2.2. AZ 1. CAPUT KIEGÉSZÍTÉSEI A ς CSALÁDBAN

A nem a δ típushoz tartozó kéziratok közül az 1. caputhoz csak a P és az R^3 tartalmaz kolo-font. A P manus posteriorja a könyvtárba bekerüléskor jegyezte fel, hogy Bod Péter kéziratát a szerző halála után adományozták, feltehetőleg 1769-ben. A kézirat datálásához azonban ez nem visz közelebb.

Az R^3 egy 1830-ban készült, fenn nem maradt kéziratra hivatkozik (λ , Gyöngyössi János), amely az egyik ma is fennmaradt marosvásárhelyi kézitról készült (egészen biztosan a T-ről, mivel a *Rudimenta*-nak csak a címfelírását veszi át, viszont a kéziratban szereplő többi írásokból is idéz, s ezek közül a Kapossy-abc elhelyezése és betűalakjai, ill. az azt követő anonim abc címfelírása a T-re vall). Feltűnő viszont, hogy a TB legalább egy újítását az R^3 nem veszi át (a címben a *Hungarorum* névalakot), tehát vagy Gyöngyössi, vagy az R^3 scriptora, Részó Ensel egy régebbi kézirrattal kontaminált (az utóbbiról tudjuk, hogy legalább a μ -t kezében tartotta). A későbbiekben kisebb szövegvariánsok alapján ehhez a régebbi kézirathoz is közelebb tudunk kerülni.

2.3. A 7. CAPUT ÉS KIEGÉSZÍTÉSEI

A záró fejezet bizonyosan nem tartozott az eredeti kézirathoz, azonban a ς csoport fennmaradt kézírataiban egyformán szerepel (kivéve T), így alighanem annak őskézirata fogalmazta. A B scriptora (Bardócz Pál) látnivalólag először nem akarta leírni forrásából (κ), aztán más-képp döntött, de utólag kevés helye volt és már csak az 1. versust tudta beleszorítani. (A Lakatos István-féle *Rudimenta*-kivonatot tartalmazó Λ kéziratcsoport záróformulája tartalmilag nagyjából azonos, de megfogalmazásában olyannyira más, hogy kétes, hogy a ς alapján készült-e.) Egyes kéziratok további megjegyzést is fűznek a végéhez, de nem mind: a P semmit, így kizárólag szövegtörténeti alapon próbálhatunk következtetni rá, Bod Péter milyen kézirratra alapozva készíthette másolatát. Az F kiegészítése szintén nem beszél a forráskézitról, de

36 Biztos *terminus ante quem* csak 1861, a R^1 m2 által megadott keletkezési éve. CMASE 464. azonban feltárja a R^2 scriptorának, Részó Ensel Sándornak a levelezését Lugossyval 1858–59-ből, amiből okkal következtethetünk arra, hogy a R^2 1858-ban vagy már kevéssel azelőtt készült. *Terminus post quem* egyelőre csupán az az időpont, amikor Lugossy elkezdhetett a filológia tudományával foglalkozni, tehát az 1830-as éveknél semmiképp nem előbb.

37 CMASE 448. (D3-10.) ezt indokolatlanul önálló tételként szerepelteti a *Rudimenta*-kéziratok közt, holott csak annyit tudhatunk róla, amennyit a R^1 – R^2 közös hibáiból következtethetünk, készítési körülményeiről semmit.

megnevezi a scriptort (Rétyi Péter³⁸) és az évet, így tudjuk, hogy a fennmaradt kéziratok közül ez a legrégebbi (1671); készülése után, nagy valószínűséggel valamikor a XVIII. században egy ismeretlen olvasó még egy megjegyzést tett az üresen maradt helyre.³⁹

A legrészletesebb a B kolofonja, amely 72 évre visszamenőleg feltárja a szöveghagyományt: megadja a készülés évét (1745) és a szerző monogramját (B. P.),⁴⁰ megnevezi a forrásul szolgáló ζ (Gyalakutai Lázár Imre), az attól függő θ és az attól függő κ kéziratok szerzőit és az utóbbi kettő keletkezési idejét-helyét (Kájoni János, Szárhegy, 1673, ill. Kap Jakab János, vsz. Szárhegy, 1739). Így közelítőleg a ζ -t is be tudjuk határolni. Gyalakutai Lázár IV. Imre vsz. 1642 után születhetett, mivel ekkor indult a szülei házasságából következő birtokper.⁴¹ A kézirat logikusan legkorábban 1660 körül jöhetett létre, s legkésőbb 1673-ig. A maradék két ζ -típusú kézirat eredetét nem ismerjük, az eddigi adatok alapján nem lenne kizárva, hogy ezek is a ζ -ra mennek vissza (ez esetben ez akár azonos is lehetne a ζ -val), az F miatt akkor 1671 előtti volna. A P időrendileg származhatott volna ebből, vagy a θ -ból, elvileg a κ -ból is. A variánsok részletes egybevetése azonban azt fogja mutatni, hogy a P és F egymással közelebbi kapcsolatban vannak, mint a B-vel, vagy akár a θ -val (ugyanis arról készült egy vázlatos kivonat is, a C ms., amely alapján némi képet kaphatunk róla), ezért külön forrást kell feltételeznünk róluk, amely nem lehet a ζ . Mind az F és B, mind a P és B közt vannak minimális egyezések is, ezek olyan természetűek, amelyek véletlennek is tulajdoníthatók, de a P esetében azt sem tudjuk kizárni, hogy ezt Bardócz mellesleg látta,⁴² csak (tudatosan) nem használta, mivel másutt, a KMRE 200 felirat leírásánál egy másik Bod-kéziratot nevez meg forrásnak (vö. CMASE 409., 740.). Mindez magának a **b** verzióknak a keletkezését is valamennyire megvilágítja: mivel az 1671-es F nem lehet lineáris leszármazottja a ζ -nak (ld. 3.3.: a P és F őseként fel kell tételeznünk egy η kéziratot), az eredeti ζ mindkettőnél korábbi, valamikor kb. 1600–1660 közt íródott (mivel nem tudjuk, hogy a γ leszármazottja-e, közelebbi *terminus post quem* nem áll rendelkezésünkre).⁴³

A δ biztosan nem tartalmazott zárófejezetet, hiszen ilyet sem a G, sem a H nem ismer; az ε -ról nem tudunk mit mondani, hiszen az E-ben már az ezt megelőző *caput* vége is csonka. Az E mindazáltal tartalmaz egy egymondatos kolofont, amelyből legalább a scriptor, Borberek István nevét és a keletkezést megtudjuk (1715); ekkor már az ζ csoportból legalább 4 ms. biztosan készült, így nem meglepő, ha a későbbiekben arra a következtetésre jutunk, hogy a felhasznált ε mellett (amelyről így sajnos csak annyit sejtethetünk, hogy kb. az 1610-es évek vége és 1715 közt keletkezett) Borberek legalább futólag látott ζ típusú szöveget is és egy-két elemet átvett belőle.

38 Nagy 2015. azonosítása szerint Rétyi Zajzon Péter (1621–1674).

39 A megjegyzés látszatra lebecsülő, a rovásírás lenézéséről tanúskodik. (Jakubovich 1935, 15., CMASE 366.) Valójában azonban kérdőjel van a végén, ami eddigi leírónak elkerülte a figyelmét, így valószínűleg ironikus költői kérdésnek kell értenünk. A latin szállóige is így válik érthetővé: aki nem foglalkozik a mű tárgyával, azt nem is fogja érdekelni, és tudatlan marad.

40 A B egy több rovásírásos anyagot tartalmazó kompiláció, amelynek egy későbbi pontján a szerző ki is írja nevét: 51 15 31 02 87 19 11 14 36 BARDOC PAL, vö. CMASE 349. Szemben CMASE 409. állításával, itt látványosan más kézírást használ; ez azonban nem jelenti azt, hogy a személyazonosságban kételkednünk kellene, mivel itt az éppen lejegyzett Kaposy-abc ductusát utánozza. Nehéz megmondani, egyáltalán volt-e fluens rovásos kézírása, de a *Rudimenta*-anyag írásában a rovások vonalvezetése hasonlít Bardócz lendületes latin kézírásához, enyhén jobbra dőlő betűkkel, inkább ez tekinthető sajátjának.

41 Nagy Iván VII 56.

42 Zsupos 2015, 59. a P-t kifejezetten a BT ősenek tekinti, ez azonban ebben a formában nem tartható. CMASE 734. helyesen hivatkoznak paleográfiai okokra, amelyek ezt kizárják (de sajnos ezt nem részletezik).

43 Ezt később pontosíthatjuk a 7.1. fejezetben.

2.4. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK A δ SZÖVEGCSALÁDBAN

Ami a δ csoportot illeti, annak XVII. századi történetére a záró sorokból nem derül fény, de a D egészen hosszú záró megjegyzései a XVIII. századi szövegtörténetre fényt vetnek. A D maga egy három bekezdésnyi lezárást tartalmaz, amelyből az elsőt az R kéziratok (értelemszerűen a μ alapján) szinte változatlanul átveszik. Ebből tudjuk meg, hogy közvetlenül a G-ből 1739-ben Schwartz készítette az ι ms.-ot, ennek alapján Dobai a D-t 1766-ban, és elküldte Cornidesnek. Az ι -ról semmit nem tudunk, sajátosságait lehetetlen elkülöníteni a D alakjaitól; mindenképp megállapíthatjuk, hogy mivel a D nagyon közel maradt a G-hez, mind Schwartz, mind Dobai szokatlanul pontosan másolt. Annál erősebben változott a betűstílus, és nagy kár, hogy így nem tudhatjuk, a D jellegzetes szögletes, merev rovásait melyikük alakította ki.

A második bekezdés egy idézet Thuróczitól, és kiderül, hogy Dobai a mű 1746-os kiadását használta – vagy éppen az 1765-öst, amely akkor volt abszolút újdonság?

A R kéziratok egy további jegyzettel zárnak, mely szerint egy megjegyzés (de melyik?) Cornides Dániel kézírásával van. Elvileg ez lehetséges lenne, hiszen a D egy ideig Cornides birtokában volt, itt azonban félreértésről van szó: mivel a harmadik bekezdés eltérő, nagyobb és elegánsabb betűkkel készült (és a scriptor ügyelt rá, hogy erősebben tintás legyen a toll), a μ szerzője bizonyosra vette, hogy későbbi, eltérő kézírásról van szó. Tartalmilag a szöveget teljesen indokolatlanul Cornides fogalmazványának gondolni, így inkább arra gondolhatunk, hogy Dobai az ajánlást szokásos (egyébként elég gondos) kézírásánál még elegánsabb díszírással alkotta meg – formailag pedig Cornides normál kézírásától a bekezdés karakterisztikusan különbözik.

3. A főbb szövegcsoporthok

3.1. A LATIN BETŰALAKOK, A TAGOLÁS, A RÖVIDÍTÉSEK SAJÁTSÁGAI

3.1.1. U~V, I~J

Végig a művön látható, hogy az u/v írásában a GD élesen eltér a többitől, illetve a H is: a G gu , qu csoportokban és intervokálisan is u -t használ, a H v -t. A többi ms. gyakorlata szerint qu és intervokális v mellett gv van. (Az F rendszertelenül néhány qu helyett qv -t ír, de többnyire szabályos, és mivel egyebekben semmi közös vonása nincs a H-val, ezek nyilván nem mennek vissza régebbi kéziraatra, hanem egyedi módosítások.) Észszerű elképzelés, hogy a G és H egymástól függetlenül egységesített, de nem zárható ki teljesen, hogy az egységesítés már a δ -ban megtörtént, és a két kézirat valamelyike egyszerűen visszajára fordította. A szó elei u vocalét csak a GD írja v -vel, feltételezésünk az lehet, hogy ez a G újítása (még a δ -ra sem vezethető vissza), amint valószínűleg az $i\sim j$ írásmóddal is ugyanez a helyzet (a 2. caput első felében

néhány helyen a B is *i-t* ír, de többségében *j-t* – nehéz megítélni, hogy ezeket a rendhagyó írásokat örökölte-e egy régebbi kéziratból, vagy saját tévesztései). Általában valószínűleg a *j*-írásmód a régibb, ugyanis szórtan egy másik helyzetben is őrzik a kéziratok: az *-ii* végződés *-ij* írása rendszerszerűen egyikre sem igaz, de mindhárom szövegcsoporthoz való kéziratban előfordul (H, E, F): 2²⁷ *alij*, 2²⁹ *studij*, 2³³ *Imperij*, 2³⁶ 5 *Martij* (csak E), 4⁸ *alij*. A δ -ban szinte bizonyosan ez volt a normál írásmód, mert H is, G is néha őrzik a nyomát: 2³¹ a H törölt *aliis* alakja talán az **alij* írásmód félreolvasása, ui. erre javít; 1³ a G *ij*-ről javít *ii*-re. Amúgy egy-két helyen az F-ben is jelentkezik ez az írásmód: *Syrij*, *studij*. Ennyi adat kevés a bizonyossághoz, de valószínűbb, hogy a δ -nak és ε -nak ez volt a közös írásmódja, amelyet aztán mindegyik lezármazott kézirat nagyjából kiküszöbölt, de csak a G következetesen; a ς -val szemben közös írást kétféleképpen magyarázhatjuk: vagy ez a γ újítása, és a ς nem a γ -ra megy vissza, vagy ez az ősalak, és a ς maga változtatta meg.

3.1.2. s~f

Hasonló kérdést vet fel a korábbi kéziratoknál a *s~f* írása, ez azonban a XVIII. sz. végére egységesült, ezért a késői kéziratokban már mindenütt *s* található. A korábbiakban pedig kérdéses, van-e valami jelentősége az írásmódnak, vagy a kéziratok összefüggésére nem lehet belőle következtetni, mivel egyszerűen minden scriptor a saját írásstílusát alkalmazza. Elvileg a normál eljárás szó elején-közben *f*, végén *s* jelet alkalmazni (az utóbbi minden esetben így is történik) – gyakorlatban a kéziratoknak csak kis része következetes: a G, D és többnyire P. A rendszer azonban ezek közt is eltér. A G rendszere világos: *s* jelet alkalmaz a *st* és *sq* betűkapcsolatokban, mindenütt másutt *f* áll. A D ezt erősen átalakítja: a *st* kapcsolatot *ft*-nek írja, viszont a G *ff* kapcsolatát *\beta* formára módosítja (ez utóbbiban néhányszor érthető módon hibázik, nyilván mechanikusan követi a mintát). Szinte pontosan ilyen a P rendszere is, csak az *ipse* szót is (néha) *e* formában írja *ipse* helyett.⁴⁴ A két kéziratnak azonban egymáshoz semmi köze, így a rendszert teljesen függetlenül alakították ki,⁴⁵ de nagyjából egykorúak (XVIII. sz. közepe⁴⁶), úgyhogy ez talán egyszerűen a kor jellemzője. A többi kézirat viszont tele van következetlenséggel, *s* mivel ez mindegyik kéziratcsaládot érinti, legegyszerűbb feltételeznünk, hogy az összvegben sem volt következetes rendszer.

Mindenesetre minden kézirat nagyjából következetes az intervokális (és szó elei, magánhangzó előtti) *f* alak használatában, ez tehát eredetinek tűnik.⁴⁷ Az *s+msh.* kapcsolatokban azonban a legkülönbözőbb megoldások tapasztalhatók:

44 Nem meglepő, hogy az editio princeps a P-hez képest tovább egységesít, következetesen mindenütt *f*-t használ (kivéve összesen három helyet: 2² *interrogasfes*, 2⁴ *discendis consumere* – ráadásul mindhárom helyen maga a kézirat a maga rendszerén belül szabályos volt, ezek tehát egyszerű sajtóhibák lehetnek).

45 Jól mutatja ezt, hogy a P is hibázik a *\beta* írásánál, nála viszont néha *ss* marad, nyilván az ő forráskéziratában ez állt.

46 A B is kb. egykorú, de mint látni fogjuk, a B elég rendszertelen, és néha talán mintát követ.

47 A B-ben van minimális számú kivétel. Érdekes módon ezek szinte mindegyikénél az E betűalakjai nehezen eldönthetők (az E-ben gyakori olyan *s*-ek, amelyek egyik alaknak sem felelnek meg tisztán), egy-két szóközi esetben pedig az E ugyanott hibázik. Kicsit kalandos elképzelés, de nem lehetetlen, hogy ezeken a helyeken a B szolgailag másolja őst (a ζ -ig visszamenően), az pedig azért hibázott, mert már az őskéziratban nehezen olvashatók voltak a betűk. Támogathatja ezt az elképzelést egy egészen különös hely (2³² *suas*), ahol az E scriptora felismerhetően javítja az első *s* jelet *f*-re. – Megmagyarázhatatlan hiba, hogy a PB az *Asiaticus* szót *s* jelalakkal írja (talán a ς hibája, de akkor az F automatikusan javította).

1. A G *st* írásmódját a H többnyire követi, de néha *ft* áll benne; a G-ben is van egy-két kivétel, ahol a *s* lefelé hosszú, csak felfelé nem (*st*).⁴⁸ Legalábbis látszatra a δ -tól jellemzően *st*-t várhatunk, de nem következetesen. Az E-ben szinte kiegyensúlyozott a *st* és *ft* aránya. A ζ típusú kéziratok közül viszont B következetesen *st*-t, P *ft*-t használ, míg az F-ben összevissza van *st*, *ft* és *st* is. Ha egyáltalán lehet ebből következtetést levonni, akkor a B és P egységesített (bár a B-re ez nem jellemző), és az $\epsilon\zeta$ rendszertelenül írta – ami alighanem azt jelenti, hogy az őskézirat is.

2. Míg a GH *ff*-t ír, az EFB *ss*-t (minimális kivétellel a H-ban, ahol *sf* is előfordul, és az FB-ben is, ahol β). Ha az eredetitől egységes megoldást feltételezünk, akkor az az $\epsilon\zeta$ *ss*-e lehetett, és a δ *ff*-e másodlagos; de azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki (a néhány kivétel alapján), hogy az eredeti elég rendszertelen volt.

3. A *fc* kapcsolat az esetek többségében az összes kéziratban így áll, kisebbségében az E, B és néha az F is *sc*-nek írja. Ez tükrözheti az eredeti helyzetet: a többségi *fc* mellett lehetett jónéhány indokolatlan kivétel, amelyeket aztán a δ és a P felszámolt. Nehezebb biztosat mondani a jóval ritkább *sp~fp* kapcsolatról: itt a H, B és E is talán többségben *s*-t ír, az eredeti leginkább teljesen rendszertelen lehetett, amit csak a G és P tudott egységesíteni. Viszont a nagyon kevés *sq* kapcsolat teljesen egységesen *e* formában jelentkezik.

4. Mássalhangzó+s kapcsolat is kevés van, itt a δ egységesen *f*-t ír,⁴⁹ a B *s*-t, míg a *rs* kapcsolatban és az *ipse* szóban az EF is ezt követi, a többi helyen ingadozik. A δ következetessége itt is nyilván másodlagos, de nem elég az adat, hogy eldöntsük: az őskézirat rendszertelen volt, vagy egyes esetekben (főleg az *ipse* gyanús) kifejezetten *s*-t használt.

3.1.3. Bekezdésekre osztás, kiemelés

A szöveg bekezdésekre és alfejezetekre osztása a legtöbb kéziratban nagyjából konzekvens, csak kisebb eltérések vannak, illetve a 2. caput egyes kéziratokban (pl. H) nagyjából tagolatlan – ilyenkor okkal gondolhatjuk, hogy a bekezdés jelölését az illető scriptor egyszerűen elhanyagolta. Nehezebb a szövegkiemelések kérdése, ezek ugyanis csak néhány kézira jellemzők, és nem is egyformán. A 2. caputban (a cím nagybetűs kiemelését leszámítva) csupán a P emel ki aláhúzással (kivéve a címet, ahol E és P, de ezek külön-külön keletkezettek, az eredetiben vsz. nem volt kiemelés, viszont nem lehet egyértelműen dönteni a címen belüli sortörésekről, mivel a δ és ζ leszármazottai közt is van, ahol a két név közt sortörést alkalmaztak, és van, ahol nem). Ezeknek a kiemeléseknek az értékét kétséssé teszi az is, hogy a 2. caput Bod editio princepsében is szerepel, nyilvánvalóan a P-vel elvileg egyező nyomdai kézirat alapján szedve, de abban a kiemelések kissé eltérőek. A 3–4. caputban ellenben a G viszi végig következetesen, míg a P számos helyen csatlakozik hozzá; más helyeken a GE egyformán, de ezekben a P nem emel ki. A mondanivaló kiemelése végülis természetes folyamat, amelyet egymástól függetlenül megtehettek kéziratok, de ahol GE vagy GP egyetértés van, ott a lehetőség legalábbis fennáll, hogy már az őskéziratban is volt kiemelés. A D általában (de

48 Erre egy-két példa a H-ban és E-ben is van.

49 És az *ipse* szó kivételével a P is.

nem pontosan) követi a G kiemeléseit, viszont nem aláhúzással, hanem eltérő betűformákkal teszi (van egy-két saját hozzátétele is: 3^{37,42,50}); néhány érdekes esetben a T megegyezik a P-vel. Mivel a T forrásául szolgáló B-ben egyáltalán nincsenek kiemelések, ez akár bizonyíthatja is a spontán újra-kiemelődést ugyanazokon a helyeken.⁵⁰ Miután a kérdésben objektívan nem tudunk dönteni, a kiemelések viszont a szöveg érthetőségét növelik, a biztonság kedvéért a G és P meghatározta kiemeléseket elfogadtuk, viszont tudnunk kell, hogy ahol csak a P vagy PT olvasatára támaszkodhatunk, ott nagy valószínűséggel a kiemelés utólagos.

3.1.4. A főcím

Az eredeti sorbeosztás talán a GDH csoporttal egyezhetett meg, mivel az FP is őrzi nyomait, míg az E és a TB (egymástól függetlenül) elvesztette. A kiemeléseket nehezebb rekonstruálni, mivel itt a G és H eltér (a D szolgálja követi a G-t), és részben az FP is a BT-től. A címkemelések természetes folyamat, így nem lehetetlen, hogy a G, F és P függetlenül teremtették meg, de talán egyszerűbb feltételezés, hogy az eredetiből örökölték, és a H, E, BT egymástól függetlenül veszítették el. (Ahogy a főleg a D-t másoló R² is részben elvesztette; az R³ nem állapítható meg, min alapul.)

3.1.5. Rövidítések

Egyes kéziratokban viszonylag sok rövidítéssel is találkozunk, de ezek a legritkább esetben tűnnek öröklöttnek. Az egész 2. caputban több a rövidítés a P, E, B kéziratokban,⁵¹ azonban rendszerint nem ugyanott és nem ugyanolyanok (P accusativus-ragot szeret rövidíteni, E szó közben egy-egy szótagot, a *-tur* igeragot, és sokszor a szóvégi *-m*-et is – amit az F is sűrűn megtesz, de szinte következetesen másutt, tehát ezek egymástól független újítások –, E és B a *pro-* praeverbiumot), tehát ezek külön keletkeztek és nem mutatják e kéziratok hatását egymásra (bár a P és B egyebekben igen közel áll), de talán az őskéziratban is lehetett néhány rövidítés. Ilyen lehet elsősorban az enklitikus *-que* gyakori rövidítése, amely közösnek látszik a három csoportban (2³ *quoq(ue)* EFB, 2⁴ *remq(ue)* HEPB, 2⁸ *caeteriq(ue)* GHEFB, 2¹² *quamq(ue)* HEFPB stb.) – bár az is igaz, hogy ez az egyszerű rövidítés újra meg újra spontán előállhat, és tény, hogy van rá példa, hogy a D a G-ben még kiírt *-que* alakot lerövidíti; ám ellenkezőleg, 2⁸ a T kiírja a B rövidített alakját. Az ε és δ típusban is előfordul, hogy egymás mellett jelző és jelzett szó Pl/G ragjából a másodikat egyes kéziratok tendenciózusan rövidítik, pl. 2²⁸ *nostrorum Poetar(um)*, 2³¹ *nativorumq(ue) vocabulor(um)*. Nem bizonyos, de észszerű lehetőség, hogy ez is egy eredeti rövidítés.

Általában nagyon keveset rövidít a GH, ezek közül tipikus a G-ben a szóközi *(m)m* – néhány esetben ez a GH-ban közös, vagyis ez a rövidítésmód legalábbis a δ-ra visszamegy. Nem túl logikus, hogy a rövidítést kerülő „Gralla-scriptor” éppen ezzel az egy rövidítéstípussal

50 Egy-két helyütt a GDE-vel egyezik (5^{8,9,11}), arra pedig még esély sincs, hogy az E kéziratot a T scriptora figyelembe vette volna (amit a P-ről esetleg nem lehetne kizárni).

51 A P-hez képest eltérnek Bod editio princepsének rövidítései (2. caput): itt *et* helyett végig & áll és gyakori a *(n)* rövidítése mássalhangzó előtt, a többi rövidítést azonban a nyomdász elég következetesen felszámolta.

újított volna, tehát elképzelhető, hogy ez a rövidítés is visszamegy az őskéziratokra. Viszont legalább egy helyütt biztos, hogy a G scriptora maga rövidített (2³⁵: *ecclesia(m) orthodoxa(m)* – itt ugyanis ő rakta accusativusba az eredetileg ablativusban álló kifejezést).

3.2. A ROVÁS ALAPBETŰSORÁNAK ELTÉRÉSEI A HÁROM SZÖVEGTÍPUSBAN (3⁴, 3¹¹)

⁴ Az alapbetűsört tekintve a δ és ζ megegyeznek, bár egy-egy betű alakjában kisebb eltérések észlelhetők (s a δ -n belül G és H közt is, valamint elég nagy eltérések az egyedi vonalvezetésű D-nél, de ezek bizonyosan másodlagosak, hasonlóan a 82 és 86 variációihoz a ζ -n belül).⁵² Reménytelen azonosítani az eredeti alakot a J és K¹ betűknél, ahol a három kéziratcsoportban más-más forma van. Az E (ϵ család) alapbetűsora egy kérdésben alapvetően eltérő: tartalmazza az R¹ és R² betűt is. Erre két magyarázat is lehet: transzilvanizmus, tehát az erdélyi élő hagyomány felhasználása, vagy az, hogy akár Borberek, akár az ϵ eredeti scriptora felismerte, hogy a későbbi szöveges részekben felbukkan az R² és ennek alapján ki akarta egészíteni a betűsört. Másik jellemző vonása az E-nek a nagyon szögletes betűalakok ('15 02 56 41' 34). Én ezt is potenciális transzilvanizmusnak tartom, feliratos rovásanyag hatására, és mint ilyen, lehet akár Borberek újítása, vagyis nem feltétlen vezethető vissza az ϵ -ra. Ezért nem segít abban a kevés esetben, ahol az δ és ζ közt a betűk kerekdedségében van különbség (54, 33, talán 01). Mégis, mivel általánosságban a rovásbetűk a minél későbbi kéziratok emlékeken egyre gyakrabban lesznek kerekdedek, ezekben az esetekben is valószínűbb, hogy a szögletes alakok a régebbiek. Annál feltűnőbb az E-ben a **12** alak (06/30 = J helyett), így ez nyilván visszamegy az ϵ -ra, ráadásul egyezik a P egyedi alakjával is. Lehetséges, hogy két független torzulásról van szó, de kizárni azt sem szabad, hogy ennek a betűnek a (legalább ϵ és ζ) ősalakja ez volt. Különleges és egyelőre magyarázhatatlan alakok a δ <u>=y1 és az ϵ spirális <o>=86, <ö>=y5 betűi. Lényegesen nagyobb az eltérés a betűnevekben. A ζ és ϵ egyezően elhagyják az *e* segédhang kiírását, de mivel a szövegmagyarázatban ez hangsúlyos szerepet kap, valószínűleg e két csoport egyszerűsített, és az eredeti szöveg a δ -val egyezőleg tartalmazta az *e*-ket. Ezen felül a δ *i*, a többi *y* betűvel jelöli a palatalizációt. Az utóbbi könnyebben alakulhatott a XVII. századi magyar helyesírás hatására, de közvetlen bizonyíték is van arra, hogy az *i* legalábbis az ϵ eredeti írásmódja volt, az E ugyanis két helyen őrzi nyomait: *gy* a kéziratban javítás *gj*-ről, és míg a másik két csoport a /zs/ fonetikai értéket *ss/fs* közelítéssel adja (a B javítás után *x*-szel), ez (a δ/ζ <cs> = *ecsi/czy* átírásához hasonló elven) *si* karakterekkel.

A δ és ζ közös sajátossága a /c/ és /cs/ átírása, amely a normál magyar megoldás fordítottja (/c/ a GH-ban *ecs*, ζ -ban *ch* alakban), míg az E 'magyaros' átírásokat használ, de éppen szokatlansága miatt a többségi álláspont nagy valószínűséggel eredeti. A δ -ben amúgy is van több

⁵² Ez sokszor egy-egy kódex egyedi alakulásának tűnik, és kérdéses, felhasználható-e rokonításra (a folyamat jól modellezhető a D új alakjaival, amelyek a G deformálásával jöttek létre – így a ζ -éval egyező 48 jel is). Így pl. a 78 karakter keresztastáinak állása a FP kéziratoknál 78, a B-nél 78 – az előbbi az E-vel, az utóbbi a GH-val közös. Mivel azonban nem lehetséges, hogy a ζ fele a δ , fele az ϵ alakjait venné át, egy vagy két kézirat spontán rontott vagy a δ , vagy az ϵ irányába. Egyszerűbb a B rontását feltételezni – gyanítható tehát, hogy 78 lenne az ősalak, de nem biztos, mert eszerint az alak egymástól függetlenül is változhat több kéziratcsoportban is.

archaikus írás, amelyet a másik két csoport modernizál: $w \sim \ddot{u}$, $o \sim \ddot{o}$, és a <h> betű szokatlan *ah* neve (amelynek nem ismerjük párhuzamát, a nikolsburgi ábécében szabályosan *eh*). Jelentős eltérés még a <k²> neve, amely a GHD-ben (az epigráfiailag igazolt ejtésnek és Nikolsburgnak megfelelően) *ak*, az E-ben viszont *k fin(alis)*, szóvégi *k*. Az utóbbi elég bizonyosan a scriptor hiányos tudásának, illetve a szöveges magyarázat félreértésének a következménye, a ζ kéziratok pedig <k¹>-re és <k²>-re is egyszerűen *k*-t írnak, így nem adnak számunkra támaszt. (Résző Ensel kéziratok közül R² itt a δ -t követi, az R³ viszont elárulja, hogy egy ε típusú kéziratot is felhasznált, mert szintén szóvégi *k*-nak nevezi a betűt – ld. bővebben 3.7.2.)

¹¹ A mássalhangzók sora még egyszer előkerül, a δ ugyanezeket az alakokat használja (a magánhangzók mellett a félhangzók, *ei* és *eu* is hiányoznak). Ez is arra utal, hogy ez az eredeti verzió; az E ugyanúgy őrzi az *i*-helyesírás nyomát az *egi>egy* javítással, és itt mind az E, mind a ζ kéziratok kiírják a szótagképző hangokat. (Az *ak* betűt az E elhagyja, mivel ezt a betűt tévesen szóvégi *k*-nak értelmezi.) Az E és a C testimoniuma (amely a θ -t nevezi meg forrásként) azonban nem mutatja az összes modernizációt, amelyek az előző betűsorban állnak: <c> = E *es* (vsz. elírás *ecs*-ből), C *ecs*.⁵³ A <cs> helyett 'magyaros' átírást alkalmaznak, de szinte minden kézirat más formában, ami arra utal, hogy ez sem az ε , ill. ζ öröksége, hanem egyedi átírások. Mindezek arra utalnak, hogy a 'magyaros' átírások nem az ε scriptorától, hanem Borberekitől származnak, és legalábbis a <c> esetében kétes, hogy a ζ *ech* vagy eredeti *ecs* átírást használt.

A ζ azonban ezt a betűsort egy a többi csoportban ismeretlen mondattal toldja meg (ld. 3.4. *b* verzió), amely a mássalhangzók helyett az összes betű leírására utal. Ennek megfelelően az FPBT kéziratok egységesen bővítik a betűsort a magánhangzók (és félhangzók)kal). Ez egy teljesen felesleges duplikátum; érdekes módon azonban a „*b* verziót” egyáltalán nem ismerő E is tartalmazza ezeket a többleteket. Két magyarázat lehet: vagy Borbereké használta fel valamilyen formában az ε mellett a ζ szövegét is (ez a 'magyaros' átírásokat is indokolná), vagy legalább ez a három többlet a *b* verzió keletkezése (tehát a ζ , ld. 3.4.) előtt egyes kéziratokban megjelent, az ε és a ζ scriptora is megőrizte. Ez azonban azt vonná magával, hogy az ε és ζ egymással szorosabb rokonságban állnak: vagy az ε írója látta a ζ -t, vagy ezek együttesen nem a γ -ra mennek vissza, hanem a β egy ismeretlen leszármazottjára (β^1 ?). Más, világosabb nyoma ilyen kapcsolatnak nem maradtak fenn, így ezek csak bizonytalan elképzelések lehetnek.

Végül az egész betűsornak a latin betűs átírása harmadszor is előkerül a ζ kivételével (tehát a *b* verzió ezt kihagyja⁵⁴), azonban a δ írásmódja lényegesen más: a palatalizált betűket mellékjelekkel fejezi ki (*ec' el' en' et'*) – az E követi az első két betűsor mintáját, de ez nyilván ugyanúgy másodlagos –, kivéve a <gy>-t, amely ugyanúgy *egi* (az ε szerint is), mint eddig. Azt nem lehet megállapítani, mi a <gy> konzervativizmusának oka. A többi betű eltérő alakja nem a δ újítása, hiszen másutt (3⁴¹) a ζ típusú kéziratokban is felbukkannak. A *l, m, n, r, f, fz* segédhangjait az E tartalmazza, a H kihagyja, a G törli – kérdéses, hogy azért, mert feleslegesen írta le és a δ -nek megfelelően javít, vagy fordítva, pontosan másolja a δ -t és a latin írásból is egyértelmű

⁵³ A B (bár szintén $\zeta > \theta$ alapján áll) mindkét szöveghelyen *ts/ets* alakot használ. Ez saját átalakításnak tűnik.

⁵⁴ Később azonban (3⁴¹) a *b* verzió is alkalmazza ezeket a mellékjeles betűket, ez is bizonyítja, hogy a közös eredetire mennek vissza. Az utóbbi helyen a mellékjelre *a* és *b* is az *accentus gravis* kifejezést használja, amiből úgy látszik, a mellékjel eredeti alakja \ formájú volt – azonban nem a BT írásmódja szerint a betű tetején, mivel mindhárom csoportban a többi kézirat a betű *után* helyezi a mellékjelet.

hangot feleslegesnek tartva törli (ez esetben a H is ugyanígy jár el). Egyebekben az E az utolsó betűt *efs* formában adja, a μ pedig *ey*-re változtatja; a <h> segédhangja a G-ben *e*, H-ban *a*. A 3⁴ analógiája alapján itt vsz. a H őrzi a δ alakját, de megjegyzendő, hogy a D előzmény nélkül restituálja, nem zárható ki, hogy a H is ezt tette.

Viszont újra az első sablon szerint, *ecsi*, *egi* stb. alakokat mutat (3³⁷) a palatalizált („mixta”) mássalhangzók listája (a ς a szokásos *eczy* stb. alakokkal, az ϵ sajnos a latin betűs átírást elhagyja).

Hasonló betűsor még a mássalhangzók szűkebb listája is (3³¹). Két kézirat utólagos betoldásától eltekintve ez latin betűs átírás nélkül szerepel. A betűalakok apró eltérései lényegében azonosak az eddigivel; kis mennyiségben, de vannak tartalmi eltérések is, amelyek azonban nem a három kéziratcsoportot választják szét. A $\delta\epsilon$ egyaránt 23 mássalhangzóról tud, de az ϵ -ben ez úgy jön ki, hogy hármat kihagy (56 42' 20), viszont hozzáteszi a két félhangzót (<j> és <v>) és megkülönbözteti a <r¹> és <r²> grafémákat. A ς -hoz tartozó kéziratok közül a 23 mássalhangzót említi TC, de ezek ténylegesen nem írják le, így nem tudhatjuk, a δ vagy az ϵ sémájához álltak közelebb; 22 a szám az FP szövege szerint, de valójában csak 21-et, ill. 20-at írnak le – de nem ugyanazok hiányoznak, mint az E-ben, hanem a végső két betű és a P-ből az <l>. Az utóbbi véletlen kihagyás lehet, egyébként az F és P teljesen azonos. (E két kézirat ráadásul a <gy> jelet áthelyezi egy illogikus helyre.) A B viszont 23 mássalhangzót említi, de 24-et ír le: hozzáteszi a <v>-t (ebben közös az E-vel). Az Λ ráadásul 25-öt említi (de nem írja le őket). Az utóbbit feltehetőleg úgy kell érteni, a félhangzókat is beleszámítja – bár semmi kapcsolatáról nem tudunk az E-vel. Az F és P egy közös ősről vall, de nem tudjuk, az melyik betűt hagyta el a két utolsóból; a BTC számadata eltérő, a δ -éval egyezik, de csak a B-nél ítélnék meg, nem látszat-e az egyezés. Ez utóbbi feleslegesen hozzáteszi a <v> jelet. Az ϵ mintájára talán a félhangzókat adta hozzá a B (és Λ ?) forrása, de az egyiket a B elhagyta belőlük. Nincs azonban válasz arra, miért nem írta át a helyes számadatot. Azt végképp nehéz megítélni, melyik lehetett a ς eredeti alakja: a kibővített vagy a leszűkített rendszer? A BTC nyilvánvalóan θ -ra megy vissza (és talán az Λ is), de az FP nagyon kevés különös közösséget mutat. Ez látszatra olyasmi, ami nemigen jön létre véletlenül, így azt az elképzelést erősíti, hogy az FP egy a ζ -tól (Gyalakutai-ms.) különböző η -ra megy vissza, mindez azonban nem mond semmit arról, melyik változat őrzi az ősz- ς listáját: ha az η szűkülése, akkor hogy' lehetséges, hogy a $\zeta > \theta$ kb. az ϵ -nal azonos bővülést tartalmaz? Ha viszont a ζ bővülése az ősből, akkor a η (egyebek mellett) az elődjének a bővüléseit újra elhagyta? Ráadásul az FPB mindegyike csúnyán hanyag lejegyzés, hiszen a leírt betűszám egyikben sem egyezik a tényleges karakterek számával.

⁵⁰ A magánhangzók sora (amely a <j> és <v> jeleket is bennfoglalja) az összes változatban azonos, bár az <o> rovásjelének számos alakváltozata van – nehéz ezek közt dönteni, de talán a HE típusa állhat legközelebb az ősi jelekhez. A latin betűs *o* a G-ben ékezetet kap, de ez aligha öröklött írásmód, hanem az utána álló *ő* okozta tévesztés; az *ő* és *ű* alakok következetesek, tehát itt eredetinek látszanak.

3.2.1. Példaszavak torzulása, bővülése

A magyar példaszavak 3⁴²-ig bezárólag lényegében egyértelműek, utána azonban a kéziratok jelentősen variálnak, úgyannnyira, hogy az eredeti nem is mindig világos:

⁴³Egyértelmű, hogy eredetileg az öt palatalizált msh.-ra volt egy-egy példaszó, sorrendjük tehát ezek ábécésorrendjét tükrözi, minden egyéb megoldás utólagos. A 'Csanád', 'Zólyom', 'atya' rovásos alakja világos, a kéziratok típusos betűváltozataival (az F egyedi formákat is mutat!), a B a <cs>-t tudálékosan rosszra „javítja”. A magyar átírásban egyes kéziratok modernizálnak (E *Csanad* ~ PBT *Tsanad*), EPBT *Zolyom*, *Atya*, E *Nyaláb*). Ezek a helyek látszatra a P és B (sőt E) összefüggéséről tanúskodnak, de mivel a kurrens magyar helyesírást követik, a három ms. egymástól teljesen független is lehet. Eszerint az eredeti alak vagy a δ , vagy az F olvasataiban keresendő – sajnos ezek következetesen eltérnek. Az F mellékjeles írást alkalmaz (*C'anad*, *Zol'om*, *At'a*, *N'alas* [!]), míg a δ *i* betűt (*Zoliom*, H *Nialab* ~ G *nialat* [értelmetlen rontás], *Atia*), kivéve az elsőt, ahol *Canad* olvasható. Nyilván nem dönthető el, az itt kifejejtett jel ' vagy *i* volt. A megoldás kulcsa az ötödik példa lehet, ahol mindegyik kézirat hibás, de mind másképpen. Az eredeti szó vsz. 'gyalu' lehetett, ezt F és PBT szokásos módon jelzi (*G'alu*~*Gyalu*), tehát a ζ a maga módszerén belül helyesen írta, viszont a δ egy teljesen torz alakot ad (*galyn*) – ebben HG közös, a későbbi DR javítani próbálnak – és az E szokásától eltérően *i*-s írásmódnál marad (*gjalu*). A δ alakja mögött is egy *i*-s írás sejlik fel, ahol talán metathesis történt: **gialu* > **galiu* > *galyn* (eszerint D ha nem is az ősalakig, de eggyel korábbi változatig helyesen emendál). Ez arra utal, hogy az ősforrásban, de legalábbis a γ -ban *i*-írásmód volt. Mindez háromféle szövegtörténetet is megenged: lehet, hogy az $\epsilon\zeta$ nem a γ -ra, hanem közvetlen a β -ra megy vissza; lehet, hogy a δ tulajdonképpen két kézirat, hiszen szélsőséges esetben 1614–1667 közt 50 évnél is hosszabb időszámba tehetjük a keletkezését; és az is lehet, hogy a β/γ -ban nem is metathesis volt, hanem az *i* indokolatlan megkettőzése (**gialiu*), amit a nyelvismerettel rendelkező $\epsilon\zeta$ scriptorok helyesen korigáltak, a magyarul nem tudó δ rossz irányba. E kérdésben a rovásos megfelelője adhat némi útbaigazítást. Itt a δ -típusú kéziratok hibás, értelmetlen betűsort adnak: GyALyV, ez azonban pontosan megegyezik az utolsónak feltételezett íráshibával. Mivel a δ scriptora nem volt magyar, az értelmetlenség nem zavarhatta: róla a legegyszerűbb elhinni, hogy a rovásbetűket a latin betűs párjukhoz igazította, a szövegfejlődéshez azonban jobban illik, hogy a γ scriptoráról (Szanchi) feltételezzük, bár akkor ő tudva hozott létre egy értelmetlen szót. Az E és az FPB olvasata pontos (GyALU). A scriptor magyar lévén, ezeknél az értelem szerinti javítás nem zárható ki; valószínűbb azonban, hogy ez volt az eredeti betűsor. Eltérések vannak a 'nyaláb' példánál is: ezt a δ pontosan írta (a G annak ellenére megőrizte, hogy a latin betűs változatot elrontotta, a D talán a latin hatására rontott B>Ty betűre), az ϵ is, a ζ azonban nem, nyilván nem tudta kiolvasni a szót és más értelmes magyar szót helyettesített be. Az η (vö. FP) alakja NyALAS~*N'álas*, ez visszamehet a ζ -ra, míg a ζ vagy leszármazottai ezt sem értették és egy korábbi példaszóval, a 'nyavalyás'-sal azonosították. Megjegyzendő, hogy a R² következetesen a δ -típust mutatja, csak áttér az *y*-helyesíráásra, vagyis nem támaszkodik az R³ írásánál használt forrásokra.

⁴⁷⁻⁴⁸ A 'Szentség' első latin betűs leírásában a GH nagyon különös elírást tartalmaz: *Szen-oseg*. Ez minden bizonnyal **Szencseg* alakra megy vissza, ami csak magyar anyanyelvű scriptortól származhat, tehát legalábbis a γ -ra visszamegy. A többi kézirat szabályos *ts-t* ír, nem lehet eldönteni, hogy az eredeti (β) alak ez volt-e, vagy ott is *cs* volt, és a magyar $\epsilon\zeta$ scriptorok ortografizáltak. A második leírásban *Szentseg* van, és a rovásos alak is egyöntetűen SzENTSEG (a C kivonat rontja SzENCsEG~*Szencfég*-re, ismeretlen okból). A 'Szépség' szintén a GH-ban *Szepsegh* alakú (rovással mindenütt szabályos). Ugyanazon okból valószínűleg ez is a γ újí-tása, de megjegyzendő, hogy a 3⁴ betűsorában éppen az $\epsilon\zeta$ írják át a <g> betűt *gh*-val, 4¹¹-ben pedig F (és Λ !), vagyis ha nem is valószínű, de lehetséges, hogy a *gh* írásmód is visszamegy az eredetire, amit azonban csak néhány esetben használtak, és ezeket aztán a másolatok többségében, de nem egyformán, felszámoltak.

⁵³ Az 'akkor' példa rovásban helyesen, latin betűvel helytelenül egy <k¹> jellel szerepel a $\delta\zeta$ kéziratokban. Viszont mindkettőben kibővíti két <k>-ra az E és B. Ez mindkét kéziratban saját ortografizálás, és bizonyosan teljesen független, mert különböző betűket választanak: az E, amely a <k¹> használatát nem érti, <k²>-t.

⁴³ A példamondat az összes kéziratban azonos, de az átírásában vannak apróbb eltérések. Több ms. megváltoztatja a sorrendet, vesszőket iktat be, úgy látszik, ezek scriptorai nem vették észre, hogy egyetlen értelmes mondatról van szó; a ζ közös jellemzője, hogy két csoportra osztja: *primi ordinis* és *posterioris ordinis* példaszavakra (nem világos, mi a kettő közt a különbség). Meglepő, hogy az átírásnál a δ is *cz*-vel adja vissza a <c>-t. A rovásszövegnél a ζ Nc helyett N[^]Cs ligatúrát ír – ez is elírás, de nagyon furcsa, hogy a magyar anyanyelvű scriptor követi el, ráadásul egyik másoló sem javítja (viszont a B a PARANCsOL[^]T szó helyett ír PARANCOL[^]T-at).

Lakatos átdolgozásában más elvet követett, láthatólag arra törekedett, hogy minden ligatúrára adjon példát, ezért a Λ a szavak egy részét másokkal helyettesíti, illetve bővíti a listát.

¹⁷ A két példaszó leírása szinte mindegyik kéziratban problémákat okozott (az E el is hagyja, az utána következő magyarázattal [4¹⁸] együtt). Az egyik akadályt nyilván az okozza, hogy a Nt és Nd ligatúra az összetéveszthetőségig hasonló, és a H a 4¹¹ ligatúrasorához képest itt fel is cserélte őket (a G pontos, vagyis az a viszonylag ritka eset állt elő, hogy ez őrzi a feltehető ősalakot); talán éppen ezért az ϵ és ζ pedig a Nt ligatúrát a példasorban a <n> és <t> mechanikus egyesítésével pótolták. Itt viszont a ζ leszármazóinak ezzel az összetett jellel voltak kiolvasási problémái: a F és B is egyszerű <t>-vel pótolja (F utólag egy különálló <n>-t eléír, sőt P is, vagyis lemásolja ugyan a látott alakot, de nem érti). A Nd helyes leírása ezek után számukra közömbös is (az F alakváltozatai ezt igazolják).

3.3. A ζ CSOPORT KÉZIRATAINAK VISZONYA EGYMÁSHOZ ÉS AZ ELVESZETT GYALAKUTAI-MS.-HOZ

Az F, P és B kéziratok egymáshoz ugyan közel állnak, de eltéréseik néha karakterisztikusak. Mint láttuk, az F és P több közös vonást tartalmaz, de néhány helyen a P és B közt is van

azonosság. Kérdésként vetődik fel, valamennyien egyetlen ζ ős-ms. leiratai-e, vagy az FP-nek fel kell tételeznünk egy közbeeső (η) verziót. Az F és P közti eltéréseket, illetve a P és B közti váratlan azonosságokat logikusan magyarázhatja az, ha Rétyi Péter hanyagabb másoló volt, mint akár Bod, akár Bardócz. E két kézirat forrásáról sem rendelkezünk írott információval. Ezzel szemben a B egy biztos forráslánc végpontja, végeredményben Gyalakutai Lázár IV. Imre kb. 1660 utáni ζ kéziratán alapul. Időrendileg tehát elképzelhető lehetne, hogy ez maga a ζ^{55} – ezt az fogja eldönteni, az F és P származhat-e minden részletében belőle. Ha vannak közös újításaik, melyeket a B nem tartalmaz, ez aligha lehetséges: nem hihető, hogy lenne egy a Gyalakutai-ms.-on alapuló, de 1671 előtti közös ősiük, hiszen erre alig egy-két év idő adódna. A B-nek természetesen van számos apró újítása, amelyeknél vitatható, hogy saját-e, vagy a $\zeta > \theta > \kappa$ öröksége – e szempontból ennek nincs is jelentősége. Van azonban nagyon kevés olyan eset, ahol a B alakja nem feltétlen újítás. Ilyenek:

²¹⁶ A B *Philosophiae* alakja eredetinek tűnik, pontosan azonos GE-vel, így ez állhatott már a ζ -ban is. Vajon Rétyinek és Bodnak függetlenül jött az az ötlete, hogy görög betűvel írják át? Tehát a FP $\phi\lambda\sigma\phi\alpha\zeta$ alak gyengíti az (időrendileg még nem helytelen) lehetőséget, hogy mindkét kézirat közvetlenül az ősz- ζ ms.-n alapul, akár azonos az a Gyalakutai Lázár-kézirattal, akár nem. (Az editio princepsben ismét latin betű áll – nyilván a megfelelő betűkészlet hiányzott –, sőt a nyomdász még egy vesszőt is hozzátett, az R² pedig látnivalólag ezt követi.) Hasonló hely ²³⁶, ahol PFR² *die 5* alakja B szerint *5ta die* – ez utóbbi nem egyezik, de hasonlít a δ megoldásához (G: *quinto die*, H 5. *di(e)*). Itt azonban végképp semmi akadálya, hogy a két helyen függetlenül jöjjön létre nem is ugyanolyan, csak hasonló, s elég kézenfekvő variáns. Végül ³⁹: hasonló, elég karakterisztikus közös újítása FP-nek *quaedam vero* helyett *quidam autem*.

²⁴⁰ A ζ -csoport különböző kéziratai *nostra lingua* helyett *lingua Latina* (FP), *lingua Hungarica* (B), *lingua nativa* (Bcorr.T) alakot hoznak. Világos, hogy az ζ -ben történt valami változtatás, de nem egyszerű eldönteni, mi. Paleográfaiilag a történetileg legbonyolultabb megoldás érthető csak: a ζ alakja *nativa* volt, ami *nostra* helyett elképzelhető félreolvasás, ezt örökölte $\zeta > \theta > \kappa$, viszont $\eta > \text{FP}$ tovább rontotta *Latina*-ra. (Nem véve észre, hogy így tartalmilag értelmetlen lesz a szöveg.) Viszont a B scriptora a *nativa* szó helyett először hanyagul egy szinonimát írt (*Hungarica*), majd mégis visszajavította az eredetit, és a T ezt vette át – tehát a helyes alakot tkp. a legkésőbbi és legértéktelembb kézirat őrizte meg, eleven példáját adva a kései filológus nemzedékeknek arra, hogy a *recentiores deteriores* elv mennyire tud sérülni bizonyos körülmények közt. Számunkra a lényeg azonban az, hogy az FP egymástól nem függetlenül rontott, míg a BT (és ez azt jelenti: a ζ is) tkp. megőrizte az ősi alakot.

²⁴³ Az újítás a B-ben jelentkezik, így ez nem használható érvként. ²⁵² Az FP közösen rontja a *sequitur* alakot *sequaturra* – de egy módtévesztés végülis véletlen is megtörténhet egyformán, így ez bizonyítéknak kevés. A következő mondatba azonban a két kézirat nagyon hasonló toldást iktat be, amelyek aligha függetlenek: F *quae ex exemplis his patet*, P *quod patet exemplis*.

⁵⁵ Más kérdés, hogy a ζ származhatott-e közvetlenül a β vagy γ kéziratból. A ζ erősen új verziót ad, lényegében átdolgozás, de ezt ugyanúgy megtehetette Lázár IV. Imre (még ha fiatalember volt is), mint bármely elődje. A kérdés csak az, hozzáférhetett-e egy 60–70 évvel korábbi, vagy egy kb. 50 évvel korábbi, de egy ulmi tudós számára készült kézirathoz. E kéziratok sorsa egyáltalán nem ismert, így kizáró ok nem merül fel, de valószínűsége csak a β ismeretének van, így ha a ζ maga a Gyalakutai-ms. [lenne], akkor valószínűleg a β -n (vagy annak egy nagyon közeli, egyébként ismeretlen erdélyi leiratán) alapul[na], és a γ csak a δ és ϵ őse.

Ezek az elég nyomós érvek szólnak egy 1671 előtti, a ζ -tól független η kézirat léte mellett; igaz, van olyan hely is, amely az ellenkező megoldást sugallja: 2¹⁹ az *illis* betoldást az F nem ismeri, a P és B igen. Elképzelhető ugyan, hogy ez a ς toldása, amelyet az F valahogyan újra elvesztett, de az könnyebben, hogy az eredeti ς még helyes volt: ez esetben vagy azt a feltételezést kéne elfogadnunk, hogy a F még a ς -n (vagy abból származó η -n) alapszik, míg a P és B már a ζ -n, vagy éppen már Kájonin (θ). Más hasonló hely nincs: 2¹⁵ a P és B *adtulisse* alakja hiperkorrekció, így nem érv a két kézirat szorosabb kapcsolatára, a két scriptor egymástól függetlenül is megtehetette; 3²⁸ az FB közös alakja nyilván a ς eredetijét őrzi, 3⁵⁶ az F és Λ őrzi a <zs> eredeti átírását, a BP nem – de ez lehet e két kb. egykorú kézirat független helyesírási javítása. 4¹⁷ az F és B hibája ugyan közös (ld. 3.2.), de az F egy olyan betoldást tesz hozzá, ami a P-ben is szerepel, tehát valószínűleg a hiba függetlenül keletkezett (paleográfiailag ez érthető), viszont a betoldás inkább az η hagyatéka. Ezt nyomatékosan alátámasztja, hogy a következő 4¹⁸ versusban a példaszavakat az FP együtt ismétli meg szótagolva. Mindent egybevéve, az egy *illis*-betoldás nem elég nyomós ahhoz, hogy az előző elképzelést felülírja. Tehát mivel a ς -n belüli újítások egy része a ζ -hoz köthető, egy része az FP közöse, biztosra vehetjük, hogy egyik sem származhat a másiktól, de közvetlen a ς -ból sem: az egyébként teljesen ismeretlen η -nak mint az FP őseinek feltételezése szükségszerű.

3.3.1. A *capita dictionum*

Különösen bonyolult kérdést a 4²⁴ versusban közölt három szótagjelé (*capita dictionum*). Itt a ς szövege tesz néhány szó kiegészítést (**b** verziók), és az előző mondathoz köti a *quas* kötőszóval, a betűk maguk azonban azonosak – de a betűalakokat enyhén másként rajzolják az egyes kéziratok, és az η és ζ csoport nem egyformán különül el.

A szótagjelek a *Rudimenta* kivonataiban, azon alapuló és egyéb rovásábécékben általában nem szerepelnek, így szokatlanul kevés külső testimoniummal rendelkezünk. Megvannak a nikolsburgi ábécében (KMRE 196), de más sorrendbe iktatva, más alakkal és névvel, így nem ugyanazt a hagyományláncot tükrözik,⁵⁶ csak azt bizonyítják, hogy ezek a szótagjelek valóban a székely-magyar ábécé részét képezték már a XV. században is (illetve akkor még vsz. négy volt használatban⁵⁷). A *Rudimenta* utáni időből csupán Kájoni János (többedik átiratban fennmaradt) két ábécéjében és írásmutatványában szerepelnek,⁵⁸ azonos sorrendben, illetve az *ant* szótagjelnél valamennyi kézirattal egységben. Régóta ismert tény, hogy az egyik Kájoni-ábécé *Rudimenta*-rokonságú (ennek a végén vannak a szótagjelek), a másik nem,⁵⁹ és a fennmaradt másolatok az 1673-as keletkezési dátumot tulajdonítják neki,⁶⁰ ami azonos az elveszett Kájoni-másolatú *Rudimenta* (θ) évszámával, így egyértelmű, hogy az egyik ábécét Kájoni annak megismerésekor abból írta ki.⁶¹ Még egy ábécéből ismerjük a szótagjeleket, ez még korábbi:

56 Vékony 2004, 95. alapfeltételezése, hogy a *Rudimenta* a nikolsburgi ábécén alapul, tarthatatlan.

57 A KMRE 196 a sehol máshol nem testált 79 <us> jelet is tartalmazza.

58 Sebestyén 1915a, 123–131., modern kiadása CMASE 518–526., facsimilével.

59 Sebestyén 1915a, 130–131.

60 Hájos 1780, 8r.

61 CMASE 519. azt vetik fel, hogy a C kivonat Kájoni ezen ábécéjén alapul, a C azonban ennél bővebb adatokat ad, tehát mindenképpen magát a θ -t használta.

Szegedi Zsigmond 1655-re datálható kézirata.⁶² A Szegedi-ábécének azonban számos betűje az összes ismert *Rudimenta*-kézirattól döntően eltér (variánsként közöl *Rudimenta*-szerű változatokat), ligatúrákról pedig nem tud, így valószínűleg ő sem a *Rudimentá*ból tanulta az írást (ugyanakkor feltételezhető, hogy azt is ismerte: 7.5.3.). Ez arra utal, hogy a három szótagjel az ábécé végén a XVII. században stabilan jelen volt.

A *tpru* és *amb* szótagjeleknél a δ és ς csoportok elkülönülnek: a ς -ban *tpru*-nak mindenképp több „lába” van (Kájoninál és a vele kapcsolatba hozható, tehát θ alapú kéziratokban két párral, az η -n alapuló FP-ben eggyel), míg az *amb*-nak az FP-ben nem változik, a θ -típusban egy párral nő. Ez azt okozza, hogy az FP-ben a két szótagjel alig különíthető el, csak a száraz minimális görbülete a különbség.⁶³ Nehezen hihető, hogy az őskéziratban már két ennyire egyforma betű lett volna, viszont a korábbi rovás emlékekben, amennyire azonosítani tudjuk, az <mb> jel x8 alakú volt.⁶⁴ Ennek dacára alig hihető, hogy Kájoni x8⁺ / x8 betűpárja lett volna az ősalak, szemben a δ sokkal egyszerűbb betűivel, de a nagyon kevés adatból e két jel eredeti formáját nem tudjuk hitelesen rekonstruálni. Szegedinél pedig az *ant* és *ptrü* jelnek is egészen egyedi a formája, míg a harmadikra ő is x8 alakot rajzol.

A betűk nevében a ς -nak nincs közös változtatása, a *tpru*-t ugyan az η *tpriü*, a θ *phthru* (Kájoninál; a B torzítja és emendálja is) formában írta le, de ez *ad hoc* helyesírási modernizáció lehetett mindkét esetben; az *amb* a θ -ban *omb*-ra változott, ám ezt egy más kézirat sem követi (Szegedinél Nikolsburggal egyezően *emb*, ez az ő hagyományának függetlenségét mutatja).

3.4. A B VERZIÓ

Ez az átdolgozás – a ς scriptor műve, mivel az összes ezen alapuló kéziratban és csak azokban van jelen – egy tudatos nyelvészeti érdeklődésű, de Thelegdinél kevésbé hozzáértő ember műve, akinek magyar anyanyelve nyilvánvaló. Mindenesetre jártas volt a rovásírásban annyira, hogy Thelegdi fogalmazását helyenként pontatlannak, javítandónak vagy kiegészítendőnek gondolja. Ez sajnos nem visz érdemben közelebb a személy meghatározásához: elvileg (szélsőséges esetben) 1671 előtt a XVII. század egész folyamán írhatott, s e korszakban számos erdélyi személy elképzelhető, akik Thelegditől még független rovástudást birtokoltak. Mivel csak erdélyi kéziratokból ismerjük, valószínűen Erdélyben keletkezhetett, és talán a magyar átírások helyesírási jellegzetességei segíthetnek majd közelebb kerülni az eredetéhez.

A *b* verzió az 1–2. caputban csak jelentéktelen eltéréseket mutat. Mint már volt szó róla, a főcím nagyobb része hiányzik, a Baranyai Decsi-levelt viszont teljes terjedelemben és általában pontosan idézi. Az első hely, ahol érzékelhető interpoláció van, a 2¹⁹ versusban van, ez azonban csak az alanyt és tárgyat egyértelműsítő, nem feltétlenül szükséges magyarázat. Hasonlóképpen csupán átfogalmazás egy félmondat a 2²² versusban. Ez utóbbiban a kéziratok kettéválnak: az FP és a BT három ponton eltér. Nyelvileg az FP változata tűnik logikusabb-

62 Zsupos 2015, 29–50., CMASE 514–517. (A datálásban Szilágyi István 1850-es megfigyelését követik, míg Zsupos 2015, 30. véleménye szerint néhány évvel korábbi lehet.)

63 Hasonlóan leegyszerűsíti a FP az *ant* jelet is, úgyhogy az majdnem egyforma lesz a <zs> betűvel.

64 KMRE 196,218. Ismerünk feliratról x7 alakú jelet is, de nagyon kétes olvasattal (KMRE 206). A *tpru* jel alakja a KMRE 196 szerint egészen más, és egyetlen más előfordulásáról nem tudunk.

nak, így – bármennyire arra gyanakszunk, hogy ezeknek volt egy közös η ősök – alighanem a $\zeta > \theta > \kappa > B$ leszármazási sorban valahol történtek a módosítások. Érdekes, hogy ebben a versusban a R^2 egyértelműen a **b** verziót követi: ld. 4.2.

3.4.1. A 3. caputban

A **b** verzió a 3. caput élére egy pótlólagos címet helyez (az 1. caput őse helyett); ezt átveszik a ζ -n alapuló kivonatok (ΛCR^3) is, és pedig a CR^3 egy olyan betoldással, amely a P sajátja, ez a két kézirat tehát vsz. ismerte a P-t⁶⁵ (R^3 alighanem a λ közvetítésével), a Λ azonban a közös ζ (pontosabban ζ) alapján.⁶⁶ Ráadásul a ^{3a} versusban a betűk számát is téveszti, ez azonban egyik ismert Rudimenta-kézirattal sem egyezik, vsz. a Λ saját rontása.

A ^{3a} toldás nem az összes ζ típusú ms.-ban van jelen, de a többségben, így minden bizonynyal a **b** verzió része volt (értelmileg semmi szükség rá).⁷ A ζ szintén minden értelem nélkül módosítja coniunctivusra a mellékmondat igéjét.⁸ Az első kiejtett betűsor végén a ζ *ze* alakot hoz, a δ bizonyára *ve* alakot (*G re* paleográfiailag érthető elírás, melyet D helyesen korrigál), ϵ pedig kihagyja. Biztosra nem mehetünk, de a *te ve* sorrend logikus, így valószínűleg a ζ újít (vagy esetleg az őskéziratban mindkettő benne volt, és az egyik csoport a *ve*, a másik a *ze* szótagot hagyta el?).¹⁰ ζ *quasi* helyett *quia* (FP, de P felismeri, hogy ez helytelen és javítja, B pedig nyilván ugyanezért helyettesíti *quo* alakkal). Mindezek azt mutatják, hogy a **b** szerzője hajlamos volt nyelvileg hibás latin alakokra cserélni az **a** jó megfogalmazásait.

A ³¹ versusban a **b** verzió alakját 3.2. alatt már értelmeztük; a következő szakasz (¹²⁻²⁷) magyarázatai pedig úgy látszik, az átdolgozó számára feleslegesnek tűntek, mert ezeket egyszerűen elhagyta.

³⁸ FB *hae literae*, P *Litterae* alakot hoz a $\delta\epsilon$ *literae Siculorum* kifejezése helyett, az FB őrizheti a ζ változtatását.

A **b** verzió ³⁵ után tartalmaz egy többletmondatot (a P-ből ez kiesett).

⁴¹⁻⁴² A ζ itt erősen átfogalmazott verziót ad, amelyben csekély eltérés van az egyes kéziratok közt, és az eredeti alak egyértelmű – kivéve a *notamus* utáni szót, amelyet lényegében mindegyik ms. másképp old meg. Értelmileg a BT megoldása a legjobb (*enim*), ebből a többi eltéréseit legegyszerűbb úgy megmagyarázni, hogy mintájukban rövidítve volt, ezért adták vissza más-más alakban. (Az *enim* szót néhány helyen legalábbis a G és F rövidíti: ²¹³ G, ³⁸, ⁴¹⁸ F, ³⁷ mindkettő; egy helyen pedig, ahol csak a **b** verzióban szerepel, a F rövidíti és sejthetőleg a P is egy rövidített alak alapján érti félre a szót: ^{49a} *en(im) ~ nimir(um)* – ebből annyi bizonyos, hogy legalább az η rövidítette, de nincs kizárva, hogy a ζ vagy akár, ha a G rövidítése nem véletlen egyezés, az őskézirat is.) Utána a **b** betold még egy magyarázó megjegyzést (^{42b}), majd ide áthelyezi a ³¹⁵ példáját (^{42c}), amit a 12–17. versusokkal együtt elhagyott. Az utóbbiban az F írásmódja pontos, mert megegyezik a ³¹⁵ alatt szereplővel; noha a P és B (különböző módon) megváltoztatják az eredetit, az továbbra sem egyezik az akkori írásmóddal, ezért B kiegészíti még a példa akkor modern helyesírásával, P pedig egy szöveges megjegyzéssel az írásmód

⁶⁵ A C nem feltétlen csak a θ -t kivonolja, vö. Sándor 2017, 232.

⁶⁶ A Λ őskézirata 1702-es. Ennek alapján elvileg használhatta a ζ , ζ , η , θ , F kéziratokat, valamint persze ezeknek egy számunkra ismeretlen leszármazottját is. A jelen hely alapján erről nem lehet dönteni.

régies voltáról. A ^{42b} versus viszont sok apró eltérést tartalmaz az egyes kéziratok közt, amit a legegyszerűbb úgy magyarázni, hogy a ς itt sok rövidítést tartalmazott s ezeket különbözőképp oldották fel.⁶⁷ Ez felveti a kérdést, vajon általában véve a ς erősen rövidített kézirat volt-e (amit leginkább az F őrizne, a többi leszármazott pedig feloldott), de ebben a kérdésben nem tudunk bizonyossághoz jutni, ezért a szövegben általában feloldom a rövidítéseket (kivéve a *-que* rövidített jelét, mert azt több esetben a δ csoport kéziratai is mutatják).⁴³ A ς itt is erősen bővített változattal folytatja; itt is kettéválik az η és ζ az *I~Y sonus* írásánál, és mivel más szöveghelyeken általában *I* szerepel mint a palatalizált mássalhangzók töltelékhangja, az η -t tarthatjuk eredetinek. Érdekes, hogy ennek a mondatnak rövidített változata megvan a Λ -ban, és ez elárulja, hogy a Λ a Gyalakutai/Kájoni-féle kéziratok kivonataként keletkezett (a kettő között nem tudunk dönteni, időrendben mindkettő lehetséges).

⁴⁶⁻⁴⁷ Tartalmilag az *a* és *b* teljesen ugyanaz, de a *b* erősen átfogalmazva (a példák változatlanok maradnak). Mivel mindkét változat az <sz>-t a legegyszerűbb (alakú) betűnek mondja, világos, hogy az eredeti kézírásban 01 és nem 06 alakja volt. A GD *simplicissimam* alakja elsősre a *b*-ével egyezik (tehát mintha itt az lenne az elsődleges szöveg), ez azonban szerintem véletlen, a G scriptora egyszerűen összekeverte az *acc.c.inf.*-t a *nom.c.inf.*-val. A δ -n belüli többi variáció világos elírás, kivéve a példaszavakat (ld. 3.2.1.).

⁴⁹⁻⁵⁰ A *b* verzió ezt változatlan formában áthelyezi a fejezet legvégére.

⁵²⁻⁵³ Noha a ς pontosan megőrizte az eredeti szöveget (ez nyilvánvaló abból, hogy egyedül ez a variáció teljesen értelmes), az egyes kéziratokban felbukkanó eltérő kiegészítések arra utalnak, hogy nem feltétlen értették a szöveget. A P *aut praecedat* kiegészítése alapján Bod Péter értette, mit ír. A következő kiegészítést ő már csak átvette az η -ből (*quod patet exemplis*), de ez is korrekt; előtte viszont η értelmetlenül alkalmaz conjunctivust. A ζ (BT és rövidítve Λ) viszont a bekezdés végére egy félig korrekt, félig evidensen hibás kiegészítést tesz; a B-nek van egy saját többletpéldája is, amely még a Λ -ban nincs.

⁵⁴⁻⁵⁵ Az *a* és *b* verzió tartalmilag teljesen azonos, a *b* szerzője egy kicsit cifrázza, a válasz egy részét átcsoportosítja a kérdésbe. Ezen belül a B és Λ külön-külön újabb szórendi cseréket hajtott végre. A példák azonban azonosak, csak a 'zsálya' magyar helyesírása módosul. Itt (tekintve az *i* segédjel elsődlegességét) a δ *Sallia* alakja szinte biztosan eredeti, és érdekes módon ezt az F meg is őrzi. Ez azt jelenti, hogy itt (és talán máshol is?) az *y*-helyesírás nem a ς , hanem a leszármazott kéziratok (BP) külön-külön újítása, amelyet ezúttal az E is megcselekedett. A Λ más megoldást választott, a *sallya/szallya* alak szintén az eredeti **sallia* írásra utal. Ugyanez a helyzet a <zs> latin betűs átírásával: BP 's (R² vsz. ezt követi), F Λ E s – pedig ezek a kéziratok egymással semmilyen közvetlen kapcsolatban nem állnak.

3.4.2. A 4. caputban

¹¹ A mássalhangzós ligatúrák sora az *a* verzióban hosszabb. A *b* verzióban is szerepelnek az itt kimaradtak, azonban nem itt, hanem utána egy egész bekezdésnyi betoldás keletkezett, abban

⁶⁷ Így pl. a *perfectius* szó helyett a P eredeti, értelmetlen *perfectie* alakját úgy lehet megérteni, hogy a mintában rövidítve, *perfecti*³ alakban volt olvasható.

vannak elhelyezve (^{11a-c}). Egy másik különbség, hogy a ς szerint N[^]Cs ligatúra áll az elején, amelyet azonban nem **nczy*-vel, hanem *ncz*-vel ír át latin betűre; a $\delta\epsilon$ N[^]C (átírva *ncs*) alakja megfelel a 3. caput írásmódjának. (A példamondat elárulja, hogy ez az eredeti szöveg.) A ς -ban egy ligatúra sorrendje fordított a várhatóhoz képest (35[^]81), de ebben az E is közös vele, míg egy másik a δ -ban fordul meg (pontosabban a GH-ban, mert D javítja; ráadásul az alakja is eltorzult: 37[^]83), ezért nem lehet eldönteni, melyik lehetett az eredeti sorrend. Az N[^]T ligatúrában is különbség van: a δ önálló betűt hoz e jelentésben, míg az ϵ és ς a két alkotóelemből rakja össze, de egymáshoz képest fordított sorrendben. Már csak ezért is valószínű, hogy a δ megoldása az eredeti. Az átírások közt a δ itt is őrzi az *i*-helyesírást (*ngi*), az E feladja.

¹² Az eredeti szöveg elég értelmetlen volt (a *finalis terminatio* tautológia), ezért a **b** szerzője teljesen átfogalmazta. (NB. a μ is javította.)

¹⁵ A **b** verzió itt is bővebb egy mondattal.

^{18a-c} A **b** verzió itt egy hosszas magyarázattal bővíti Thelegdi szövegét, amelyből a B csak az első és harmadik mondatot őrzi; ezekben nagyjából egyezik a FPB kézirat, ahol nem, ott nem lehet dönteni, mert az FP és B egyenrangú félként állnak egymással szemben (*mastan* ~ *mostan*).⁶⁸

²⁰ Az **a** és **b** verzió nagyon erősen eltér. Tartalmilag egyébként ugyanazt mondják: hogy a <r²> jelet egyetlen ferde vonallal írjuk, és ez a <r¹> egyszerűsítése. Gyakorlatilag azonban egyik megfogalmazás sem volt érthető. Ezt a **b** verziónál világossá teszi, hogy az azon alapuló Λ úgy rövidíti, hogy a jelet rajzban reprodukálja, de nem ferde, hanem függőleges vonallal; ugyanezt a hibát a rákövetkező példákban mindkét verzió egy kézírata elköveti, ugyanis a G és a B (a TERCSI névben a H is) függőleges vonalat rajzol. Persze egyszerű íráshibáról van szó, amely akárhányszor előállhat.

²² Az **a** verzió típusos katekizmuszerű címe helyett a **b** verzió egyszerűen az *Observatio* szót iktatja be, nyilvánvaló, hogy az **a** az eredeti.

3.5. A ς CSOPORT KÉZIRATAINAK EGYÉB ELKÜLÖNÜLŐ VONÁSAI

3.5.1. A 2. caputban

²¹ A címfelírásban FPBT névalakja (*Barovius*) történetileg nem helyes, a ς újítása a többi kéziratcsoporthoz képest. R² eredetileg szintén ezt írta, majd javította: ld. bővebben 3.7.2.

² Csak kisebb elírások, rendszerint egy-két kézirat eltérései, amelyek így kizárhatók; az újításának tűnik a *tuam*, *exhibuisses* utáni vessző.

⁶ A *possumus/possemus* alak nehezen magyarázható. Mindhárom kéziratcsoportból ismerjük a *possemus* alakot, s nyelvtanilag is ez az egyetlen logikus alak, így biztosra vehető, hogy ez volt az eredeti. Ugyanakkor a ς legtöbb leszármazottjának olvasata *possumus*: mintha ez ennek a kéziratnak a tévesztése volna, de ennek a B ellentmond. Két lehetőség van: vagy a B a $\varsigma > \zeta > \theta > \kappa$ kéziratokon keresztül hibátlanul megőrizte az eredetit, az η pedig rontott, vagy pe-

⁶⁸ A XVII. századi szövegnél sajnos még nem lehet a mai nyelvjárási eltérések alapján megpróbálni szűkíteni a lehetőségek körét, mert akkor a *mast(an)* alak is országos elterjedtségű volt.

dig a B scriptora, Bardócz felismerte, hogy nyelvtanilag *possemus* volna várható, és sikeresen emendálta az eredetit.

⁸ A *Graecorum* szó utáni vessző eredeti lehet, amelyet a ς (FPB) törölt, de a T spontán visszaállított. Annál kevésbé dönthető el, hogy a *morem* szó után melyik az eredeti: a GEP vagy a HFB által adott megoldás? Ugyanúgy kérdéses a ²⁹ végén az írásjel, az EF vesszője is elfogadható.

¹¹⁻¹² A ς kéziratcsoportnak van néhány eltérése: a *vocabulis* szó a ¹¹ *vocabula* alakja helyett (ez kevésbé logikusra változtatja a mondat értelmét, tehát rontás), *ut ut* (*ut* helyett) és *nostra* hozzátétele (mindkettő felesleges toldás). Többségében tehát bizonyos, hogy a ς változtat, nem pedig őriz egy ősi alakot. Viszont a *pene* alakban E és a ς közös, így ez lehet az eredeti; GDH amúgy helyes *paene* formája a δ jogos emendatiójának látszik (míg a P ettől függetlenül ront). Előfordul egy-egy ms. egyedi rontása, aminek néha bizonytalan a magyarázata: E és B egyezik a *reperiuntur* alakban, de ez bizonyára teljesen véletlen, hiszen a két ms.-ban amúgy nincs semmi közös. A B egybeírt *utut* alakja rontás, de vajon a T spontán vagy egy más kézirat hatására tért vissza a ς *ut ut* helyesírásához?

¹⁴ *Omnium* (gen. part.) helyett *omnes* látszik a ς közös alakjának, amelyet aztán a B elhagyott. Nyilvánvalóan a másik két csoport *omnium* alakja az eredeti.

¹⁵ *Quot*: a ς ezt a szót megváltoztatta, de nem egyértelmű, mire, mivel a leszármazott kéziratok más-más alakot hoznak. A F olvasata ugyan értelmetlen, de ettől még az is lehetséges, hogy ez volt a ς -ban, és a P, illetve B emendálni próbálta. Az eredeti változatban pedig a vesszőhasználatot nem tudjuk rekonstruálni: vagy mind a *literas*, mind a *quot* után kell vessző (G), vagy egyik helyre sem (EBF), a mindkét csoportban előforduló öszvérmegoldás (H, ill. P) kizárható. Talán valószínűbb, hogy egyik helyen sem volt (hiszen ez két csoportban is felbukkan), de biztosra nem állíthatjuk.

Viszont a ς közös újítása az *ordinem* szó áthelyezése. Logikusan itt a *videmus* után nem kell vessző, de az F-ben megmaradt, ezért ez valószínűleg visszamegy a ς -ra, vagyis ez az eredeti alak, bár kisebbségi (megjegyzendő, nyelvtanilag is logikus).

¹⁶ A B *omnibus* toldása saját (vagy a ζ/θ újítása).

¹⁷⁻¹⁹ A ς csoportnak itt is vannak apróbb eltérései: *demonstrant* után vessző elmarad; *ipsis* áthelyezése; *nostras* hozzátétele, *aliar(um) nationum*. Viszont a B-nek van egy saját (vagy persze az $\eta>\theta>\kappa$ -ra visszamenő) bővítése (*Scientiam*).

²¹ *percipiendas*: a ς közös alakja.

²² A ς néhány ponton eltér: *vero* beszúrása, *calamo* helyett *calamis*. Nehezen állapítható meg a *Scythalae* eredeti írása: az FP (tehát az η) *Scythalae* alakot hoz, de a B nem – akár a ζ -ra megy ez vissza, akár saját változat. Az E *Schytala(m)* alakja (azontúl, hogy az esetet megmagyarázhatatlanul eltéveszti) csak úgy érthető, hogy az ε -ban is *Scythalae* volt, vagyis itt az η -nak kéne őriznie az eredetit. Viszont *h* nélküli írásmód a δ csoportban és a BT-nél látható – vajon a két helyen egymástól függetlenül történt reklasszicizálás, vagy ellenkezőleg, az inetimologikus *h*-betoldás az ε -ban és η -ban függetlenül történt? Az utóbbi mellett szól, hogy a D-ben bizonyosan így alakult a G alakjából *Scythalae*.

²⁴ A *juvenes* a ς betoldásának tűnik, értelmileg sem szükséges (a *pueri* – *senes* ellentétpár önmagában retorikai alakzat, bonyolítani inkább kár, mint haszon); *nobiles* – a vessző grammatikailag felesleges, a T-nél biztosan betoldás, feltehetőleg a többi ms.-nál is, amelyek alkalmazzák. Ugyanott *nominare*–*nominari*: stilárisan az utóbbi jobb. Mindkettőre két kézirat-csoportból is van példa; nem dönthető el, az η vagy ζ rontott, így a stiláris meggondolásnak helyt adva a *nominari* alakot választjuk.

²⁵ A ς nyilván a megelőző *equidem* hatására ront, a $\delta\epsilon$ *igitur* egyértelműen jobb.

³¹ FP *alii, qui* ~ BT *aliis, qui*: a ς közös rontása *alii, qui* lehetett; a BT *aliis* alakja vsz. reménytelen kísérlet, hogy a felesleges *qui* kötőszót értelmessé tegyék. Független a H törölt *aliis* alakjától, ami talán az **alij* írásmód félreolvasása, ugyanis erre javít.

³² A ς világos újítása *At*, szintén ς értelmetlen torzítása *primariam*, amit B javítani igyekszik (viszont néhány elírással még tovább torzít); P másképp próbálja értelmessé tenni, a *potentiam* betoldásával.

³⁴ Míg az ϵ eléggé eltér, a δ és ς csak jelentéktelen elírásokban mutatnak variációkat, kivéve az *armis*–*annis* szót, ahol értelmileg és a többségi írásmód szerint is *armis* az eredeti, ezt a H félreolvasta. A *multis* alakot először nyilván automatikusan egyeztette, később önmagát korigálva javította. A BT *multis post annis armis* alakját azonban nem lehet ilyen egyszerűen magyarázni: hasonló tévedés folytán előállhatott az első három szó, az *armis* hozzátétele azonban csak úgy magyarázható, hogy a B scriptora (Bardócz Pál) olvasott egy helyes verziót is, de a sajátját nem igazította hozzá, hanem mellette meghagyta. Kérdés, utalhat-e ez arra, hogy Bardócz több kéziratot is látott, amelyek mind a ς családba tartoztak; véleményem szerint ez az egy hely erre nem elégséges bizonyíték.

A 2. caputot Bod nyomtatva is közölte a *Magyar Athenas* előszavában, ennek a szövegnek ez az editio princeps; nem meglepő módon a kiadás szorosán követi a kéziratot, de van néhány apró szisztematikus eltérés: a rövidítések típusa más (ld. 3.1.5.), több nagybetűs kezdést alkalmaz elvont főneveknél (következtesen így a *Littera* szónál), és mintegy húsz vesszőt hozzáad nagyjából feleslegesen. Emellett minimális mennyiségű egyedi változtatás is van, írásjelrontások és egy-egy szó elírása. Az utóbbiak feltehetőleg a szedés hibái, az előbbieknél nem tudni, a nyomdász változtatása-e, vagy Bodnak a nyomdába küldött kópiája ezekben eltért a saját tulajdonában maradt változattól.

3.5.2. A 3. caputban

³² A betűk számát a ς kiírja, éspedig a FP *triginta duae*, a BT *triginta cum duabus* alakban. Sajnos itt nem lehet eldönteni, melyik megy vissza az eredeti ς -ra.

³⁵ A β valószínűsíthető eredeti szava a betűk számára (18) az *octodecim* volt, a *decem et octo* számforma a δ emendatiója.⁶⁹ A B megváltoztatja a számot (*Novem decim*), ugyanis a <cs>-t is egyszerűnek tekinti, ebben egyezik a Λ kivonatával. Ha nem véletlen az egyezés, biztosan a ζ – θ újításáról van szó, hiszen a többi kézirat fiatalabb Lakatosnál. (A B a 35~04 karaktereket is

⁶⁹ Az E annak ellenére ezt őrzi az ϵ -ből, hogy a karakterek közt az <r> mindkét változata szerepel benne.

cseréli, de ennek az Λ -ben nincs nyoma, valószínűleg Bardócz saját tévesztése.) Ennek megfelelően a ³⁷ versusban a *quinque* számot csökkenti *quatuor*-ra, közösen a C kivonattal, amely szintén a θ -n alapul.

Másutt, ahol e caputban a ς elkülönül (a *b* verzió eddig ismertettelt eltérésein túl), általában sejthető, hogy az eredeti alakot őrzi, a δ és/vagy ϵ ront: ld. e csoportok ismertetésénél.

3.5.3. A 4. caputban

⁴ A ς jelentéktelen részletekben különbözik: egy szórendi csere mellett a mondat végéhez hozzáteszi a *sunt* szót. A *causal/caussa* írásmódban nem lehet dönteni, mert mindkettő mindkét csoportban előfordul (a harmadik pedig rövidít), ugyanúgy a ²⁰ versusban sem.

⁵ A ς hozzátétele a *combinationes* és a *rectae* szó. Utána a ς két teljes mondattal és egy példával bővíti. Az egyes kéziratok ebben nagyjából egyeznek, csak a B-ben van néhány újítás: a példaszóban ismeretlen okból a 37 karaktert 42'-re cseréli,⁷⁰ a valószínűleg rövidítve látott *disjungi(tu)r* szóalakot és a hozzá tartozó *litera* főnevet többesszámba teszi, és két szintagmát kihagy – a másodikat maga is realizálja és a margón pótolja. Ezek mind figyelmetlenségből való tévesztések. Ismeretlen okból itt mondat közepén a T feladja a másolást, innentől a szöveg végig hiányzik.

⁷ A ς -n alapuló kéziratok a mondat végét enyhén átalakítják, de mivel mindhárom másképpen, a ς eredeti alakja nem rekonstruálható.

^{9a,10a} A ς kibővíti egy mondattal, egyébként a szöveg gyakorlatilag tökéletesen egyezik az összes kéziratban. Az őskézirat bizonytalán tartalmazott egy rövidítést a ^{10a} elején, amelyet az F megőrzött: a többi fennmaradt kézirat látnivalólag rosszul oldotta fel.

^{11a} Két esetben a ς -típusú kéziratok írása erősen eltér: az eredeti és logikus *laeua* alakot a B először hibásan írta, de javította, a P viszont nem tudta kiolvasni és értelmetlenül rontotta; az F megoldása a legkülönösebb, mert nagyjából helyesen leírta, aztán átírta egy alig olvasható szóra: véleményem szerint a szándéka a *sinistra* alak létrehozása volt. A *dextrorsum* szóba a P zavarodott bele. Ezek az elírások teljesen érthetetlenek, hiszen könnyen érthető szavakról van szó; úgy látszik, az alapkézirat (vagy talán csak az η) volt olvashatatlan.

¹⁶ Itt a ς csak egy-egy szót változtat meg: *quia* ~ *quoniam*, feleslegesen hozzáteszi a *bonae* szót, az ígét coniunctivusba rakja (jellegzetes hungarizmus, bizonyítja a ς scriptor magyar anyanyelvét).

¹⁹ A ς jelentéktelen dolgokban eltér, alakjai másodlagosak. Egy kérdésben azonban a kéziratok szeszélyesen oszlanak meg: az <r> betűt a G(D) és B csak rovással jeleníti meg, az E csak latin betűvel, H és FP (= η) mindkettővel. Bár ebben az apróságban nem zárhatjuk ki több kézirat öntevékenyen egyforma változtatását, a legvalószínűbb megoldás az, hogy az eredeti β szövegben mindkét betű szerepelt, s egyes kéziratok mást-mást hagytak ki belőle.

⁷⁰ Azt nem mondhatjuk, hogy hibásan, mivel a szöveg eleve hangsúlyozza, hogy ez egy hibás példa.

3.6. A δ SAJÁTSÁGAI

A GHD kéziratoknak van néhány közös eltérése a többitől, ahol általában a δ újításáról lehet szó, de az is előfordul, hogy a δ éppen megőrizte az eredeti alakot. Ezen kívül a G és a H közt is van számos eltérés – ahol többségében a H hasonlít az $\epsilon\varsigma$ hagyományozta szövegekhez, tehát ilyenkor a G rontott –, és néhány esetben a D ront a G-hez képest. Mivel a D mindenképp másodlagos, ez utóbbi eltérések általában figyelmen kívül hagyhatók, néha azonban a XVIII. századra jellemző megoldásokat tartalmazznak, és ez a P, B, T alakjaihoz analógiaként hasznos.

²¹⁸ A *certe* szó eredeti lehet: az ϵ és ς közös alakja, tehát vsz. a δ -ban esett ki. Viszont a *cedent* szónál a δ alakja grammatikailag jó, de sem az ϵ , sem a ς nem jól értette, s külön-külön hibásan emendálták.

²² A nehéz mondat szerkezetet a δ scriptora szemmel láthatólag nem értette, ezért került egy értelemzavaró vessző a *lignis* szó után.

²³ Az $\epsilon\varsigma$ közös alakja *equidem*, nyilván ez az eredeti, hasonlóképpen az *esse judico* sorrendje; a δ ront.

³³⁻³⁵ A GDH-nak van néhány eltérése, amely a δ egyedi változtatásának tűnik: ³³ *Quanquam* ³⁴ *vos et nobiscum* (*vosque nobiscum ac* helyett). A *tota Ecclesia Orthodoxa* szavak viszont a δ -ben bizonyára jók voltak, csak a *cum* előljarót hagyta el (a *nobiscum* után redundánsnak gondolhatta); a G ezt félreértve úgy magyarázta, hogy az accusativus-rag felülvonással kéne rövidítve legyen, amit aztán a leszármazott kéziratok már ki is írtak. A nagybetűhasználat természetesen teljesen bizonytalan, de legalábbis az *Ecclesia* szónak minden kéziratcsoportban ismert a nagybetűs írása, ezért ezt követjük. Ez is olyan hely, amely világosan bizonyítja, hogy a H konzervatívabb, mint a G, őrzí a δ -nek a többi családdal még közös alakját.

³³ A δ *Transsylvanorum* alakot hoz, míg az E olvasata *Transylvanor(um)* (jellemzően túlrövidített kézirat, úgyhogy az eredeti nyilván kiírta). Biztosan nem lehet megállapítani, melyik megy vissza az ősszövegre, de mivel a δ scriptora nem magyar nyelvű, nagyobb a valószínűsége, hogy a magyarországi helynevet ez írta el. Eszerint a D helyesen korrigálna. Az R² valószínűleg egyszerűen a D-t rontja. A legkülönösebb, hogy Lakatos *Siculiája* tartalmaz egy ezzel a versussal távolról rokon mondatot, ami mintha azt sugallná, hogy valamilyen variánsa szerepelt egy olyan magyar kéziratban is, amely egyébként nem az *a* verziót tartalmazza (a Λ a ς csoporthoz tartozó szöveget kivonatol).

¹⁵ A δ tartalmaz, az ϵ elhagy egy közbevetést.

¹⁶ A δ itt is az alapbetűsor archaikus $\delta^o \delta^v$ formáit használja. A G közbeiktatott *v* betűje egyszerű rontás (a H itt is őrzí a jó alakot).

⁵² A δ scriptora, mivel félreértette a szöveget (az kétségtelenül elég zavaros a *dictio* és *corripio* szavak nem kifejezetten szokásos használata miatt), a (bizonyára rövidített) $\&$ kötőszót a 37 rovásjelre változtatta, mint a 42' ellentétére. Az ϵ (vagy E) hasonló hibát követett el, de még a két $\langle k \rangle$ jel sorrendjét is felcserélte és a 42' (nála másutt 41' alakban) helyett is a kissé hasonló 66 jelet alkalmazta. (A 3⁴ *k fin(alis)* elnevezésből nyilvánvaló, hogy ennek a betűnek a haszná-

latáról fogalma sem volt.) A két rontás függetlenül is bekövetkezhetett, de az is lehet, hogy a kötőszó cseréje már a γ -ban megtörtént. A ς itt megőrizte az eredeti alakot.

3.6.1. A D kézirat saját változtatásai

²⁷ Furcsa közös rontása a D-nek és a BT-nek *Ungaricam* helyett *Hungaricam*. Itt felvetődik, hogy a D szerzőjére ugyanolyan helyi latin nyelvhasználat volt jellemző, mint a körülbelül egykorú B-ére, és ezért rontanak párhuzamosan. Dobai Székely és Bardócz (hiányosan ismert) életpályájában azonban nem tudunk olyan közös pontot találni, amely közös nyelvállapot forrása lehetett volna.⁷¹ A D-nek és BT-nek van még néhány közös újítása, de jelentéktelen és minden valószínűség szerint véletlenül előállott eltérések, többségében vesszők áthelyezése.⁷² Egy helyen a P-vel együtt van közös eltérés, ami valószínűleg szintén XVIII. sz. közepi helyesírási sajátosság (4,13. *Ferentz*).

³⁴ A G *mente(m)* rövidítését a D feloldja; a H és E kiírt alakot hoz. Nem lehet eldönteni, ezeknél a kiírt alak eredeti, vagy az őskéziratok G-ével egyező alakját külön-külön feloldották, vagy esetleg csak a H járt el így.

Legalább egy esetben a D-n alapuló elveszett μ rontása is azonosítható: ^{311,24} R^{1,2} *cy/ey* alakot hoz *eff*, illetve *efs* helyett. Ennek oka csak az lehet, hogy a μ az *eff* írásmódot nem tudta értelmezni, és a listából hiányzó *ej* betű ilyen írásmódjával pótolta.

3.7. AZ ε SAJÁTSÁGAI ÉS ROKONSÁGA A H-VAL ÉS A ς -VAL

Az E forrásának kutatását nehezzé teszi, hogy nincs más kézirat, amely közeli rokonságban állna vele; sokszor nagyon nehéz megállapítani, hogy egy eltérés Borbereké saját hozzáadása/rontása-e, vagy a forrásában olvasta. Fentebb a betűsorok és példaszavak elemzésénél (3.2., 3.2.1.) már szó esett az ε számos sajátosságáról. Az E-nek kevés egyéb olyan különlegessége van, ami elválasztja a δ és ς típusoktól is: gyakrabbak azok az esetek, amikor mindhárom csoport más megoldást mutat fel, az utóbbiaknál pedig még azt is igen nehéz, ha nem lehetetlen megmondani, hogy melyik volt az őskézirat megoldása.

3.7.1. Az E sajátos vonásai

² *Scythicam*: az E *Scithicam* alakja *aligha* eredeti, bár mind a δ , mind a ς csoportban vannak írásvariánsok, de ezek mind visszavezethetők a normál *Scythicam* alakra.

⁸ Az E és F itt két szóban összefüggést mutat: *Hebrei*, ill. *Syrii/Syrij* a többségi *Hebraei/Syri* helyett. Ez nehezen magyarázható: természetesen lehetne az E forráskézirata, az ε változata,

⁷¹ Dobai Székely Sámuel (1704–1779) tanulmányait Eperjesen és Sárospatakon végezte, gyakornok Pesten volt; azon túl is egész életében Eperjeshez kötődött, Erdélyhez egyáltalán nem (Szinnyei XIII [1909] 603–604.). Bardócznak nagyenyedi és leideni tanulmányairól tudunk (Szabó–Szögi 1998, 69. n. 228.), majd 1740-től (Gudor 2016, 234.) pályája végig Erdélyben, ill. azzal határos területeken (Szatmár) játszódtott (Sarkadi Nagy 1860, 177., Sándor 2014b, 338., CMASE 735.).

⁷² ², ²³, ⁴; egy nagybetűhasználat (2,¹⁷) és két esetben rovásjelek alakja: ³⁵¹ (42'), ⁴²¹ (33 84 01 45 03).

de az F egyebekben nem erre, hanem egyértelműen a ζ -ra megy vissza. A szónak több későbbi előfordulása van (2^{10,11,17,20}), ezekben az F szabályos, míg az E eredetileg *Hebre-* tövet mutat, s a scriptor kétszer maga „javította” még rosszabbra (*Haebre-*), míg egyszer eleve jól írta le (2^{17,20}). Ha az E scriptora az ε hibás írását észlelte és próbálta javítani, akkor úgy tűnik, valaminemű kontamináció történt a két kéziratcsoport közt, az F szerzője talán látta az ε -t vagy egy azon alapuló kéziratot és egy-két helyen ennek emléke alapján emendált, vagy az ε szerzőjével azonos iskolázottságú személy volt, és néhány szó sajátos írását ugyanonnan tanulták. Mivel azonban az F-ben egyetlenegyszer jelenik meg a hibás alak, lehet az is, hogy itt egyszerű akaratlan betűhiba történt, és az E-hez semmi köze.

³² Az ε -nak itt van néhány újítása, melyek elkülönítik a többitől (*videtur, amississe, immortalitate, conservemus*).

³⁴ Az ε több helyen eltér: *augurerq(ue), meae genti; a Turcica potentia* szavakat nyilván redundánsnak érzi, ezért hagyja el.

^{317-20, 26} Az E néhány jelentéktelen szóalakban eltér a δ -tól, nyelvtanilag menetrendszerűen a δ a helyes; nem tudhatjuk, a rontás az E műve vagy már az ε -é. Egy helyütt tartalmilag érthetőbb az E: 12 `j`, et 64 `v`, ráadásul itt a jelek az E szokásos nagyon szögletes jelformáinál gömbölyűbbek. Ez talán egy régebbi írásból öröklött különlegesség, ez esetben a szöveg legalább az ε -ra visszamegy, sőt elképzelhető az is, hogy ez az eredeti alak.

3.7.2. Az ε csoport hatása a λ kézira

Réső Ensel Sándornak két kéziratát ismerjük: az egyik (R²) deklaráltan a μ másolata, és tartalmilag egészen szorosán a D-re megy vissza, tehát δ családbeli. A másik (R³) egy csonkán maradt *Rudimenta*-kivonat, amely deklaráltan a λ -t másolja, és mint bemutattuk, alapvetően a T-t követi, tehát ζ családbeli. Várható, hogy a két kézirat közt legyenek kontaminációk, hiszen a szerző az egyik típus jó ismeretében másolt a másikról; az R³ esetében ez a rövidke anyag miatt aligha vizsgálható, az R²-ben azonban valóban vannak (kis számban) olyan írásmódok, amelyek eltérnek a D-től és az R¹-től, a másik μ -alapú recentior kézirattól. Ezekre az egyetlen reális magyarázat a λ hatása. Nincs is ebben semmi különös addig, amíg ezek az eltérések a BT alakjaival egyeznek, néhány esetben azonban egészen más megoldások is előbukkannak.

Az első és önmagában bizonyító erejű ilyen hely a Baranyai Decsi-levél címe, ahol R² a ζ hibás Barovius alakját írta, majd javította: ilyen tévesztés egymástól függetlenül aligha keletkezik.

Szigorúan a T-t követi (de nem bizonyító erejű helyen): 2²¹ *addiscendas, et percipiendas* (vagy pedig spontán a B és R² egyformán vesztettek el egy elég felesleges vesszőt).

²²² Az R² a *b* verziót követi (ld. 3.4.), méghozzá általában a T alapján, egy helyen kétségbevonhatatlan módon: a B a *Lacedaemonicae* szóból egy *a*-t kifelejtett, bár mindenütt másutt helyesen írja az *ae* diftongust, s a T ezt félreolvasva-emendálva alkotta meg a *Lacedaemoniae* alakot. Ezt veszi át az R². Egy helyen a központozás a T helyett P-vel egyezik (*potest*), de ez nem bizonyító erejű; több apró eltérés a ²³ versusban is a T hatására vall. Követheti a T-t ²²⁵

(*ego*), ³¹ (*alii qui*), sőt egy olyan hely is, ahol formailag a B-vel egyezik, de a T újítását könnyedén visszaállíthatta minta nélkül is: ³⁰ *literaturam*.

Vannak ezzel szemben a 2. caputban helyek, ahol a P-vel egyezik, sőt többet lehet mondani: a vesszőhibák kifejezetten az editio princeps hatására utalnak.⁷³ Egyértelmű, hogy 2³² végig P-t követi, az At-ot azonban tovább rontja. Egyezik még 2⁸ *sinistram versus* helyett *ad sinistram*, 2¹¹ *paene* helyett *ferre*, 2¹³ *potentia, possent* helyett *politia, possint*, 2¹⁴ *omnium* helyett *omnes*, 2¹⁵ *quo autore* (quot helyett), 2¹⁸ *exterarum* (*exterorum* helyett), 2²⁰ *Linguas*, ²¹ *exacte* (*linguam* és *ex arte* helyett) – kizárható, hogy ennyi és ilyen spontán egyforma rontás történt volna. Kifejezetten és bizonyító erővel az editio princeps használatára utal 2²⁵ *volunt* helyett *volent*, 2³³ *quod* helyett *quae* (ugyanis mindkettő feltűnő nyelvtani hiba), és a már említett *Philosophiae* írásmód vesszővel. Furcsa módon a P-vel egyezik 4¹³ is, ahol a 3.7.4. alatt leírt jellegzetességeket nem mutatja – de mivel ez a szövegrész az editio princepsben nem szerepel, itt alighanem csak véletlenről van szó.

Más egyezések a TP-vel, illetve az egész ς -val közösek, így csak a λ használatát mutatják, de a λ forrásáról nem árulkodnak: 2¹⁰ *vocabulis*, az emendált *pronuntiandi* szó.

Másrészt viszont van néhány feltűnő hely, ahol az E és R² közt van szorosabb kapcsolat:

³⁴ Mint a 3.2. részben láttuk, a <k¹> betű nevének az R² a δ -t követi, az R³ viszont elárulja, hogy egy ϵ típusú kéziratot is felhasznált (*k finál* névalak). Erre másutt is vannak halvány nyomok: 3²⁰ 12 `j', et 64 `v'. (Az E és R egyezése a 3³⁸ versusban – *edant edunt* helyett – nem tartozik ide, mert itt az R^{1,2} közös változata van, tehát az a μ -re megy vissza. Az R¹-ben nincs több hasonló példa, így kizárható, hogy a μ a D-n kívül más forrást is használt volna, ez tehát véletlen egyforma rontás Borberekínél és Lugossynál.)

³⁵ A legerősebb érv egy ϵ típusú kézirat használatára, hogy itt az R² két helyen a D-től eltérően az ősi olvasatot hozza (*nostrae linguae; quibusdam ut*). Valószínűtlen, hogy mindkét helyen helyesen vissza tudta volna állítani minta nélkül az eredetit; viszont itt a λ szokásos forrása, a T (vagy akár P) sem jöhet szóba, mert ez a szakasz a *b* verzióból teljesen hiányzik.

Talán még egy hely utal erre: 4²² a *literas* alak a R²-ben nem a D-t követi (mint egyébként másutt). Ezt a mondatot azonban csak az *a* verzió tartalmazza, tehát T/P nem lehet a minta. Igaz, az E is elhagyja a ²²⁻²⁴ bekezdést – viszont az ϵ -ra ez nem feltétlenül igaz, ennek a szövegcsonkulásnak nincs racionális oka, nyugodtan elképzelhető, hogy egyedül az E-ben következett be.

Kikerülhetetlen a következtetés, hogy a λ scriptora, Gyöngyössy János a T mellett még egy azóta elveszett, megnevezetlen ϵ családbeli szöveget⁷⁴ és a 2. caputhoz Bod editio princepsét is olvasta és felhasználta a kézirat emendálására – és a kézirat esetében az ok is nyilvánvaló, ui. a T nem tartalmazza a rovásírásos szavakat, csak a latin betűs magyarázatot, ha tehát az előbbi is rögzíteni akarta, kizárásos alapon kénytelen volt más kézírathoz is folyamodni. Igaz, elvileg az is lehetséges lenne, hogy Réső Ensel használta a megnevezett Gyöngyössy-kézirat mellett e két forrást, de nem valószínű: egyrészt ő mindkét másolatában akkurátusan leírta, miből dolgozott, másrészt 1858 körül már nehezebb elképzelni, hogy egy ismeretlen forrást

⁷³ A 2. caputban hét hely van, ahol az R² vesszőhasználatát kizárólag az editio princepsével egyezik meg; jónéhány egyéb helyen a D és az editio princeps amúgy egyforma, így a kérdésről nem lehet dönten.

⁷⁴ Nem valószínű, de nem is kizárható, hogy magát az ϵ -t.

talált és azt minden további megjegyzés nélkül el is vesztette legyen. Következik ebből, hogy az R² szövegvariánsait egyéenként kell értékelni: részben teljesen közömbösek, hiszen nyomtatott anyag kiírását jelentik, részben pedig a magyarországi kézirat hagyomány legértékesebb adatai közé sorolandók. Ennél is fontosabb másodlagos következtetés, hogy ezek szerint az ε kéziratcsalád is több kéziratot tartalmazott, amelyek a XIX. század elejéig még megtalálhatók voltak.

3.7.3. Mindhárom csoportban eltérő alakok

A *pronuntio* ~ *pronuncio* írásmód kérdésében a kéziratok eléggé összevissza oszlanak meg. Az E következetesen *t*-vel írja, a ς csoport pedig egyetlen kivétellel *c*-vel (3⁵ a P valamiért a *pronuntiantur* alakot használja, szemben a többivel), a δ metódusa azonban nem teljesen világos: a H kétszer *t*-t használ (3⁵), egyszer pedig GDH együtt⁷⁵ (2¹⁰) – máshol azonban a *c*-t választják. Így szinte lehetetlen megmondani, hogy a δ -ban melyik alak állt, következésképp azt is, hogy az őskézirat mit írt.

2³ *autor*: mind a δ , mind a ς csoportban előfordul (HP). Elvileg lehetne véletlenül egyező rontás is, de egyébként a δ *auctor*, az $\epsilon\varsigma$ *author* alakot hoz, tehát semmiképp nem egyeznek a kéziratcsoportok: nem csak elképzelhető, hanem logikus is a lehetőség, hogy egy eredeti *autor*-ból rontanak különbözőképp. Az $\epsilon\varsigma$ egyezése magában még nem érv arra, hogy e két családnak volna egy γ -tól különböző közös őse, ez a kézenfekvő és tagadhatatlanul „magyaros” rontás lehet a két csoport transzilvanizmusa, amely egymástól függetlenül alakult ki.

¹³ A δ -ra visszamenő *alioquin* alak helyes; a ς *alioqui* alakja újításnak tűnik, míg az E rövidít. Elképzelhető az is, hogy a rövidítés az őskéziraatra megy vissza, és ezt a δ jól, míg a ς hibásan oldotta fel; másrészt viszont egy betű kihagyása a ς -ban szintén könnyen lehetséges hibaforma.

¹⁴ A *Latina/latina* írásmód eloszlása meglehetősen esetleges, a kisbetű újra meg újra bekövetkező hibának látszik azokban a kézírásokban, ahol a kis- és nagybetűs L elég hasonló.

¹⁹ Az igék alakja rendkívül változatos: δ *scribantur*, *exprimant*, *addiscuntur* – ϵ *scribentur*, *exprimant*, *addiscuntur* – ς *scribuntur*, *exprimunt*, *addiscuntur* (az utóbbi a H-ban is olvasható, ez saját elírás lehet). Értelmileg a *coniunctivus* a legjobb, így a δ látszik valószínű eredetinek. Az E *scribentur* alakja talán kifejezetten Borberek-i íráshibája: ennek párhuzama az R¹ *expriment* alakja, amely nyilvánvalóan csak Ring egyedi elírása.

²⁸ *Pannonius* után vessző HE ς közösen nincs, az viszont csak E ς , hogy *Episcopus* nagybetű. Mindkettő spontán is változhat, de a többségi alak alapján az a logikus, hogy ezt válasszuk. A *celeberrimus* utáni vessző kérdése nagyon nehéz, mivel itt a H és G eltér, de a H és E is (a kettő együtt nagyon ritka), a két alak körülbelül egyformán van reprezentálva. Nyelvtanilag vesszővel pontosabb, ezért ezt választjuk. A *Quinque(e)cclésiensis* szó írásmódjában végképp nem lehet megállapítani a többségi alakot: a δ család hoz egy változatot, a PB (tehát alapvetően a ς mindkét ága) egy másikat, míg az E csonkulás, a F rövidítés miatt nem biztos. A rövidítés biztosan spontán jött létre, mint az R²-ben is. A *Quinqueecclesiensis* alakot könnyebb javítással

⁷⁵ Az R² kivételével, amely következetesen *t*-t ír – az E-vel egyformán, tehát ez az ε hatása, vö. 3.7.2.

létrehozni értelmesre; ellenben a *Quinquecclesiensis* a külföldi másolatokban maradt fenn, ahol érvként fel lehet hozni, hogy a helynevet nem ismerő szerző kezén valószínűbb a torzulás. Az előző gondolatmenetet érezzük erősebbnek, ezért a δ alakját választjuk.

³⁶ A dátum alakja is eltér a különböző ms.-okban; a *D(omi)ni* alakot az $\epsilon\varsigma$ néhány kézirata őrzi, ez eredeti lehet, míg az *Anno* rövidítései spontán előállhattak párhuzamosan is – nehéz eldöntetni, de talán a G és P közös *An* rövidítése mutathatja az ősalakot? A *die* szóhoz vö. 3.3.

Egy-két esetben az eltérés össze egyáltalán nem függő kéziratokban jelentkezik. Ilyen a *litera/littera* szavak írásmódja: a G(D) és a P megegyezik (*littera*), a P azonban nem következetes (²³ *literaturam*). Elég valószínű, hogy a G és P egymástól függetlenül újítottak, ami egy ilyen egyszerű esetben könnyen lehetséges. Eldönthetetlen hely ²⁰ *difficillime/difficilime*, ²¹ *facillime/facilime*: mindkettőt több csoportból ismerjük, ráadásul nem egyformán a kettőt. Itt a nem szabályos alakot választjuk, feltételezve, hogy a kéziratok többsége inkább emendálni próbál, mint ront. ⁴⁶ a 51¹⁵ '36 15 20 példaszóba E és B egy többletligatúrát tesznek, valószínűleg függetlenül.

3.7.4. Ugratás; régebbi szövegek nyomai az ϵ és δ családban

⁴¹³ Két nagy jelentőségű kérdésben is eltérnek a családok: a δ első két, az ϵ második szavában ugratás van (FERN_c, ESPERS[^]T), csak hogy ezt a műveletet máshol az egész *Rudimenta* nem ismeri. Az ϵ ráadásul itt végig 41 <r¹> helyett 31 <r²> karaktert ír – ezt ugyan a ¹⁹⁻²¹ versusok később leírják, de a folyó szövegben egyébként nem szerepel. Az ugratás elég valószínűtlen, hogy véletlenszerűen jött volna létre, és nem is egyetlen kéziratcsoportra korlátozódik, ezért feltehetjük, hogy ez a két különlegesség az eredeti kéziratra megy vissza. Thelegditől azonban teljesen idegen, a 31 karakter csak a (külső eredetű, ld. 4. fejezet) Miatyánkban fordul elő néhány helyen, így azt gyaníthatjuk, hogy ez a példamondat nem Thelegditől származik, hanem készen vette át egy régebbi szövegből vagy ó (α), vagy még inkább az összeállításnál Baranyai Decsi János (β).

4. A Miatyánk mint mintaszöveg (5. caput)

4.1. SZÖVEGTÖRTÉNET

A Miatyánk szövege csupán a kéziratok kisebb részében szerepel: a G és H, valamint a G-ből leszármazó kéziratok (D, R¹, R²) tartalmazzák, következésképp a δ tartalmazta, az $\epsilon\varsigma$ csoportok viszont nem. Csak hogy gyakorlatilag tökéletes magyarságú szövegről van szó, viszont nem egyezik teljesen egyetlen nyomtatásban megjelent Miatyánk-szöveggel sem, így német anyanyelvű scriptor nem adhatta hozzá, mindenképpen szerepelnie kellett már a magyar forrásban (azaz a γ -ban – hacsak nem volt a kettő közt még egy közbeeső másolat, amely egyekben teljesen ismeretlen maradt volna számunkra).

Egészen más kérdés, hogy a Miatyánkot és az Apostoli Hitvallást a γ maga tette hozzá a szöveghez példa gyanánt, és az $\epsilon\varsigma$ egyszerűen azért nem ismerik, mert ők nem a γ -ból, hanem magából a β -ból dolgoztak, vagy pedig a két példaszöveg már annak is része volt, és az $\epsilon\varsigma$ külön-külön vagy egy elképzelhető közös ősforrásuk elhagyta. Erős érv szól amellett, hogy a Miatyánk nem lehetett az eredeti Thelegdi-kézirat (tehát az α) része, hanem későbbi betoldás – azon kívül is, hogy a G és H minden magyarázat és bevezetés nélkül fűzi a szöveghez –, és pedig az, hogy a törzsszövegben szereplő ábécével és grammatikai apparátussal egy kérdésben nem egyezik, az 56 jel / \ddot{e} /h/ funkciójában,⁷⁶ ami a rovásírás régi gyakorlatának látszik,⁷⁷ viszont a törzsszöveg nem tesz róla említést, az \ddot{e} fonéma számára az e -vel azonos. Ennek alapján az egyik lehetőség, hogy a példaszövegeket M. Szanchi vagy egy M. Szanchi és a Gralla-scriptor közé eső magyar anyanyelvű, élő hagyományt ismerő (vsz. székely) személy tette hozzá (tehát γ vagy elképzelhető γ^1) – a másik pedig az, hogy ez Baranyai Decsi János hozzátétele, aki eszerint az előszó mellett egy más, meg nem nevezett forrásból példaszöveget is adott volna a kézírathoz. Akárki volt ez a személy, már nem tökéletesen különítette el a két grafémát, ugyanis számos példa van arra, hogy nem megfelelő választott. Kérdés, hogy az illető fejből írta-e le a Miatyánkot⁷⁸ vagy egy ismeretlen kéziratból. Az előbbi csak akkor lehetséges, ha Thelegditől függetlenül, a *Rudimenta* megismerése előtt tanulta a rovásírást, erről azonban sem Decsi, sem M. Szanchi esetében nincs információnk, későbbi közvetítő pedig már azért sem a fejből dolgozott, mert a Károli-fordításnál jóval archaikusabb szövegről van szó, tehát annak általános elterjedése előtti időből származik. Számolnunk kell tehát egy elveszett, a XVI/XVII. század fordulójához közeli rovásírásos Miatyánk-kézirat egykori létevel.

Persze a 84 és 56 karakterek közel állnak egymáshoz, így véletlen tévesztésről is lehet szó (aminthogy van is egy-két eset, ahol a G vagy a H egymástól függetlenül ront egy-egy betűt), de mivel az $\ddot{e}>e$ rontás határozottan többségben van,⁷⁹ elég nyilvánvaló, hogy a többsége magyarul tudó, de az 56 / \ddot{e} / hangértékét nem ismerő személy hibás emendatiója. A G és H közös rontásainak száma amúgy is nagyon kicsi, vagyis a δ (a scriptor német anyanyelve dacára) látnivalóan elég hűen követte a γ mintáját.

A G és H közös tévesztései: az első mondatban 15 46 (*az*) duplikálása; egy szó két tagba írása (*bün einket*),⁸⁰ a *te országod* szintagma rontása (de itt a H szövege kevésbé torz), végül a *de szaba* - -> szavak után egy nagy lacuna. Ez utóbbiról elég nehéz megmondani, a δ rontása-e vagy a γ -ból örökölte; viszont biztosan örökölt néhány eltérést a rovásírás általános grafotaktikájától, ugyanis ezek anyanyelvi lejegyzőre vallanak: noha többnyire a hosszú mássalhang-

76 A szövegről ad egy elég pontatlan átiratot Ráduly 1997a = 1998, 68–70., ahol megpróbál a nyelvallapotra vonatkozó megállapításokat is tenni. Ebben a <h> jel (következetlen) / \ddot{e} / hangértékét állítja; a szöveget egyébként feltétel nélkül Thelegdi művének tekinti.

77 Ld. Ligeti 1925. Gyakorlatban fennmaradt példái viszont – a *Rudimenta* Miatyánkját és Apostoli Hitvallását leszámítva – finoman szólva szegényesek: talán (kétesen) KMRE 193 (a XV. század közepén), de nem sokkal később a rovásboton (KMRE 194. 673,1,8. 675,1,13. 675,2,9. 677,1,9. 679,2,2.) és talán KMRE 200. (SzTndÖBH *esztendőbé*?) már csak szó végi helyzetben alkalmazzák (ráadásul e helyzetben az újmagyar korra általában nyílt e -vé változik, az értelmezéshez fontos kérdés az is, a XV. században milyen fonetikai realizálást valószínűsíthetünk).

78 Elvben ezt a lehetőséget nem vethetjük el, hiszen a XVII. század végéről van egy – ugyan sokak által vitatott – adat egy latin betűvel írástudatlan emberről, aki hallás után vallási szövegeket jegyzett le: KMRE 240a.

79 Tíz szóban van látszólagos $\ddot{e}>e$ tévesztés, ebből azonban legalább három esetben hihető, hogy az adott korban / e/\ddot{e} / hangzott, három szóban valószínű $e>\ddot{e}$ tévesztés, egy esetben pedig ugyanazon szó két leírásakor két különböző irányba téved (5^a MIKÉPÉN ~ 5^a MIKEPEN). Részletesebben ld. 4.2.

80 A *mies, földönis, névigy* egybeírások valószínűleg szándékosak, a magyar lejegyzőtől származnak.

zót szabályosan egy jel jelöli (*mönyeg, it, ad, vetetek, öröké*), előfordul a latin betűs írás hatására két jel írása (*szenteltessék, ellenünk*). Az OR²SzAGH írásmód is feltehetőleg a XVI. századi írásbeliség hatását mutatja.

A két kézirat eltéréseinek nagy részében a H megőrzi az eredeti szóközöket (ez is bizonyítja, hogy a G-től teljesen független), a G viszont összezavarja, újakat iktat be: *el az > elaz, legyen te > legyente, mi kényerünkét > mikényerünkét, meg nekünk > megnekünk, gonosztul > gonosztul*; de betűtévesztés is előfordul: γ **te országod* > δ H TE OCs SzASOD > G TENCs SzASOD. Igaz ez még a betűalakokra is: míg a G egésze <t> értékben általában az alul görbülő szárú 33 betűt használja, e caputban a <t>-k többsége egyenes szárú (33), a H azonban itt is elég konzekvensen őrzi a 33 alakot. Érdekes módon az <o> betűk a H-ban 87 alakúak, a G-ben a caput elején 86 alak áll, de a vége felé egyre inkább 87 lesz az uralkodó forma; feltehetőleg itt is ez az ősibb. Míg a szöveg nagy része 41=<r¹> betűt használ, az utolsó mondatban 31=<r²> szerepel; ez a H-ban meglehetősen meredek szárú, lefelé nem jut el a sor aljáig, tehát elég hasonló egy kis méretű 01=<sz> betűhöz. Már a H is világosan téveszt az 56 01 51 37 51 81 (értsd: örökön) szóban, tehát az összekeverhető betűalak legalábbis a δ jellemzője volt; G már mindenütt 01 alakra rontja. Egyetlen hely van, ahol a H rosszabb: az örökön előtt elhagyja a *mind* szócskát.

A fennmaradt kéziratok sorbeosztása teljesen eltérő, így az első gondolatunk az lehet, hogy ennek semmi köze az őskézirat beosztásához, azonban a G-ben több különírás azon a ponton következik be, ahol a H-ban sorvég volt. A H általános konzervativizmusával egybevetve ez arra enged következtetni, hogy a H sorbeosztása legalábbis a γ -ét pontosan követi. Ez megmagyarázhatja a lacuna keletkezését is: a H 01 15 51 15- | sorvége után áll – talán az őskéziratban is sorvég után folytatódott a szó, de a másoló (azaz legalábbis a Gralla-scriptor⁸¹) a következő szóra ugrott.

A D, mint várható, érdemben nem ad hozzá a szöveghez: igyekszik aggályos pontossággal követni a G-t (illetve a közbeeső t-t), de saját jellemző betűalakjait alkalmazza (ahol a G betűalakjai változatosak, azt rendszerint normalizálja, így a 87=<o> alakokat eltünteti). Mivel azonban magyar anyanyelvű írója volt, a G néhány elírását tudta emendálni (*legyente, megnekünk, mik épen, nēvigy* helyett *legyen te, meg nekünk, mi képen, nē vigy*), nem normatív igealakját normalizálni (*bocsájd > bocsásd*), ámde jónéhány esetben 56-ról 84-re módosított, nyilván mivel már nem ismert 56=<ë> hangértéket (az örökön öröké formulát pedig az ellenkező irányba normalizálta, 56 > 51 jelekre örökön örökő alakban). A 31=<r²> jelet ismerte, mert az OR²SzAG{H} szóban⁰¹ alakban reprodukálta, a G 16 84 01 33 (= me^rr¹t) szavát mégsem tudta javítani, hanem 16 84 06 33 MESzT alakra rontotta. Van saját rontása is: *kényerünkét > kényerükett*. A recentior kéziratok közül az R¹ a végén pontatlanul másolja, három szót is rossz helyre rak be, de az R² eltérése nagyobb, és szintén a szöveg végén sűrűsödik: néhány helyen emendálni próbálja a D-t (*tiēd > tied, ország{h} > ország, örökő > öröke*), annak indokolatlan szóközeit törli és kitölti a lacunát. Ezek mind lehetnek egy tanult másoló javítási kísérletei, de feltűnő, hogy mind a lacuna utáni részbe esik, hogy az eredeti indokolt *gonosztul* alakját is „javítja” *gonosztól*-ra, és hogy a lacuna kitöltésében, egyedül az egész szövegben, a '15=<a> betű alakja a Thelegdi-ábécéétől

81 Gondolhatunk azonban az azt megelőző változatra is (γ ?), mivel az ugrás értelmes szóval kezdődő sorra történik, és ez könnyebben elképzelhető egy magyarul értő másolótól.

eltérő, Bél Mátyás ábécéjére hasonlít (és a 31=<r²>, egyszer 93'=<sz> betűké is!). Nem teljesen lehetetlen, hogy Réső Ensel Sándor, aki bizonyíthatóan használta a λ-t a másolásakor (ld. 3.7.2.), ebből pótolta a nyilvánvaló szövegromlást és az utána jövő szakaszt,⁸² ezzel a szöveg számunkra egyébként teljesen elveszett **b** változatából mentve meg az utolsó szavakat. Ez a feltételezett változat nem ismerte az 56=<ë> jelet és legalább két szóalakot nyelvileg normalizált; a betűalakjai (legalább részben) a Bél-hagyományt kellett hogy kövessék. Sajnos a stemmán elhelyezni ennyi adat alapján még nem lehetséges, de a λ két tipikus forrásából, a P-ből és T-ből biztosan nem vezethető le. Nincs azonban akadálya, hogy az ε családbeli forrást gyanítsuk e mintában.⁸³

4.2. SZÖVEGREKONSTRUKCIÓ, A SZÖVEG NYELVÁLLAPOTA

A kéziratok kollacionálásával a következő összöveg rekonstruálható:

Mi atyánk, ki vagy mennyégben, szenteltesék még az tē neved, jőjön el az tē országod, lēgyēn tē akaratod, mikēpen mennyégben, azonképen itt ez földön is. Mi kēnyerünkēt mindennapit add még nekünk ma, ēs bocsjád még az mi bűneinket, mikēpen mi es mégbocsátunk ellenünk (?) vētētteknek, ēs nē vígy minket az kísértēben, de szaba[dīts?]⁸⁴ még minket] az gonosztúl. Mert tiéd az ország, az hatalom, az dicsősēg, mind örökkön örökké. Amen.

A legrégebbi hozzáférhető variánsban van néhány 02 ~ 03, 41 ~ 45 ~ 46, 34 ~ 35 tévesztés,⁸⁵ kézenfekvő gondolat, hogy ezek a δ hibái, a γ-ban még helyesen álltak. Van egy további, vizszoatérő elem, amely eltér a kéziratok konszenzusától: az 56 ~ 84 jelek gyakori tévesztései miatt az *ē* magánhangzók jelentős része csak kikövetkeztetett (a *még* szó ebben az alakban egyszer szerepel, a többi előfordulásban a *meg* írásmód erre javítható mind a mai, mind a korábbi nyelvállapot alapján;⁸⁶ a *mennyégben* szó második előfordulása ellenkező irányú, elég nyilvánvaló elírás folytán *mennyégbēn* alakú; a *mikēpen/mikēpēn* olvasatokból az *azonképen* analógiájára rekonstruálható az egyébként a mai nyelvhasználatnak megfelelő alak. A négyszer is előforduló *te* alak szintén *tē* formájában volna várható, a többszöri elíráson kívül itt elképzelhető ok lehet az <e> betű használatára az is, hogy az egytagú szó szóvégi helyére sajátos grafotaktikai szabály vonatkozott, de az első két alkalommal a kézírás bizonytalansága mintha arra utalna, hogy az eredeti kézirat e helyen más tartalmazott vagy nehezen olvasható volt.⁸⁷ Más helye-

82 A μ újítása nem lehet, mert az R¹-ben nyoma sincs.

83 Bár nagy újdonság lenne, ha Bél-típusú betűalakokat lehetne e családban kimutatni; de az E elég különleges betűalakjairól amúgy is felvethető, hogy nem mindenben tükrözik az ε ősi betűit.

84 Noha a XVI/XVII. század fordulóján okkal várhatunk modern időjelet is, a *bocsjád* alak párhuzama alapján a *szabadij* alak sem elképzelhetetlen.

85 Így H: TE OCs SzASOD; HG: ACs (= az), MINIEN (= minden), IIR¹ÖSEG (= dicsőség).

86 Míg a XVI. század végi nyelvállapot nagyon nehezen vizsgálható, hiszen a megszilárdult írásmód az *e/ē* fonémákat nem különíti el, némely XV. századi kéziratban egyértelműen külön jeleket találunk. Így már a XV. században a Müncheni és a Bécsi Kódexben következetes a *még* alak használata (ugyanúgy a továbbiakban emendálandó többi alaknál is, így *tē*, *kēnyer-*, *ellen*, *lēgyēn*).

87 Ez természetesen meglehetősen bizonytalan elképzelés, de van néhány hely, ahol a G-ben és H-ban is az <e> felső keresztzára abnormis hosszú és irányú, helyenként majdnem összeér az alsóval, így szinte közelebb áll egy <h> jelhez. Feltűnő, hogy egy kivétellel minden esetben a várható *ē* helyett áll *e*; ilyen helyek (a kérdéses betűt fettel jelölve): *te országod*, *legyen*, *es bocsjád meg*, *mikēpen*, *minket*. Az R² ezek közül a *te országod* kifejezésben az <e> betűn javítás nyomát mutatja, talán <h>-ből. A G mutatja még az abnormis <e>-változatot a *te neved*, a H a *dicsősēg* szavaknál, s az R² ezeken a helyeken ugyanúgy viselkedik. Legalábbis gyanús, hogy az összövegben ezeken a he-

ken maga a szöveg nem nyújt támpontot a rekonstrukcióra, de az *ellenünk, legyen, kényerünk*⁸⁸ írásmódot is csak az egyértelmű modern leszármazott miatt, illetve etimológiai alapon javíthatjuk *ellenünk, lęgyęn, kęnyeręnk* alakra. Egy helyütt **56 ~ 51** (ē-ö) tévesztés is van (**56 01 51 37 51 81 51 01 51 37 56**: nyilván a két eltérő tő egyike szükségszerűen hibás, mindenesetre nagyobb a valószínűsége az *örök*, mint az *erök* tőalaknak.⁸⁹ Van néhány szó, amelyben a többségi magyar nyelvállapot szerint szintén logikus lenne *ē > e*, illetve *é > ē* tévesztés, de szövegtanú híján nem mertem felvállalni az emendációt: *szentēl*,⁹⁰ *mindęn*, *vętętt*,⁹¹ *dicsősęg*).

Mivel a hosszú és rövid magánhangzót a szöveg nem különíti el, néhány esetben ezek közt is önkényes a választás: *tięd~tięd*, *es~ęs*,⁹² *nekęnk~nękęnk*.⁹³

A szöveg nyelvállapota tanulságos az *e-ē-ě-é* elég jó szétválaszthatósága miatt. Úgy tűnik, hogy az *ē* hang még legalább részben elkülönül az *é*-től,⁹⁴ és a fent felsorolt egyes tévesztések dacára az *e* és *ē* használata nagyjából a maihoz hasonlóan tűnik. A hibák nyilván fokozatosan kerültek be a szövegbe,⁹⁵ de jó részük még a magyar anyanyelvű lejegyzők őskézirataiból származhat, mert világos többségi irányuk van: kétszer annyi az *ē > e* tévesztés, mint fordítva. Mivel a *Rudimenta* nyelvtani szabályrendszere nem említi az /*ë*/ hangértékű <h> jelet, kézenfekvő magyarázat, hogy a rovást csak az írott mű szabályrendszeréből ismerő másolók néhány helyen <e>-re egységesítettek, persze csak olyan másolók, akik értették is a szöveget. A névelő következetesen *az* alakban jelentkeznek. Bár archaikus nyelvjárásokban ez a jelenség is sokáig fennmaradt, nincs komoly okunk, hogy a szerzőnek valamely perifériális nyelvjárást tulajdonítsuk. Pusztán a nyelvi sajátságokból kiindulva tehát a szöveg meglehetősen korainak tűnik, minden bizonnyal visszavezethető a XVI. századra – régebbi időre azonban ebben a formában biztosan nem, éspedig éppen a névelő elég következetes használata, valamint kevésbé hangsúlyosan a gyakori igekötős igealakok alapján –, s a fordítás forrásait megkeresve ez bizonyossá is válik.

4.3. A MIATYÁNK FORRÁSAI

Elsőre látható, hogy a *Rudimenta*-Miatyánk egyetlen ismert bibliafordítás Miatyánkjával nem egyezik pontosan. Régóta ismert tény, hogy kapcsolatot mutat egy élőszóban gyűjtött archai-

lyeken is (helyesen) <h> állt, s a második *te* esetében a három kézirat egybehangzása, illetve a betűjavítás alapján ez egészen valószínű – ami persze az elsőnél is erre utal.

88 Itt valószínűleg csak az első, jogos **56** betűalakhoz asszimilálódott az <e>. Ráduly 1998, 69. No. 3. említ néhány középkori példát, ahol véleménye szerint hasonló a vokalizmus, de ezek ugyanúgy lehetnek asszimilációk.

89 A XVI. századi párhuzamos szövegek egyike sem tartalmaz az első szótagban *ē* hangot (Pesti: *ewrek*; Sylvester, Félegyházi: *örök*; Dévai, Heltai, Károli: *öręc*).

90 Bár az R² kéziratban mintha itt is javítva volna a kérdéses betű, de bizonytalanabbul.

91 Ráduly 1997d = 1998, 70–71. magyarázata a jelenségre biztosan téves.

92 Ugyan a mai *és* alakon kívül már a XV. századi adatok is általában *és/ęs* kiejtésre utalnak (Müncheni Kódex *passim*; a Bécsi Kódexben is többségben [ahol egyáltalán eldönthető, mert minuscula], de néhány esetben *es/ęs* látható, pl. Hős. 6,3., Ám. 7,1., Zak. 6,13.), ám nyelvjárásban ma is *él es* alak, és pl. a Pesti Gábor-féle Újszövetségben, ahol úgy tűnik (nem következetesen), az *ē* hangot *ee* betűk jelölik, szinte mindenütt *ees* áll. A kiejtés korabeli ingadozása tökéletesen hihető, figyelembe véve, hogy az *is* kiejtése is ingadozik ezen az egy szövegen belül is: *fiöldön is ~ mi es*.

93 XVI. századi Miatyánkokban gyakori a *nekęnk* (Peer-kódex, Heltai, Dévai) ~ *nękęnk* (Károli) olvasat.

94 Két helyen *é* helyett áll az <e> betű, s ez kétféleképpen is magyarázható: vagy a fentebb leírt általános rontási tendencia által, mivel a másolók csak ennek a jelnek a hangértékét ismerték, vagy azzal, hogy az *ē-é* hangok kialakuló egybeesése folytán a másolók már nem is érzékelték, mi a különbségtétel célja.

95 Így a VETÉTEKNEK szóba a G egy felesleges *ē*-t beiktat.

kus variánssal („csángó Miatyánk”),⁹⁶ s ezt a Miatyánk-típust egyes elemeiben a Peer-kódexig visszavezetik.⁹⁷ Egészében azonban jelentős eltéréseket mutat a hagyomány mindkét ismert végpontjától, arról nem beszélve, hogy azok jellegzetesen katolikus Miatyánkok, míg itt szerepel a *Mert tiéd az ország, az hatalom, az dicsőség, mind örökkön örökké* versus, amelynek valami más forrása kell legyen. Tény, hogy az ismert középkori Miatyánk-típusok közül leginkább a Peer-kódex csoportjából örökölt anyagot (a Münchener és a Jordánszky-kódexből kevesebbet), de mindegyiknél közelebb áll a reformáció-kori, nyomtatott anyaghoz (kivéve egyedül Sylvester János Újtestamentumát).

Ezek közül a legközelebb ehhez Félegyházi Tamás 1586-ban megjelent fordítása esik (a pontos egyezéseket kiemeltem):⁹⁸

Mi atiank ki vağ az menniegben, Szenteltessek meg az te neued, Iüiön az te orßagod. Legien meg az te akaratod, **mikeppen menniegben, ugi az földönis. Mi kenierünket mindennapiat ad meg nekünk ma. Es botsasd meg nekünk az mi vetkeinket, mikeppen miis meg boczatunk mi ellenünk vetötteknek. Es ne viğ minket az kesertetben, de ßabadicz meg minket az gonoßtul. Mert tied az orßag, es az hatalom, es az diczöseg, mind örökke. Amen.**

Az egyezés elég pontos ahhoz, hogy kimondhassuk: a szerző a Félegyházi-fordítást használta, így a szöveg egyértelmű *terminus post quem*je 1586, és az is valószínű, hogy nem túl sok idővel későbbre datálható, hiszen e fordítás nem jutott nagy elterjedésre, kis ideig lehetett tényleges használatban. Vannak azonban benne eltérések, amelyek más bibliafordításokból kontaminálódtak.⁹⁹ A Félegyházi-Miatyánk maga is nagy részben Pesti Gábor fordítását követi,¹⁰⁰ csak helyenként modernizálva, az utóbbival pedig szinte azonos a Dévai Bíró Mátyásnál fennmaradt szöveg¹⁰¹ (kevésbé archaikusabb¹⁰²). A Félegyházi-fordítás modernizmusai viszont jórészt, de nem kivétel nélkül felbukkannak egy évtizeddel korábban, Bornemisza Péternél.¹⁰³ (Az azonban nem valószínű, hogy szövegünk közvetlenül Bornemiszára menne

96 Csúry 1930, vö. még e párhuzamot nem említő másik gyűjtésben: Brüll 1930. A „csángó Miatyánk” XX. század végéig való továbbéléséről ld. Mohay 2022, ahol a No. 6. variáns őrzi még az eredetileg gyűjtött variáns szerkezetét, nyomokban a No. 7–8., 11. is, a többi azonban már a modern egyházban bevett Miatyánkokhoz idomult. Látszatra ez a variáncsoport éppen a keleti periférián maradt fenn, vannak azonban nyomok használatára a XIX. századig más országrészekben is, vö. Csefkó Gyula hozzászólása, *Magyar Nyelv* 27. (1931) 143.: Kalocsa, részben modernebb szöveg, láthatólag a XVI. sz. vége után elterjedt szövegekkel kontaminálva; Szalai Miklós hozzászólása, *Magyar Nyelv* 26. (1930) 335.: Veszprém vm. Az utóbbi különösen azért érdekes, mert az élőszóbeli hagyományozódás korlátozott voltára utal: felveti, hogy Veszprém megyében azért maradt fenn katolikus közegben ez a variáns, mert a helyi szertartáskönyv 1819-ig ehhez hasonló szöveget őrzött.

97 Csúry 1930, 171. A Peer-kódex szövege ezzel valóban rokon (vö. Németh 2021, 73–74.), de ugyanannyi joggal lehetne említeni a többi XVI. század elejéről fennmaradt kéziratos Miatyánk-variáns is (a Jordánszky-kódex kivételével), lévén ezek közeli rokonságban.

98 Félegyházi 1586, 8v. A szöveget Mt 6,9–13. szerint idézem, lévén hogy a *Rudimenta*-szöveg ehhez áll közelebb; Lk 11,2–4. szerint általában nagyobb az eltérés (uott 108v), ott viszont megegyeznek a **iöiön el** és **az mi büneinket** szavak.

99 Ez egyáltalán nem meglepő, élőszóban általában ma is ilyen Miatyánkok forognak. Viszonylag kevés ember van, aki tiszta Károli-Miatyánkot vagy tisztán az új protestáns, ill. új katolikus fordítás Miatyánkját mondja, a tipikus ezeknek a fordításoknak valamilyen szintű kontaminációja. Nyilván a XVI. században is, bár tudatosan egy új fordítás szövegét mondta valaki, abba régebben tanult fordítások elemeit is beleszötte.

100 Pesti 1536, 10r–v. Szintén Mt 6,9–13. szerint.

101 Dévai Bíró 1897, 84–92.

102 A *miként men’ben es földön* kitélt abból a szövegtípusból örökölte, amelybe a XVI. század elei kéziratos Miatyánkok többsége tartozik (pontosan e formában a Nagyszombati kódex, Jordánszky-kódex, Érsekújvári kódex). A nyomtatott reformatori írásbeliség azonban ezt a formulát Dévai Bíró kivételével feladta. Úgy tűnik, ez azt is okozta, hogy a XVI. század után a szóbeli öröklődésből is kikopott, legalábbis a „csángó Miatyánk” típusa sem őrzi.

103 Bornemisza 1577, 6v–7r, 30r–33v.

vissza, mert a jellegzetes *mennyégben* alak csak Félegyházinál fordul elő.¹⁰⁴) Kisebb, de megfogható az egyezés Heltai Gáspár fordításával¹⁰⁵ és a Telegdi Miklós katekizmusában fennmaradt katolikus változattal.¹⁰⁶ Kérdéses természetesen, hogy a Félegyháziétól eltérő szövegrészeknek egyáltalán lehet-e írott forrását kutatni, vagy ezek egy szóbeli hagyományból származnak,¹⁰⁷ amelyet egyszerűen felülrétegzett az újonnan olvasott (és teológiai megfontolásból nyilván helyeselt) szöveg. Abban az esetben, ha az eltérő szövegrészek java egy meghatározott írásos forráshoz köthető, alighanem erre, és nem egy meghatározatlan szóbeliségre vezethetjük vissza. Márpedig a *Rudimenta*-Miatyánkban megfigyelhető három (Félegyházihoz képest) archaikus zárvány ezek közül a Pesti Gábor-fordítással mutat pontos egyezést¹⁰⁸ (az összes egyezés dőlt betűvel kiemelve, a kérdéses szakaszok félkövér dőllettel):

Mj attjank kij vagj mēnyjekbe, zenteltessek te newed, jēwjen te orzagod, legjjen te akaratod, mýkent mēnyjbe, azonkeppen feldenys, mj kenjerewnket mjndēnapjat agyad nekewnk ma. Ees bochassad nekewnk, mj wetkewnket mjkent mýs bochatonk nekewnk wetetteknek, ees ne wýg mjnket kesertetbe, de zabadých Gonoztol. Mert tjed az orzag, tjed az hatalmassag, ees az dýcheseg ewrekken Ewrekke Amen.

Roppant valószínű, hogy az ismeretlen szerző a Félegyházi-fordítást a Pesti-fordítással kontaminálta, amelyet emennek megjelenése előtt nyilván használt. Az lényegében mindegy: olvasott formában, vagy pedig a Miatyánkot egy Pesti-típusú szöveget használó közösségben gyermekkorában élőlőszóban tanulta (ez utóbbi logikusabb); fontosabb az, hogy a Félegyházi-szöveget már aligha élőlőszóból vette. Maradt azonban néhány (egy-két szónyi) eltérés, amely így nem magyarázható. Ezek közül a legkülönösebb a *bocsájd még az mi búneinket* mondat, amelyet láthatólag Lukács evangéliumából vett át a szerző – fogalmunk sincs, miért –, de pontosan e formájában egy XVI. századi Miatyánkból sem ismerjük. Egyelőre az egyetlen ismert hely, ahol pontosan azonosítható, Bornemisza Péter *Foliopostilláiban* található:¹⁰⁹ *Bocsasd meg az mi búneinket*. Persze, nincs túl távol Félegyházi fordításának fogalmazása sem,¹¹⁰ nem zárható ki, hogy az eltérés spontán szövegromlás és csak véletlen esik egybe Bornemisza mondatával.

104 Sőt, a XVI. századi nyomtatott Miatyánkok közt ezen kívül csak Huszár Gál versbe szedett Miatyánkjá tartalmazza (Huszár 1560, G7r, H1r). Ez azonban ahhoz elég, hogy lássuk: nem Félegyházi alkotásáról van szó, hanem egy ritkább, valószínűleg döntőn szóbeli tradíció beemeléséről a szövegbe, amely legalábbis a XVI. század elejéig visszamegy (ugyanis az Érsekújvári kódexben is ez olvasható). (Nyáry 1999, 317. még úgy látja: a *mennyégben* kifejezés variáns nélkül áll!) Elvileg természetesen lehetséges, hogy e szóbeli tradíciót a rovásszöveg lejegyzője követte, nem pedig elődei, de a Félegyházi-val való többi, igen szoros azonosság ezt valószínűtlenné teszi.

105 Heltai 1561, B[4] és S.

106 Telegdi 1562, 32–33.

107 A Miatyánk szövegtörténetének valójában eddig nagyon csekély az irodalma. Abban mindenestre az eddigi kutatások megegyeznek, hogy a szóbeli hagyományozódásnak igen nagy jelentőséget tulajdonítanak (Tarnai 1984, 239. – fontos megjegyzése, hogy ez már a XV. században is különböző variánsokat jelentett –, 234., Nyáry 1999, 317., Mohay 2022, 113.). Egyértelmű, hogy a XV. század végéig szinte kizárólag szóbeli hagyományozódással kell számolnunk (Décsy 1960, 486.: akár a XI. századig is visszamehet a folyamatos hagyomány). Ez a helyzet azonban éppen a könyvnyomtatás elterjedtével és a reformációval megváltozik, s nézetem szerint ettől fogva a liturgikus szövegek fejlődését már kettős, egymásnak részben ellentmondó állandó repristináció befolyásolja: részben a hagyományozott, sokszor gyermekkorban tanult szövegekhez való akár öntudatlan visszatérés, részben az írott forrásokhoz való ragaszkodás. Ezt jól mutatják a „csángó Miatyánk” típusú szöveg Veszprém megyei fennmaradásának fentebb idézett speciális körülményei.

108 Az első kettő Heltaiéval is; a szöveg többi részében azonban nagyobb a távolság.

109 Bornemisza 1584, 375r. Itt azonban folyó szöveg része, és a margón levő Szentírás-hivatkozások sem utalnak rá, hogy a Miatyánkból lenne kivéve.

110 Avagy Bornemisza másik idézett munkájáé, avagy Huszár Gálé, vagy akár a Károli-fordításé sem.

Sajnos, így a variánsok legjellemzőbb elkülönítői közül¹¹¹ a Mt 6,12. első felére esőt gyakorlatilag nem tudjuk vizsgálni; a *panem nostrum quotidianum* fordítása egyértelműen Félegyházi követi, aki itt még szigorúan őrzi a XVI. sz. elején gyakori típust.

Egy névelő (*[az] mennyégben*) és a doxológiában az *és* kötőszók talán véletlen vagy az előszóbeli hagyományozás archaizálása¹¹² által maradtak ki; ezenkívül összesen két tartalmilag jelentéktelen hely marad, amely az említett forrásokból nem vezethető le: a *jőjön el* és az *itt ez földön* kitételek. Szövegtörténetileg azonban ezek a helyek egyáltalán nem jelentéktelenek, mivel ebben a formában a kettő együtt először Károli Gáspár fordításában jelentkezik, amiből az a következtetés vonható le, hogy a szerző, bár a Félegyházi-fordítást használta, már olvasta (legalább) a Vizsolyi Bibliát, vagyis a szöveg mindenképpen 1590 utáni! Véletlenről pedig azért aligha beszélhetünk, mert ezek a helyek, az igekötő és a magyarázó szerepű határozószó beiktatása,¹¹³ jellemző neologizmusok, amelyek mögött nem tételezhetünk fel régi szóbeli hagyományt.

Összesítve tehát a *Rudimenta*-Miatyánk a következő forrásokra vezethető vissza: Félegyházi, Pesti, Bornemisza (?) és Károli, a következő mozaikban:¹¹⁴

Mi atyánk, ki vagy mennyégben, szenteltessék még az tē neved, *jőjön el* az tē országod, *lęgyęn tę akaratod*, mikępen mennyęgben, *azonkępen itt ez földön* is. Mi kęnyerünkęt mindennapit add még nekünk ma, *ęs bocsájđ még az mi bűneinkęt*, mikępen mi es męgbocsátunk ellenünk (?) vętętteknek, *ęs nę vígy minkęt az kísirtętben*, de szaba[đí... męg minkęt] az gonosztúl. Mert tięd az ország, az hatalom, az dicsősęg, mind **örökkön örökkę. Ámen.**

A nyelvi megformálás (sok névelő, viszonylag sok igekötős ige¹¹⁵) mindenképp mutatja, hogy a szöveg lényegi elemei a XVI. század közepén – 2. felében rögzültek, ezek a reformáció előtti variánsokra egyáltalán nem jellemzők, s így indirekte ezek is a rovásírási Miatyánk protestáns kötődését mutatják,¹¹⁶ és a középkori hagyománylánccal való részleges szakítást.

4.4. KÖVETKEZTETÉSEK

4.4.1. Ki lehetett az eredeti lejegyző?

A Miatyánk eredeti lejegyzője valószínűbben nem Thelegdi volt, mint igen, Thelegdi azonosításának kérdéséhez tehát az ő meghatározásával nem jutnánk közelebb. Az összöveg 1590

111 Nyáry 1999, 313.

112 A szöveg névelőben dús, ez a XV. század elei Miatyánkokhoz képest mindenképp neologizmus, tehát a hiánya lehet szóbeli archaizmus; a *mennyégben* esetén ezt szemantikai ok is indokolhatja: mivel ez a főnév mindenképp determinált, a névelő használata voltaképp redundáns.

113 Uott: „szemantikai nyomatékosítás”.

114 Antikva: Félegyházira visszamenő szövegrész, félkövér: Pestire, dőlt: Bornemiszára, félkövér dőlt: a Vizsolyi Bibliára.

115 Egyedül a *legyen* őrzi az archaikus megoldást.

116 Az ellenreformációs variánsok még a XVII. század elején is ragaszkodnak sok archaikus névelőtlen kifejezéshez: Káldi 8 locusból még csak 4-ben alkalmazza! (Vö. Nyáry 1999, 316.)

után keletkezett, s a szerzőről annyi bizonyos, hogy meggyőződéses és elég művelt protestáns (valószínűleg református) volt, hiszen legalább két viszonylag új bibliafordítást ismert (azonfelül esetleg még Bornemisza Pétert is olvasta). Alapvető vallási ismereteket azonban már e bibliafordítások megjelenése előtt szerzett, hiszen a tudatában a Pesti-féle Miatyánk volt a legmélyebben. Az 1586 utáni években tehát már valószínűleg fiatal felnőtt volt. Ez nagyjából kizárja, hogy (amennyiben a szöveg először a γ -ba került bele) M. Szanchi László, aki 1610 körül lehetett ulmi diák,¹¹⁷ maga írta volna hozzá a másolatához az 1614 utáni években; a szöveg írója nála legalább 20 évvel idősebb magyar teológus lehetett, aki legvalószínűbben az 1590 utáni években írhatta a rovásos Miatyánkot, számunkra egyelőre ismeretlen okból. Ugyanakkor meglehetősen jól illhet a leírás Baranyai Decsi Jánosra, aki 1560-ban született, a kulturális kritériumoknak teljesen megfelelt, 1592-ben telepedett le Erdélyben, és volt indoka megírni a Miatyánkot: a Thelegdi-szövegnek kiadás céljára példával való ellátása. Mivel pedig a készülés idején (1593-tól) Marosvásárhelyt dolgozott, volt lehetősége Thelegditől független ismerethez is jutni a rovásjelekről, és ez magyarázhatja az írásmodor apróbb eltéréseit. Nem vethető el tehát az a lehetőség, hogy a Miatyánk a β kéziratba került be.

Mi több, ez az elképzelés megnyit egy újabb utat az $\ddot{e} > e$ tévesztések magyarázatához is: a nyelvjárások közti kontamináció feltevését. Baranyai Decsi János Tolnában született és nevelkedett, tehát az $e \sim \ddot{e}$ fonémákat következetesen elkülönítő nyelvjárási területen; Marosvásárhely azonban a mezősegi nyelvjárás peremterülete, ahol a modern korban a két fonéma egybeesik.¹¹⁸ Kérdés természetesen, hogy ezt mennyiben szabad visszavezetni a XVI. század végére, de amennyiben igen, a tévesztések egy részére magyarázat lehetne az idegen nyelvjárási közegben élő szerző elbizonytalanodása, vagy akár az, hogy az általa még pontosan leírt szöveget először egy helybeli, a különbséget nem érzékelő másoló örökítette tovább.

Mindazáltal ez csak egy lehetőség, nem pedig pozitív bizonyosság: átvehette a szöveget egy vele körülbelül egykorú, hasonló kulturális háttérű kortársától – ez is elég szűk időre határolná be a keletkezést, mindenképp 1590 és 1598 közé –, vagy az sem lehetetlen, hogy egy ilyen kortársnak kb. a *Rudimentá*val egyidőben leírt, de attól független Miatyánkját M. Szanchi emelte be a XVII. század elején a szövegbe.

4.4.2. A lacuna pótlása és a *b* variáns

A forrásszövegek ismeretében megkísérelhetjük a *szaba*<- -> lacuna kitöltését is. Eleve a Félegyházi-Miatyánk fogalmazására gondolhatunk, s mivel az *az* névelő és a *gonosztul* szó *u*-vokalizmusa együttesen szintén órá utal, ebben nagyjából bizonyosak lehetnénk. Ez esetben a szöveg helyes kiegészítése *szaba*<*dics* (?) *meg minket*> *az gonosztul*. Egy probléma van, hogy a H sorai általában 20–22 betű hosszúak, s ha ez az őskézirat állapotát tükrözi, a sorban legfeljebb 3 betű számára marad hely. Ez tehát inkább *szaba*<*dics*> *az gonosztul* kiegészítést sugall, ami újabb kontaminációt jelentene a Pesti-féle Miatyánkkal. Ebben természetesen semmi le-

¹¹⁷ Sebestyén 1915a, 94.

¹¹⁸ Sőt Baranyai Decsi erdélyi letelepedése előtt is tartózkodott az $e \sim \ddot{e}$ fonémákat (legalábbis ma) összemosó nyelvi területen, mivel iskolákat vэгzett Debrecenben és Kolozsvárott (Szinyei II [1891] 828., Zoványi 1977, 144.).

hetetlen nincs, de a hosszabb megoldást sem kell feltétlen elvetni, ugyanis ez után a pont után a G-ben már nem utal semmi hiba az eredeti sorvégekre, így lehet, hogy a lacuna után az azt elkövető szerző (a Gralla-scriptor?) teljesen új sorbeosztással folytatta.

Végül létezik még egy megoldási lehetőség: elképzelhető, hogy a sor végén való szakadás után a Miatyánk a forráskéziratban egyáltalán nem folytatódott, azt a scriptor egy másik kéziratból vette át (de az ugyanez a Miatyánk-verzió volt, hiszen a Félegyházi-szöveg nagyjából folytatódik). Ez persze csak akkor lehetséges, ha ez magyar scriptor volt, tehát a γ vagy egy köztes γ^1 scriptora. (Emellett szóló érveket ld. 4.4.3.)

Egyik megoldás sem felel meg teljesen a feltételezett **b** verzió roncsának, amely a lacunát a DE SzABADI¹Cs¹ MEGAZ GONOSZTOL szavakkal tölti ki. Ez azonban nem azonos egyik fentebb várhatóan tartott változattal sem; sőt egyetlen ismert XVI. századi verzióknak sem felel meg, tehát itt mindenképpen a **b** verzió szerzőjének önkényes átalakítását gyaníthatjuk; a Félegyházi-fordítástól eltérő *o*-vokalizmust (*gonosztól*) is ennek rovására írhatjuk, bár ez mellesleg egyezik a Heltai- és Károli-féle szöveggel. A **b** tehát, még ha előkerülne is, aligha lesz alkalmazható az összöveghez való további közelítésre.

4.4.3. „Katolikus” és „református” szakasz?

A fennmaradt szövegben következetesen <r¹> betűalakok állnak egészen a lacunáig – ami egyébként megegyezik a Baranyai Decsi-előszó egész és a *Rudimenta*-szöveg nagy többségi gyakorlatával is. Meglepő módon azonban a lacuna utáni versusban mind a négy helyen <r²> karakter látható (bár az R² és részben D kéziratban torzult alakban). Elsőre ez arra enged következtetni, hogy az utolsó versus más eredetű, utólag került hozzá a szöveghez.¹¹⁹ Van azonban ennek a magyarázatnak egy problémája: kézenfekvően arra utalna, hogy az eredeti Miatyánk katolikus lejegyzőtől származik, és (természetesen) egy protestáns másoló tette hozzá a kiegészítést.¹²⁰ Azonban az előző versusok ugyanolyan világosan a Félegyházi-fordításra mennek vissza: miért használt volna egy feltételezett katolikus lejegyző olyan világosan református fordítást, mint ez? Azt várnók, ez esetben egy semlegesebb régi fordítás (pl. a Pesti-féle) volna a szövegalap, amelyet legfeljebb az átdolgozó javított volna itt-ott Félegyházi-szövegre (csak hogy a javított részekben akkor újra várnók az <r²> felbukkanását, márpedig ez nincs így). Éppen ellenkezőleg, az utolsó versusban szinte jobban megváltozik a Félegyházi-szöveg, és az *örökkön örökké* kitétel éppen a régebbi fordítások felé mutat (bár az *és* kötőszók elveszésénél felvetődött a legmodernebb Károli-fordítás hatása is). A protestáns közegre jellemző nyelvi modernizációk is mind ott vannak a szöveg első felében.

Ha reális magyarázatot keresünk, az talán inkább az a korábban felvetett lehetőség, hogy a lacuna utáni részt a γ (vagy γ^1) egy idegen kéziratból pótolta, amely ugyanazt a (református)

119 Sándor 2014a, 239 (mivel a Miatyánk Thelegdire visszamenését nem vonja kétségbe, az ő kiegészítésének gondolja).

120 Ezt a gondolatmenetet már futólag leírta Sándor Klára, igaz, csupán egy ismeretterjesztő online szövegben (Sándor K.: „Rovásírástankönyv” a 16. század végéről. <https://m.nyest.hu/hirek/rovasirastankonyv-a-16-szazad-vege-rol>, feltöltés: 2014.04.25.) Implicite beleérthető előbb idézett megjegyzésébe is (Sándor 2014a, 239.), de eszébe sem jut benne kételkedni, Thelegdi (nála: Telegdi) óta része-e a Miatyánk a *Rudimentának* – következésképp szerinte ez a bizonyíték, hogy Thelegdi református volt, a Miatyánk eredeti törzsszövegét pedig mástól vehette át.

Miatyánkot hozta, azonban más írástílusban – ez akár lehetett egy *Rudimenta* előtti lejegyzés is.¹²¹ Természetesen nagy kérdés ebben az esetben, honnan volt erről tudomása a másolónak – ezzel együtt ez kevésbé problematikus elképzelés, mint egy katolikus első lejegyző feltételezése volna.

5. Az Apostoli Hitvallás mint mintaszöveg

5.1. SZÖVEGTÖRTÉNET

A δ családban olvasható másik mintaszöveg az Apostoli Hitvallás (Hiszzekegy). Ennek szövegtörténetét jóval nehezebb követni különböző okokból. Először is, mivel nem bibliai szöveg, a Biblia-fordítások összevetésével nem lehetséges megállapítani ősforrásait. Sokkal nagyobb változatosságú és erősebben szóbeli forrásokból alakult ki az a – feltehetőleg szintén kontaminálódott – forma, amelyet itt olvashatunk, és noha a Thelegdi vagy Decsi általi felhasználás arra utal, hogy ez is református szöveg, ezt itt nehezebb karakterisztikumai alapján igazolni.¹²² Ráadásul ez a *Rudimenta*-kéziratokban leggyéribben hagyományozott szövegrész: kb. a két-harmadánál a D feladja a közlését, így csak a G és H alapján ismerjük.¹²³

Amennyi így kihámozható a szövegtörténetből, az a Miatyánkéhoz nagyon hasonló: itt is a H kézirat minősége jobb (a G-ben több elírás van: **mindenhato* > MINDENHATN, szövegek átértelmezése, mint pl. **Cristusban ö* > CRISTUS BANÖ, és két helyen egyértelműen a δ sorbeosztásának a szóközként értelmezése (*menyeglben, jobjalra*), amelyek a H-ban még sorvégek. A H-ban is van minimális számú rontás (paradox módon a H scriptora e részben figyelmetlenebb volt, mert az is előfordul, hogy sort ugrik és utólag javít – és mégis minőségibb a munkája, mint a G scriptoráé!), de eszerint a H sorbeosztása nagyjából őrzi a δ -ét; és persze vannak olyan helyek, amelyek mindkettőben egyformán hibásak, tehát már a (magyarul nem tudó) Gralla-scriptor elrontotta, pl. **atyaistennek* > ATyART ENNEK. A mondatok végét csak a H zárja írásjellel.¹²⁴

A betűalakok csekély eltéréseiből nem lehet biztos következtetést levonni.

121 Vagy ha komolyan vesszük a lehetőséget, hogy Baranyai Decsi János lehetett a Miatyánk lejegyzője, egy általa nem a *Rudimenta*-ba bejegyzett kópia.

122 Mindazáltal a „Gralla pokobra” megjegyzés kiváltóoka, tehát a *descendit ad inferos* szakasz hiánya elgondolkoztató. Lehetséges természetesen, hogy ez véletlen lacuna; ha viszont tudatosan hagyta ki a lejegyző, akkor valószínűsíthetően nem volt katolikus, hiszen e szakasz autentikusságát a XVI. század végi katolicizmusban nem lehetett megkérdőjelezni; bár a protestáns egyházak is elfogadták, az autentikusságáról való vitatkozásnak körükben lehetett csak terepe.

123 Mivel a D a G₁ szövegét folytatja, ez elsőre nem tűnik nagy veszteségnek, viszont így természetesen nem kerül be az R¹²-be sem, és az R²-n át egy esetleges **b** verzió nyomait sem tudjuk keresni. Illetve kereshetjük az első két-harmadban, de ott csak három apró eltérés van, egy nyilvánvaló elírás, egy olyan emendatio, amely nyugodtan lehet az R² saját javaslata (G *mennek* > D *menyek* > R² *menyek*), és egy a recentior kéziratokban közös elírás, tehát a μ kézirat nagyon kevés igazolható rontásainak egyike.

124 Különös, hogy Sebestyén ezt már felismeri, és nem azt a következtetést vonja le, hogy a H a G-től független, hanem azt, hogy a H scriptora (nyelvtudás nélkül!) emendálja a G hibáit: Sebestyén 1915a, 106.

5.2. NYELVÁLLAPOT

Látszatra az Apostoli Hitvallás szövegében ugyanúgy 84 és 56 karakterek jelölik az /e/ és /ë/ hangértékeket,¹²⁵ és ugyanúgy tévedésekkel, amelyeket hajlamosak vagyunk az 56 jelet már nem ismerő magyar (γ?) és a magyarul nem tudó, a két hasonló jelet eltévesztő német anyanyelvű scriptorok rontásainak tekinteni. A rontások aránya azonban nagyon különbözik. A Miatyánkban 25 helyen a mai nyelvállapotnak megfelelő alak van, 12 helyen attól eltérő, 2 szó pedig különböző előfordulásokban különböző alakot mutat (1-nél pedig kétes az olvasat)¹²⁶ – ezt könnyen okozhatják a kéziratok rontásai, amelyek többségében *ë>e* irányba mutatnak. A Hiszekegyben viszont 21 megfelelő hellyel áll szemben 18 simán meg nem felelő és 3 olyan, ahol a szón belül *e* és *ë* felcserélődik, valamint 3 szó mutat különböző alakokat különböző előfordulásokban (3 olvasat kétes). Normál körülmények közt ez az arány azt mutatná, hogy a két jel eloszlása véletlenszerű, a lejegyző csak annyit tudott, hogy két jel van használatban, de a használatuk szabályáról fogalma sem volt! Másrészt itt is nagy többségben *ë>e* irányú a rontás¹²⁷ (a metathesiseket¹²⁸ leszámítva egyetlen abnormális *ë* jelentkezik az *eljövendő* szóban), ezért mégsem zárható ki, hogy az eredeti kéziratban még volt megfogható rendszer, de a Miatyánknál jóval erősebben és talán több fázisban¹²⁹ egységesítették a jelölést olyan másolók, akik nem ismerték a két jel különbségét.

Természetesen itt is vannak olyan esetek, ahol a XVI. századi nyelvállapot szerint elfogadhatjuk normálisnak a hibásnak tűnő lejegyzést. Ilyen lehet esetleg az *életet* alak, amelyre éppen egy XVI. sz. 2. feli katolikus Hiszekegyben van meglepően közeli analógia (*eljteth*).¹³⁰ Elképzelhetőnek tartok egy másfajta magyarázatot az *egy* (04 84) írásmódjára: az *egyház* szó (6¹⁰) a várható 56 karaktert tartalmazza, lehetséges, hogy a lejegyző az általa még érzékelt homonimák különbségét akarta jelezni a különböző betűkkel. Végül nem lehet biztonságosan rekonstruálni az ósalakot a 'teremtőjében' szónál (6²): G eredeti alak TER²EËTÖJËBËN, H TER²EËTÖJEBEN. Logikus, hogy az utolsó két magánhangzónál G és H ellenkező irányba egységesítették (egy eredeti *-*ëben* végződésből), viszont a középen levő két hibás betűt paleográfiailag tetszés szerint tekinthetjük EM és ËM rontásának is.

Egyéb szempontból a szöveg nyelvi nem meglepő: elég pontosan követi az általánosan használt Hiszekegy-változatok nagyon archaikus formáit, és a Miatyánkban is látható *ú/ű*-zést is mutatja (amely szintén jellemző a többi XVI. századi Hiszekegyre is): *lélektúl, Máriátúl, ű*.

Az ósalak rekonstruálása még egy esetben kétes: a 'feltámadását' kifejezés (6¹⁰) olvasata a közös *δ*-ben FELTAMADAÛAT, s bár az <ü> paleográfiailag lehet a <s> rontása, de nem zárható ki teljesen a <ty> rontása sem, ami egy **feltámadattyát* alakra utalna.¹³¹

125 A szövegről ad egy elég pontatlan átiratot Ráduly 1997b = 1998, 71–72., de nem tér ki a jelenségre, megállapításai általánosságok vagy pontatlanok.

126 Az ismétlődő helyeket egynek tekintve; mai nyelvállapotnak elfogadjuk az erdélyi nyelvjárásokat (tehát pl. a *-kët* Pl.Acc. végződést szabályosnak vesszük).

127 Olyan szavakban is, ahol a Miatyánk evidensen jó: pl. 5² *mënnÿëg* ~ 6⁶ *mennyëg*.

128 *születtëték, ëlevënek, ëlët*.

129 Az utolsó fázis a G és H volt, mindkettőben van olyan hely, ahol a másikkal képest 56>84 fejlődés van, ráadásul a G-ben ott is, ahol /h/ hangértékben (H *hiszëk* ~ G EISZËK !).

130 Mossóczy Zakariás in: Varga 2020, 311.

131 Vö. pl. Dévai Bíró Hiszekegyét (Dévai Bíró 1897, 80.).

5.3. AZ APOSTOLI HITVALLÁS FORRÁSAI

Úgy tűnik, nincs olyan korai magyar változata az Apostoli Hitvallásnak, amelyet ez a szöveg pontosan követne, ugyanakkor a XVI. századi változatok jelentős közös elemei miatt mind-egyikhez sok hasonlóságot mutat. Hogy ebből nem vonhatunk le messzemenő következtetést, azt láthatjuk pl. abból, hogy Telegdi Miklós katolikus Hiszekegyével¹³² az induló¹³³ és a záró szakaszokban szóról szóra megegyezik – Dévai Bíró Mátyás katekizmusával (amelynek Miatyánk-szövege viszonylag közel állt a *Rudimenta*-Miatyánkhoz, és felekezeti különbséget sincs ok feltételezni), bár végigkövethető a hasonlóság, de lényegesen távolabbi.¹³⁴

Nem indulhatunk ki abból a feltételezésből sem, hogy az Apostoli Hitvallás azonos eredetű a Miatyánkkal. Ha az <e>~<ë> egységesítés itt több fázisban történt, az azt feltételezi, hogy amikor a szöveget (Baranyai Decsi János?) beemelte a *Rudimenta*-kéziratba, akkor az már egy némileg hibásan másolt kópia volt; ez esetben az eredete eltérő a Miatyánkétól. Az ott megfogalmazott (bizonytalan) feltevés, hogy Decsi lenne a szerző, szinte kizárható. Ha pedig nem volt utólagos egységesítés, hanem a lejegyző már nem ismerte a két betű használatának szabályát, az *eo ipso* kizárja, hogy azonos legyen a Miatyánk lejegyzőjével. Azt mindenesetre valószínűsíthetjük, hogy a Miatyánkhoz hasonlóan az α szövegének még nem képezte részét.

Itt jegyzendő meg, hogy e szövegben is két helyen felbukkan az <r²> jel (6^{2,3}), de itt gyanúja se merül fel annak, hogy ez a szöveg két szakaszának eltérő voltát jelezné. Mivel azonban a XV–XVI. században az <r²> használata elég általánosan elterjedt volt, ebből nem lehet érdemi következtetést levonni. A <k¹> jel egy helyen szabályos használatban van, egy helyen elmarad (6⁹ HO^lL^lTAK²AT), de ez utóbbi valószínűleg a mellette levő *eleveneket* szó analógiája.

Összességében sajnos a Hiszekegy eredetéről nagyon keveset lehet megállapítani, az bizonyosnak látszik, hogy a mű egészénél ez is régibb, de a XVI. századon belül aligha lehetne datálni.

7. Kétes és ismeretlen kéziratok nyomában

Noha több szöveghellyel kapcsolatban felvetődött azonosítatlan β^1 és γ^1 kéziratok lehetősége, és ezeknél jóval inkább valószínű egy az ϵ és λ közét iktató ϵ^1 létezése, ezek egyike sem szükségszerű és nem bizonyítható. A fentiekben már igazoltakon túl jelenleg két ismeretlen kéziratról van külső testimoniumból tudomásunk, ezekből azonban szöveganyagot egyáltalán nem ismerünk. Okkal feltehetjük továbbá, hogy a Rudimentának meglehetősen sok kézírata foroghatott a XVII(–XVIII.) században, amelyek számos főleg erdélyi személy rovásismeretének szolgáltak alapjául, és ezekre esetleg az illetők fennmaradt írásainak írásstílusából próbálhatunk valami következtetést levonni.

¹³² Telegdi 1562, 14–16.

¹³³ Eltekintve egy és talán véletlen kihagyásától.

¹³⁴ Dévai Bíró 1897, 59–81.

7.1. A „DEBRECENI KÖNYV” KÉRDÉSE

Komáromi Csipkés leírásából úgy tudjuk, hogy a debreceni kollégium könyvtárában a XVII. században volt egy rovásírásos „könyv”, nem derül ki, kézirat vagy nyomtatvány.¹³⁵ A XVIII. században már hiába keresték.¹³⁶ Noha a kötetről semmi bővebbet nem tudunk, már igen régen felvetődött, hogy a *Rudimenta* egy példányát kell látnunk benne.¹³⁷ Ez esetben vagy egy eddig ismeretlen kéziratról van szó, vagy az elveszett, 1655 elé is datálható kéziratok valamelyikéről (βγς, esetleg η).¹³⁸ Mivel nem csak a kézirat hiányzik, de idézetet, testimoniumot se hagyott ránk belőle tudtunkkal senki, ez a kérdés bizonyossággal természetesen eldönthetetlen. A legerősebb érv a *Rudimenta*val való azonosítás mellett kétségtelenül az, hogy az utóbbinak jelenleg ismerjük 10 kéziratát, kivonatolt átdolgozásának 12 példányát, és elég biztosan következtethetünk 9 névhez köthető és 5 anonim elveszett kézira-ra. Hihető-e, hogy egy ettől különböző, de hasonló témájú, rovásírásos kötetből (amely ráadásul az ország legfontosabb kollégiumában volt) nemhogy egyetlen példány, de egyetlen azonosítható testimonium sem maradt volna fenn? Sokkal észszerűbb feltételezés, hogy fennmaradtak, tudniillik ezek is a *Rudimenta*-másolatok közt vannak.

Érdeemes azonban a kérdést más oldaláról is megnézni: Komáromi Csipkés hogyan került kapcsolatba e könyvvel? Komáromi szavai: *Extat etenim & apud nos liber, literis vetustis Ungaricis exaratus, sed nihil tale in eo observamus*, nem feltétlenül jelentik azt, hogy ezt a könyvet a debreceni könyvtárban ismerte meg 1653–55 közt, csak azt, hogy a kötet létezik és ő olvasta, de elképzelhető, hogy ez korábbi tartózkodási helyén történt (és mért is ne lehetett volna ez a Rákóczi-fejedelmek alatt fénykorát élő Sárospatakon?). Ha ez így lenne, nem csoda, hogy Debrecenben Bél hiába kereste és utána mindenki más is...¹³⁹

Az pedig bizonyos, hogy nem Debrecenben tanulta a rovásírást (1653. aug. 8-án került ott tanári állásba, viszont fennmaradt autográf rovása a Kismarjai Veszelin-albumban¹⁴⁰ 1653. márc. 12-re kelteve, Leidenben). Ez az autográf gyakorlott, stabil kézírást mutat, és igen kicsi a valószínűsége, hogy Nyugat-Európában tanulhatta volna, tehát valószínűleg korábbi magyarországi iskolájában sajátíthatta el, Sárospatakon (1646–49), vagy esetleg Kassán (1649–50).¹⁴¹ Ha kézírását összehasonlítjuk a különböző fennmaradt rovásábécék betűalakjaival, szerencsés esetben rájöhethetünk, milyen forrásból tanulta a rovásírást – és nem valószínű, hogy ez a forrás azonos lehet a rejtélyes rovásírásos könyvvel.

135 Comarinus 1655, 20., vö. Komáromi 2008, 269.

136 Belius 1718, 49–50., Cornides ms. 1780, 4r (= CMASE 96.)

137 Sebestyén 1915a, 7. Ma is ez a fővonalbeli elképzelés: CMASE 51., Tóth 2021, 4.

138 Meglehetősen kicsi az α valószínűsége, hiszen az Decsi Jánoson valószínűleg nem jutott túl, és szinte lehetetlen a δ – miért járt volna a kézirat Magyarországon a XVII. sz. első felében és hogyan került volna vissza Nyugatra 1714 előtt?

139 Tóth Anna Judit hívta fel a figyelmemet rá, hogy elképzelhető magyarázat az is, hogy a „könyv” magának Komárominak tulajdonában volt (*apud nos = apud me*).

140 Sebestyén 1915a, 111., Tubay 2015a, 80., CMASE 507–510.

141 CMASE 51. állítása, mely Szinyeyi II (1893) 380–383. leírására alapoz, hogy Kassa után, de még utrechti tanulmányai előtt Debrecenbe költözött, csak egy egészen átmeneti tartózkodásra utalhat (Debrecen város finanszírozta Komáromi utrechti tanulmányait, evégből nyilván oda kellett utaznia). Zoványi 1977, 331. adata, mely szerint még 1646 előtt tanult Debrecenben is, bizonyára téves: egy diákot ugyan Georgius Komáromi néven 1642-ben matrikulálnak (Thury 1908, 116.), de ez nyilván eltérő személy, mert Georgius Csipkés Comaromiusnak Komáromban 1646.06.12-én adják ki a végbizonyítványt (Thury 1908, 647.).

Egy ilyen összehasonlítás elég egyértelmű eredménnyel jár: a nem a *Rudimentára* visszamenő ábécék közt egy sincs, amely döntő egyezést mutatna Komáromi kézírásával,¹⁴² igen nyomós eltérések viszont bőven vannak. A *Rudimentára* visszamenő kéziratok egy részénél is ez a helyzet (különösen a δ és Λ csoportnál nagyok a különbségek), de van néhány kézírás, amely elég közel áll az övéhez: főleg a B, amelyben 15 betűformából 10 lényegében egyezik, és csak 3-nál vannak döntő különbségek (02~02, 16~16, 41~48). A B természetesen száz évvel későbbi Komárominál, így csak egy távolabbi előde lehet egy esetleges kapcsolat alapja, és ez magyarázhatja az eltérések kialakulását is. A második közeli rokon a C, amely a stemmán a B-hez legközelebbi ms. (mindkettő főleg a θ -ra megy vissza), de még későbbi. A súlyos különbségek ezen is fennállnak, két a B és Komáromi közt egyező betűalak nagyon eltér, viszont a két kevésbé lényeges eltérésnél (04, 42') a C Komáromihoz áll közelebb. Persze még a θ , sőt ζ is későbbi Komárominál, az első szóba jöhető kapcsolódási pont a ς lehet – viszont a többi ezen alapuló kézirat (FP és a Λ család) elég távol van tőle. Elképzelhető, hogy ezek erősebben elfejlődtek a ς betűalakjaitól, sőt sok erősen görbülő betűszáruk ezt valószínűvé is teszi. A három erős különbség közül pedig kettő esetében az E gyakorlatilag egyezik Komáromival (egyebekben a többi 12 betűből 7 az egyezés és csak 1 a döntőnek látszó különbség), egyedül a Komáromi-kézírás 41=<r> jele az, amelyet a *Rudimenta*-kéziratok közül csak a δ típusal lehet egybevetni – de azzal könnyedén. Bár ez az érvelés bizonyítéknak nem elég, de valószínűnek mondhatjuk, hogy Komáromi kézírása egy olyan *Rudimenta*-írásstíluson alapszik, amely a ς ms.-éhoz kapcsolható, néhány olyan közös vonással az ϵ családdal, amelyeket a ς ismert lezármazottai elvesztettek, és a maradék vonásokban a $\zeta > \theta > B$ sor fejlődött el tőle a legkevésbé.

Kérdéses, de nem lehetetlen, hogy ezt a kéziratot (az ς -t magát vagy egy nagyon korai másolatát) azonosíthatjuk-e a „debreceni könyvvel”, amely ez esetben persze nem debreceni. Az mindenestre igen valószínű, hogy Komáromi írástanulmányai alapján a ς kézirat keletkezését biztonsággal 1649–50 elé datálhatjuk.

7.2. A RÓMAI KÉZIRAT KÉRDÉSE

Berzeviczy Albert leírása szerint¹⁴³ a *Rudimenta* egy kézírata (v) megtalálható volt a római Angelica Augustinianorum könyvtárban: *Rudimenta Prisca Hunorum Linguae Auctore Joanne Telegdino, et cum Praefatione Joan(nis). Decii Barrovii A(nno). 1598 edita*. Sajnos a kéziratot Sándor K. kutatásai szerint a mondott könyvtárban nem lehet fellelni.¹⁴⁴ Azt sem tudjuk, hogy Berzeviczy címleírása pontosan visszaadja-e az eredetit (valószínűbb, hogy csak egy könyvtári címleírás másolata), de ha névalakjai helyesek, akkor a ς családba tartozó kéziratról van szó, pontosabb datálása és a stemmán elhelyezése persze lehetetlen.

¹⁴² CMASE 507. is egyértelműnek veszik, hogy az írás (ábécének nevezni enyhe túlzás részükről, hiszen csak 15 betűt használ) „valamilyen Telegdi-másolatra” megy vissza. Ebből azonban nem vonnak le következtetést.

¹⁴³ Berzeviczy 1820. 46.

¹⁴⁴ Sándor 2014a, 242., CMASE 301. Sándor véleménye szerint Berzeviczy „valamelyik itáliai könyvtárban” látta; nyugodtan elhithetjük, hogy valóban az általa feljegyzett helyen volt, csak hogy ha egy nagyobb kéziratcsomóba tartozik, szinte csak véletlen szerencsével lehet megtalálni.

7.3. KIVONATOK, ÁTDOLGOZÁSOK TANULSÁGAI

Thelegdi *Rudimentájából* a XVII–XVIII. század során számos kivonat is készült, illetve a korban lejegyzett kéziratos „szkíta/hun ábécék” jelentős része is a *Rudimenta* ábécéjét (3⁴) követi. Ezeknek eltéréseiből is lehet a *Rudimenta* kéziratsaládjaira, illetve esetleg elveszett kézirataira vonatkozó következtetéseket is levonni.

Losteiner kivonatáról (C), ill. Kájoni 1. ábécéjéről már volt szó (3.3.1.), ezek a $\zeta > \zeta > \theta$ fejlődési sor elég szoros leszármazottai. A jóval nagyobb Λ kivonatsalád (tudomásunk szerint) Lakatos István 1702-ben készült kéziratos *Siculia accuratius quam hactenus delineata*-ján alapszik.¹⁴⁵ Ez a *Rudimentából* a következő részeket idézi meglehetősen pontosan (ámde átdolgozott sorrendben): 3^{4ab,30–35b,37–38,50,55a}, 4^{3–5}; csak vázlatosan: 3^{1a}, 4^{9b,11}, pontatlanul vagy átdolgozva: 3^{51–52}, 4^{13,16,20}. Tartalmi különbsége csekély: a betűsorba önálló betűként beiktatja az $\langle r^2 \rangle$ -t, sőt megpróbál egy szabályt is alkotni a használatára, a $\langle k^1 \rangle$ használatának szabályát viszont fakultatívnak jelzi. A Lakatos-ábécé jellemző vonása, amelynek alapján a leszármazottait könnyű azonosítani, hogy a $\langle t \rangle$ és $\langle ty \rangle$ helyet cserél benne, továbbá a $\langle zs \rangle$ latin betűs átírása x . Ez utóbbi a θ -leszármazottakkal közös vonás, tehát a Lakatos-változat is minden bizonnyal a ζ vagy θ átdolgozásából származik¹⁴⁶ (ezt egyébként a betűalakok is sejtetik); Kájoni és Lakatos még nyilván tudták, milyen fonéma átírása itt a x , mert az ábécé végén szerepeltetik (és Bardócz is¹⁴⁷), későbbi másolatok, beleértve a T-t és C-t is, már aligha, mert áthelyezik a $\langle v \rangle$ és $\langle z \rangle$ közé. A $cs \sim cz$ átírásokat felcseréli, ez valószínűleg a **b** verzió $ch \sim czy$ átírásainak félreértése; következetesen az y -helyesírást alkalmazza. A betűalakok jellemzően Kájoni-betűk (BC, Kájoni¹) vagy azok túlcifrázott változatai, de a későbbi másolatokban a $\langle cs \rangle$, $\langle gy \rangle$, $\langle i \rangle$ dőlésszöge feltűnően megváltozik. Nagyon jellegzetesek a többszörösen görbülő $\langle o \rangle$ és $\langle ü \rangle$ karakterek.

A különböző L kéziratokon kívül a K, Sz², S is a Λ átdolgozása (S erősen lerövidíti, a $\langle k^1 \rangle$ esetében félre is érti).

Még egy olyan testimonium van, amely egyszerű ábécénél bővebben örökölt anyagot a *Rudimentából*: a B kompiláció számos ábécéi közül egy (egy bizonyos közelebről ismeretlen Dési névéhez kapcsolódó),¹⁴⁸ amely a 3⁴, 4⁴, 4⁹ betű- és ligatúrasorokat őrzi. Ez gyakorlatilag azonos az E szövegével,¹⁴⁹ csak egy kicsit merevebb betűalakokkal. Legegyszerűbb feltételezés, hogy az anonim jegyzetke az E-ről készült,¹⁵⁰ de az sem zárható ki, hogy valamilyen más ε típusú szövegről.

145 Fordítása: Lakatos 2017., a kérdéses fejezet kiadása: CMASE 565–580. Vö. Boga 1914, 11–15., 63–65. (L¹ két lapja facsimile), Sebestyén 1903, 279., Sebestyén 1909, 249–250., Sebestyén 1915a, 113–115.

146 Egyedül a 4¹¹ betűsora nem illik ebbe a képletbe, mert nem a ζ szerint két részre tagolva jelentkezik, hanem a $\delta\epsilon$ szerint egy közös listában, de ez valószínűleg Lakatos visszajavítása, aki ráhibázhathat az eredeti logikára.

147 A B kéziratban az x átírás egyébként javítás eredménye, de ez nem jelenti azt, hogy először más átírásra gondolt: véleményem szerint inkább kiírt ix betűnevet tervezett, de még időben meggondolta magát.

148 347.p., közlése CMASE 743. Viszonylag híven átveszi T is (l.p., közlése Sebestyén 1909, 262–263., 146–147. ábra, Sebestyén 1915a, 116–117., 29. ábra, CMASE 762–763., illetve a végén lévő összehasonlító táblázat 3. oszlopába is beilleszti). Sebestyén lényegében felismerte, hogy a *Rudimenta* egy eltérő kéziratsaládjára megy vissza, csak éppen ő még nem ismerte az E-t.

149 A $\langle k^1 \rangle$ jel inkább a ζ típusára hasonlít, a $\langle ty \rangle$ pedig egy apró egyedi módosítást tartalmaz.

150 Ez esetben a scriptor már előtte ismerte az írást, ezért kölcsönzött figyelmetlenül egy jelet a ζ típusból. Ha viszont más mintáról volt szó, az tartalmazhatott egy olyan jelet, amely az ε -ban még közös volt a ζ -val.

7.4. HÁJOS TESTIMONIUMAI A D, Θ ÉS ζ KÉZIRATOKRÓL

A *Rudimenta* ismeretének három különböző testimoniuma öröklődött ránk Hájos István Gáspár 1780-ban készült kéziratában (*Monumentum Literarium Hunno-Scythicum*).¹⁵¹ Az egyik (Hájos ms. 7v–8r) Kájoni János első ábécéje, amelyről már volt szó (3.3.1.); ennek ez már a harmadik leirata: Kájoni János eredeti kéziratából (1673) Horváth Benedek másolta ki és küldte el Hájosnak (1770-es évek közepe?), azonban szerencsére ennek maradt fenn más másolata is,¹⁵² így kontrollálni és az eredeti kézírást is nagyjából rekonstruálni tudjuk.¹⁵³ A betűalakokon és a ligatúrasoron (3^{4ab}, 4^a) kívül a *zsálya* példaszó azonosítható (3⁵⁶), ezek igazolhatóan a θ leszár-mazottai, hiszen legközelebb a B alakjaihoz állnak. Az <o>, <u> közelebb állnak a P és részben F alakjaihoz, ezekben tehát a ç eredeti alakját az η jobban őrizte, az <r¹> pedig a ç családon belül az eredeti θ-ban lehetett a legarchaikusabb, mert (Hájos lejegyzése szerint) megőrizte a 41 formát. A ligatúrasort is ez a lejegyzés őrzi a ç-n belül legteljesebben, a R^E ugyanis még a B-ből is elveszett. A szótagjelekről már volt szó (3.3.1.).

Hájos Cornidesszel is levelezett, így tőle a tulajdonában levő D kézitról szerzett információt (Hájos ms. 14v, 18r). Ebből azonban csak a cím elejét idézi és Baranyai Decsi levelét említi: a névalak bizonyítja, hogy valóban a D-t használta, noha Bod Péter *Magyar Athenasa* (és az ed.pr.-re támaszkodó Cetto¹⁵⁴) alapján a ç névalakját tartja helyesnek. Érdemben tehát semmi információt nem ad. Még egyszer említi (18r), ezúttal Cornides levelét idézve, itt azonban a név Telegdi írásmódja arra utal, hogy Cornides nem a D-ről, hanem valamelyik marosvásár-helyi¹⁵⁵ kézitról beszél.

A harmadik testimonium¹⁵⁶ felismerhetően az S kivonatot idézi (ábécéjét elég pontosan másolja is), amely egy elég világosan Λ családbeli kivonat (a betűalakok, a ligatúrák pontosan azonos rendje, a <ty>–<t> sorrend mind ezt igazolja). A szöveges leírás azonban mintha azt állítaná, hogy ez a kivonat közvetlenül a ζ-ra megy vissza.¹⁵⁷ Ez teljesen lehetetlen, hiszen a jelek a (valamilyen szinten, legalábbis közvetve, a ζ-ra persze támaszkodó) Λ erősen tovább-

151 MTAK M.Nyelvt. 2-r 3., online: <http://real-ms.mtak.hu/215/>, ed. pr. in CMASE 771–792., ford. Szabó Ádám ibid. 793–812.

152 Simonchicz Imre által, ld. Sebestyén 1915a, 127., CMASE 519.

153 Kájoni ugyanott fennmaradt „második” ábécéje az általános vélekedés szerint nem a *Rudimentán* alapul, közelebb áll Marsigliéhoz (Sebestyén 1915a, 130–131., és az ő nyomán Németh 1934, 13., Benkő 1996, 54., Ferenczi 1997, 10., Sándor 2014a, 218., 254., CMASE 520–521.; messzemenő következtetésekkel Vékony 2004, 103–106.; viszont a különbségekre is felfigyel Sándor 2017, 243–248.) és Bonyhai Mogáéhoz (Benkő 1996, 51–52.), azonban a két betűsor közt sok a hasonlóság, a második betűsorra az első legalábbis némi hatást gyakorolt.

154 Benedictus Cetto, *Dissertationes de majoribus Hungariae*. Vacii, 1770. 34.

155 E levél írásakor Cornides gr. Teleki József marosvásárhelyi ref. főgondnok titkára volt.

156 Hájos ms. 19v–20r.

157 Hájos ms. 19v: *Descriptum in Udvarhely ex Protocolo Conventus nostri 5ta Maji 1780, occasione Visitationis Canonicae. Desuntum ex monumentis Sedis Siculicalis Udvar-heliensis. In historia Domus Tsikiensis ad B(eatam). Virginem Visitantem notatur. Haec elementa veterum Hunnorum, seu characteres Scytharum repertos fuisse in M(anu)S(cripto). Dominici Emerici Lázár de Gyala-kuta, copiatís ex opusculo Joannis Telegdi. „Leirva Udvarhelyt konventünk 1780. május 5-i jegyzőkönyvéből, a canonica visitatio alkalmából. Udvarhely székely szék irataiból véve. A csíki Sárló Boldogasszony-egyház *historia domus*ában megjegyzik, hogy a régi hunoknak ezeket az írásjegyeit avagy szkíta betűket gyalakutai Lázár Imre úr kézírataiban találták, amelyeket Telegdi János munkácskájából másolt.” – Az S kézíraton viszont Blahó utólagos megjegyzése még csak az első adatról tud (egyben tisztázza, hogy a széki iratokra való zavaros hivatkozás Hájos félreértése): *Alphabetum Hunnorum ex Protocolo Con(ven)tus Udvarhelien(sis), cum in Archivo Sedis n(on?) repererit, mittit. „A hunok ábécéjét [Sánta Mihály gvárdián] elküldi az udvarhelyi konvent jegyzőkönyvéből, mivel a Szék levéltárában nem találta.”* Eszerint a csíksomlyói ábécét Blahó (vagy Hájos?) másvalakitől, máskor szerezte be.*

fejlődött jelalakjai. Az ellentmondást csak az oldhatja fel, ha a szöveget úgy értelmezzük, hogy az két különböző írásról beszél: az egyik az udvarhelyi ferences konvent Λ típusú kivonata (és nem csak egyszerű ábécé), a másik pedig a csíki Sárlos Boldogasszony-templom (vagyis a csíksomlyói kegytemplom) kivonata vagy ábécéje – de akár az sincs kizárva, hogy teljes *Rudimenta*-példánya –, amelyet a ζ -ról másoltak ismeretlen időben.¹⁵⁸ Ez utóbbiból azonban egyetlen betű idézet nem maradt ránk, így csupán annyi információt ad nekünk, hogy valaha volt még egy ismeretlen csíkszéki kivonat vagy esetleg kézirat is a ζ családból.

7.5. A XVII–XVIII. SZÁZADI ÁBÉCÉK ÉS KÉZÍRÁS TANÚSÁG-TÉTELE A *RUDIMENTA* HASZNÁLATÁRÓL

Az eddigieket nem számítva ma már mintegy huszonöt rovásábécét ismerünk a XVII–XVIII. századból, azonfelül tucatnyi olyan kézírásos feljegyzést, amelyből az ábécének legalább jelentős részét össze lehet állítani. Ezekben szövegszerűen nincs utalás arra, hogy írástudásuk honnét származik; a betűk alakja azonban árulkodó lehet. Ha a betűsor megegyezik a *Rudimentá*éval, és a betűalakok valamelyik *Rudimenta*-kéziratéra nagymértékben hasonlítanak, akkor okkal tételezhetjük fel, hogy a szerző írástudását egy ahhoz a kézírathoz közeli változathoz szerezte.

Viszonylag könnyű kiválogatni azokat az ábécéket, amelyeknek szerzői biztosan *nem* a *Rudimentá*ból tanultak írni. Ilyenek: 1) amelyekben <e>, <é> és <h> három külön karakter; 2) amelyekben <r¹> nem szerepel, csak <r²> (sőt valószínűleg azok is, ahol a kettő egymás után szerepel a betűsorban, hiszen Thelegdi a betűsorban nem szerepeltetett <r²>-t, csak a szöveges leírásban variánsként), esetleg más betűk is hiányoznak.

Az 1. csoportba ma közel száz ábécét és kézírást tudunk sorolni, ezeknek közös jellemzője, hogy az <o>, <ö> betűk spirális alakúak és az <sz> balra hajlik (ebben egyébként az ϵ csoportra hasonlítanak), és nagyobb részüknél a <g> és <l> betűk alakja be van tükrözve. Ez a meglehetősen egységes csoport látnivalóan közös eredetű, legtöbb példájuk egyébként XVIII. századi, de néhány az előző század második feléből, az eddig ismert legelső Miskolci Csulyak Gáspár¹⁵⁹ albumbejegyzése, amely csak az ábécé felét tartalmazza, de még így is világosan mutatja az összes jellemző jegyet. Az egyébként könnyen lehet, hogy közvetve ez az ábécé is Thelegdire megy vissza, pontosabban egy ϵ típusú kézirat ábécéjének erős átalakítása, amely aztán az eredetnél szélesebb körben terjedt. Akár az is elképzelhető, hogy egy teljes kézirat is volt, amely csak a lényegesebb pontokban alakította át a *Rudimentát*; egy ilyen potenciális ξ kéziratot természetesen 1654 (a Miskolci Csulyak-bejegyzés dátuma) elé kell datálnunk és az ϵ leszármazottjának tartanunk; erősen elgondolkodtató azonban, hogy még csak egy kivonata sem maradt ránk, miközben az eredetnél látnivalóan többen ismerték.¹⁶⁰ Valószínűbb, hogy

158 Talán nem is közvetlenül. Az egész közeg ferences jellege (a Sárlos Boldogasszony-templom, az udvarhelyi konvent, Blahó Vince közvetítése Hájos felé) megengedhetővé teszi azt a feltételezést is, hogy a szárhegyi, Kájoni-féle θ vagy akár a Kap-féle κ kéziratot használták, de nem nevezték meg, csak az ősforrásaként feltüntetett Gyalakutai-félét.

159 Közlése: Sebestyén 1915a, 111–112. Datált: *Franequerae Frisior(um) | 3 Febr(uarii): 1654.*

160 Sőt, még Bod Péter fogarasi felirata is ezzel íródott (KMRE 236), miközben a szerző a P-ben a jellemző ζ családbeli kézírást használja.

a titokzatos ξ csupán egy ábécé volt az ε átalakításával, a szöveg többi részét soha nem vette át. Az ε datálását még így is jelentősen pontosíthatná, de sajnos teljesen a fordított irányú fejlődést sem zárhatjuk ki az eddigi adatok alapján: hogy már korábban létezett a ξ , és ennek néhány betűalakját alkalmazta egy másoló a *Rudimentában*, így született az ε .

A 2. csoportba egyelőre kizárólag XVII. századi kéziratok tartoznak, azoknak nagyobb része sem ábécé, hanem folyó szöveg, amelyből rekonstruálhatjuk az alapbetűket – közös benűnk mindenestre, hogy nem csak az $\langle r^1 \rangle$, hanem a $\langle k^1 \rangle$ is hiányzik, és hogy néhány betű alakja is annyira elűt az összes *Rudimenta*-kézirattól, hogy a közös eredetet már ezek is szinte kizárják (leggyakrabban az $\langle i \rangle$, $\langle p \rangle$, $\langle t \rangle$, $\langle z \rangle$ karakterek). Ilyen pl. az ún. „Wolfenbütteli emlék”, vagy Bonyhai Moga Mihály ábécéje és Kájoni 2. ábécéje.

Van még egy harmadik csoport is, ahol ugyan az ábécé felépítése nem tér el lényegesen a *Rudimentáétól*, viszont néhány betűnek egészen eltérő alakja van, éspedig tipikusan a $\langle ly \rangle$, $\langle m \rangle$, $\langle zs \rangle$ betűké. Ezeket is kb. a XVII. század közepétől ismerjük.¹⁶¹ Ha ezeket is a Thelegdi tankönyve által közvetített írástudás ihlette, akkor egy igen korai leágazást kell feltételeznünk, amelyről semmit nem tudunk; jóval hihetőbb gondolat, hogy régebbi, XVI. századi írástudás örökösei.

A fennmaradó kézírások azonban nem ütnek el a *Rudimenta*-variánsoktól:

1. Taraczközi Ferenc feljegyzései (1629)¹⁶² csak egy erősen csonka ábécét adnak ki, de ebben semmi nem mond ellent annak, hogy *Rudimenta*-alapúnak tekintsük, éspedig leginkább a ς családra hasonlít, de nem meglepően nagyon egyszerű betűk, amelyek a δ -tól sem idegenek: kb. ilyeneknek képzelhetjük az őskéziratok ábécéit is.

2. Komáromi Csipkés György bejegyzését (1653) már tárgyaltuk (7.1.), ez határozottan a rekonstruálható ς leszármazottjának tűnik.

3. Szegedi Zsigmond ábécéjének¹⁶³ (legkésőbb 1655) a „szabályos” variánsokat tartalmazó fele szintén jól illik a *Rudimentához*, azonban ezek a betűk az ε családba tartoznak, egyszerűbb és merevebb formák a fennmaradt E-nél, még közelebb állnak a δ jelképekhez is. Egyetlen betűnek nem köthető sem alap-, sem variáns alakja a *Rudimenta*-ábécéhez, ez a $\langle z \rangle$: itt valószínűleg íráshiba történt, a variánsban a scriptor véletlenül latin betűt jegyzett le rovásjel helyett. Mivel a hasonlóság elég erős, hihető, hogy Szegedi legalábbis látott ε típusú betűsort,¹⁶⁴ bár – hiszen ezek a jelek általában variánsok – írni valószínűleg egy jóval régebbi ábécéből tanult. Ez (egybehangzóan a ξ bizonytalan feltételezésével) azt mutatja, hogy az ε kézirat 1655-nél korábbi kellett hogy legyen.

4. Ámbár nagyon kevés betűt tartalmaz, tulajdonképpen – saját korábbi véleményemmel is ellentétben¹⁶⁵ – az énlaki felirat (1668, KMRE 235) betűit is jól le lehet vezetni a *Rudimenta*-stílusból,

161 Legkésőbb 1655-ből való Szegedi Zsigmond ábécéje (Zsupos 1915, 30. nézete szerint, mivel az 1655-ben kezdett napló előzéklapjára van beragasztva, annál mindenképp korábbi. CMASE 514. úgy tekinti, egyidőben készült vele. Mindkét nézet lehetséges, bár Zsuposé valószínűbb.). Ez tkp. egy kettős ábécé, ahol a betűk mintegy feléhez a scriptor a lap alján variánsokat fűzött. A variánsok többsége nem ír ki a *Rudimenta*-ábécék közül, de az alapbetűk közt jó néhány igen, köztük az $\langle ly \rangle$ és $\langle zs \rangle$, a csoportra jellemző módon. Nagyjából egy fél ábécét lehet rekonstruálni, amely eltér a *Rudimentáétól*, és egy felet, amely megegyezik, a betűsor másik fele pedig semleges.

162 CMASE 663–665. (Említi már Gömöri 2004, 308.)

163 Közlése: Zsupos 2015, 29., 39–40., CMASE 514–517.

164 Zsupos 2015, 41.: ismernie kellett a *Rudimentát*.

165 KMRE 235, 349.p.; ugyanott a Kájoni-ábécével való egyezést, vagyis a θ hatását is említtem. Ugyanúgy tagadja a két ábécé kapcsolatát Sándor 2014a, 200.

és pedig legközelebb a ζ/θ típusú betűkhöz állnak, csak érthető okokból monumentálisabbak és szögletesebbek, nagy szerifekkel ellátva. Egyetlen betű nem illik a képbe, a sajátos alakú <d>¹⁶⁶ de nincs akadály, hogy azt $D^{\wedge}R^2$ ligatúrának olvassuk,¹⁶⁷ és akkor ez a probléma is megszűnik (és a felirat íráshibája is csökken).

5. Huszti Zsigmond bejegyzése (1715)¹⁶⁸ csak nagyon kevés betűt tartalmaz, annak alapján hiba nélkül lehet az ϵ családnak és a ξ típusnak is a leszármazottja.

6. Egy anonim bejegyző (Alting könyvében, tehát mindenképp annak megjelenése, 1698 után, Benkő–Sándor–Vásáry sejtése szerint 1739 körül)¹⁶⁹ egy szintén a *Rudimentá*hoz jól illeszkedő ábécét hagyott ránk. A jelek nagy többsége a ς és azon belül η csoportba illik, de van néhány kivétel, amelyek arra utalnak, hogy a szerző máshol látott íráások hatása alá is került.¹⁷⁰

7. Nem lehet teljesen kizárni, hogy Miskolci Csulyak István kettős ábécéje (1601–1638)¹⁷¹ is a *Rudimenta* legősibb formáján alapul, bár itt nagyobbak a különbségek: az <o>, <ö>, <i>, <t> alakja meglehetősen különös, részben a 2. csoportra emlékeztet, részben epigráfiai emlékekre; illetve ez az ábécé mindkét <r> betűt tartalmazza. Az utóbbi lehet a szerző fejlesztése, az előbbieket pedig esetleg az ősz-*Rudimenták* (α – β) későbbi cizellálódott, kikopott alakváltozatai, lévén hogy egyszerűbb vonalvezetésűek a szokásosaknál; valamivel valószínűbbnek gondolom azonban, hogy ez egy *Rudimenta* előtti időből származó, a 2. csoporttal távolabbról rokon (mindenesetre a <k¹>-ről valamilyen ismerettel rendelkező), még nem tankönyvből vett írástudás terméke – vagy esetleg lehet szó a két lehetőség valamilyen fokú keresztezéséről: a szerző eredeti írástudását a Thelegdi-mű későbbi megismerése módosította, és ez vezette arra is, hogy ábécé formájában rögzítse tudását.¹⁷²

Végül vannak olyan ábécék, amelyekre a *Rudimenta* csak közvetve hatott, lévén hogy világosan a Λ kivonatok ábécéiből származnak: ilyen Balás Ágoston ábécéje,¹⁷³ a B ábécégyűjteményében egy azzal elég közeli összefüggésben álló névtelen, illetve összefoglaló táblázatában egy másik, ismeretlen eredetű, szövegesen le nem írt betűsor.¹⁷⁴ Ámbár kissé elfajult betűalakokkal, de kétségtelenül innen származik egy 1613-ban kiadott könyvbe írt anonim ábécé.¹⁷⁵ Nyilvánvaló, hogy az egyébként datálhatatlan utólagos bejegyzés 1702-nél mindenesetre későbbi, így Sebestyén 1680 körüli datálása túl korai.¹⁷⁶

166 Érdekes módon Ráduly 2004, 86. éppen ebben véli felfedezni a *Rudimenta* hatását; de nem derül ki, melyik kézirat írásmódjára alapoz, így érvelését nem tudjuk érdemben vitatni.

167 KMRE 349–350.p.

168 Közlése: Benkő 1994a, 82.; CMASE 503–507.

169 CMASE 559.

170 A <g> 19 alakja egészen egyedi, talán saját fejlesztés, a <t> 13 alakja szinte csak epigráfiai emlékekről ismert, az <ü> tiszta 42' formája pedig a θ -ban bizonyítható, de nem lehetetlen, hogy feliratos használatban is volt (KMRE 188, 189 legalábbis hasonló jelforma van /ö/ értékben), és a scriptor tényleges feliratokról is szemelgette ismereteit.

171 Jakubovich 1935, 12–14., I. ábra (felismeri, hogy a *Rudimenta* ősfelműjén alapul), CMASE 496–497.

172 Külön érdekesség, hogy ez az íráskép nagy fokban eltér fiának, Miskolci Csulyak Gáspárnak az írásképétől, vagyis nem családon belüli írástanulást kell feltételeznünk, hanem autodidakta úton vagy éppen iskolában történtet.

173 CMASE 527–535. Balás Ágoston művének egészen korai datálása (egy 1704/1706-ra vonatkozó, nem sokkal későbbi utólagos margómegegyzés alapján) mutatja, hogy Lakatos *Siculiája* igen gyorsan terjedni kezdett és a XVIII. században valószínűleg részben ki is szorította a hosszabb és nehezebben érthető Thelegdi-művet.

174 A B 331–332. oldalon található táblázatán az „Anon.” oszlop.

175 Sebestyén 1915a, 112., CMASE 482–483.

176 CMASE 482. már felismeri a datálás megbízhatatlan voltát, de a teljes *ignoramus* álláspontjára helyezkedik: 1613 után bármikor keletkezhetett.

Az elemzés a *Rudimenta* elterjedtségét illetően meglepő eredményre vezet: számos ismert és ismeretlen kézírata dacára az ezeken és a Lakatos-kéziratokon kívül is ma már mintegy negyven ismert XVII–XVIII. századi kézírásból csak hatról lehet nagyobb valószínűséggel feltételezni, hogy szerzője a *Rudimenta* alapján (is) tanult írni. A kézírások több mint fele a *Rudimenta* alapján kialakított későbbi variánsok leszármazottja, íróik magát az alapművet nyilván nem ismerték. Eszerint Thelegdi művének hatása közvetve jóval nagyobb, mint közvetlenül. Ráadásul főleg a XVII. században, de egy-két esetben még a XVIII. közepén is adtak olyan kézírások, melyek egyáltalán nincsenek vele összefüggésben, íróik egészen más hagyományból tanulták a rovást – tehát eltérő eleven hagyományok a XVII. század végéig mindenképpen fennmaradtak; másrészt, mivel ezeknek a hagyományoknak bizonyosan nem volt tankönyvük, azt is okkal mondhatjuk, hogy az egész korszakban éppolyan fontos volt a közvetlen személytől személynek átadott, mint a tankönyvből vett rovásírástudás. Helyesebb tehát Thelegdi János művét tudományos teljesítménye alapján értékelni (az első nyelvészeti szemszögű, a maga korában többé-kevésbé szakszerű és grafotaktikailag lényegében pontos leírás), mint a tudásközvetítésben betöltött, eszerint korlátozott szerepét abszolutizálni.

II. SUPPLEMENTUM I.

FELIRATOS ROVÁSEMLÉKEK – 2020 ÓTA ELŐKERÜLT ADATOK

Az I. kötet 2020-as megjelenése óta folyamatosan újabb rovásfeliratok is kerültek nyilvánosságra, illetve az I. kötetben közölt feliratokról újabb publikációkban – és egyes esetekben újabb autopszia által – lényegi új adatok is kiderültek. Ezért az I. kötet tartalmához időszerű kiegészítést tenni, amely ezeket tartalmazza.

1. KORAI NÉPVÁNDORLÁSKOR

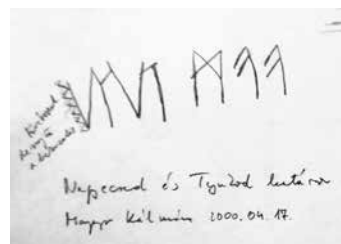
*323 Run E-?

Edénytöredék, Nagyecsed és Tyukod határán (Szabolcs-Szatmár-Bereg vm.)

A közelebbről ismeretlen tárgyat a Vékony Gábor-hagyaték feljegyzése (MNM Adattár 107. dosszié) szerint Magyar Kálmán találta 2000.04.14-én. Vékony rajza szerint az edény felületén (a törésvonalra ráhúzódó, tehát utólagos) jelek közül a jobboldaliak vsz. germán rúnák, a baloldaliakat nem lehet kivenni. Tehát nem rovásírásról, hanem vsz. gepida edény rúnafeliratáról lehet szó.

Rajz: 323 (Vékony G. vázlata)

323

2. AVAR KORI FELIRATOS ROVÁSOK

324 AR/NR H-06, 05?

Bronz nagyszíjvég, Zamárdi (Somogy vm.)

Előkerült 1994-ben, Zamárdi-Rétiföldek, avar temetőben, Bárdos Edith ásatásán, valószínűleg 1973. (női) sír (vö. Fehér 2021a, 239; Garam 2018 szerint 1873. v. 1833. sír). Ó.h. RRM ltsz. 94.07.27. VII. sz. V.

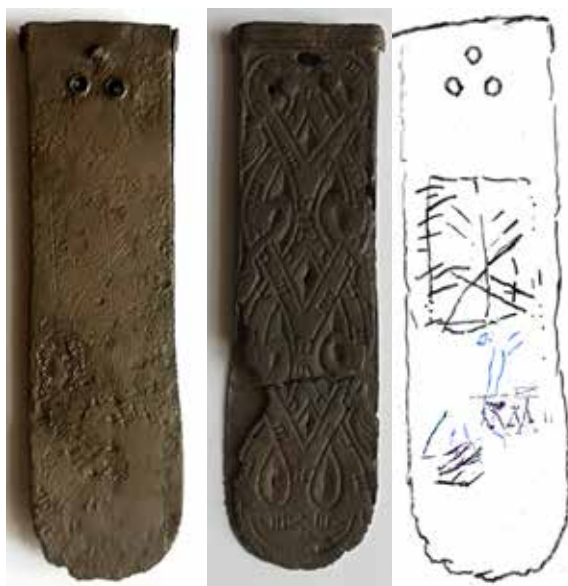
Enyhén korrodált felületű öntött bronz nagyszíjvég 8,6 × 2,4 × 0,4, három szegeccsel, előlapján szalagfonat, dísztelen hátlapján bekarcolt jelek: *a* felül dobozszerű minta, *b* baloldalt hátrántirányú karcok, *c* közepén figurális kétvonalas minta (Garam 2018: támadó állat), *d* alatta keresztben sorvezetők közt három jeltől álló felirat (0,4 magas), *e* bal oldalt függőleges irányban három jeltől álló felirat (0,6-0,8). Az *e* felirat utólagos (felülírja a mellette levőket).

b | | | | | | | |
d ← 51 41 (?) ,33'
 vagy ← 33 41 (?) 51
e ← 13 01 41

Fotó: 324a, 324b. Rajz: 324c.

Fehér 2021a, 239–240. No. 2. (fotó, rajz: 1.t. 4–6.). Említés: Garam 2018, 321 (rajz: Abb. 184.); Fehér 2023b, 13. (fotó, rajz: 2–4. kép).

a, c figurális ábrázolás (esetleg tamga), *b* talán számjelzés, *d* számjelzés v. (elsődleges) tulajdonosnév, *e* vsz. másodlagos tulajdonosnév.

324a

324b

324c

°325 AR H-05?

Ezüst kisszíjvég, Zamárdi (Somogy vm.)

Előkerült 1987-ben, Zamárdi-Rétiföldek, avar temetőben, Bárdos Edith ásatásán, 623. (férfi)sír. Ő.h. RRM ltsz. 93.115.1–2. VII. sz. V.

Dísztelen ezüst kisszíjvég különálló előlapja 2,85 × 1,8 és hátlapja 2,9 × 1,85, egy szegeccsel. Az előlapon sekély karcok sorozata, valószínűleg nem szándékos; mindkét lapon egy ék alakú karc szándékosnak tűnik.

60 vagy 34 vagy ,34
 60' vagy 34 vagy ,34

Fotó: 325a–d.

Garam 2018, 321. (rajz: Abb. 185). Fehér 2021a, 242. (fotó: 2.t. 5–8.).

Számjegy (= 5), esetleg tamga vagy monogram. (Hasonló jel a RRM ltsz. 91.80.108.1. vereten, 444. sír, vö. Bárdos-Garam 2009, 65. (a jeleket nem említi); Garam 2018, 321., Abb. 186.), de ezen valószínűbb, hogy nem szándékos.

325a–d

°326 AR H-05?

Ezüst szíjvég, Zamárdi (Somogy vm.)

Előkerült 1992-ben, Zamárdi-Rétiföldek, avar temetőben, Bárdos Edith ásatásán, 1392. (férfi sír. Ő.h. RRM ltsz. ? VII. sz. negyede körül, Hérakleiosz érme (616–625 közt) alapján). V.

Vékony ezüst szíjvéglemez két rossz állapotú töredéke, *a* 2,3 × 0,95, *b* 1,8 × 0,9. A *b* töredék jobb szélén bekarcolt jelek nyomai.

→ 35' 07' [- - - ?]

Fotó: 326a. Rajz: 326b.

Bárdos–Garam 2009, 182–184. (rajz: Taf. 160,1392,31., Taf. 204,7.; nem említi a feliratot). Fehér 2021a, 241. (fotó, rajz: 2.t. 1–2.).

Fehér 2021: A rúnához és latin *F*-hez hasonlít.

Az ismert avar rovásírásoktól eltérő rendszer, esetleg valamely más európai nép írásával.

326a↑ 326b →

327 AR H-05?

Bronz nagyszíjvég, Zamárdi (Somogy vm.)

Előkerült 1992-ben, Zamárdi-Rétiföldek, avar temetőben, Bárdos Edith ásatásán, 1405. sír. Ő.h. RRM ltsz. ? VII. sz. közepe (Garam 2018, Abb. 46. alapján). V.

Erősen korrodált felületű öntött bronz nagyszíjvég 5,0 × 1,8 × 0,4, egy szegeccsel, előlapján szalagfonat, hátlapján bekarcolt jelölések maradványai: a szegecs körül geometrikus dísz, alatta hosszirányban futó élesen metszett, pontosabban nem azonosítható minta; alatta keresztben sorvezetők közt jelsor, amelynek utolsó két tagja maradt meg.

← [- - -] 51? y3

Var. lec. 1. jel 51? 23?

Fotó: 327a, 327b. Rajz: 327c.

Bárdos–Garam 2009, 185. (rajz: Taf. 161,11., 200,2.). Fehér 2021a, 240–241. No. 4. (fotó, rajz: 1.t. 9–11.). Említés: Garam 2018 (rajz: Abb. 88, 186).

Valószínűleg tulajdonosjelzés.

328 AR/NR H-05?

Bronz nagyszíjvég, Zamárdi (Somogy vm.)

Előkerült 1981-ben, Zamárdi-Rétiföldek, avar temetőben, Bárdos Edith ásatásán, 151. (női sír. Ő.h. RRM ltsz. 84.51.3. VII. sz. 2. fele (Garam 2018, Abb. 88. alapján). V.

Dísztelen, ép nagyszíjvég $8,9 \times 2,6 \times 0,3-0,5$, két szegeccsel, egyik oldalán keresztben sorvezetők közt nagyon sekély elsődleges karcok és utólagos, erősebb bekarcolással két jel (1,2-1,7).

a 20 (?)

b ← 19 13

Fotó: 328a, 328b. Rajz: 328c.

Bárdos–Garam 2009, 32. (rajz: Taf. 17,151,2). Fehér 2021a, 240. No. 3. (fotó, rajz: 1.t. 7–8.). Említés: Garam 2018, 326. (rajz: Abb. 88, 186); Fehér 2023b, 13–14. (fotó, rajz: 5. kép).

Valószínűleg tulajdonosjelzések.

328b

328c

328a

329 AR H-05? 06?

Bronz nagyszíjvég, Zamárdi (Somogy vm.)

Előkerült 1983-ban, Zamárdi-Rétiföldek, avar temetőben, Bárdos Edith ásatásán, 349. (férfi)sír. Ó.h. RRM ltsz. 84.184.27. VII. sz. 2–3. harmada (Garam 2018, Abb. 42. alapján). V.

Nagyszíjvég dísztelen előlapja $6,2 \times 2,3$, egy szegeccsel, a felületen több utólagos sérülés. A felület közepén egy gyengén vésett jel, alján két helyen nagyon apró páros jelcsoport.

a 35' (v. 20?)

b 01 01

c 06 06'

Fotó: 329a. Rajz: 329b.

Bárdos–Garam 2009, 56. (rajz: Taf.40.; nem említ feliratot). Fehér 2021a, 241–242. (fotó, rajz: 2.t. 3–4.). Említés: Fehér 2023b, 14–15. (fotó, rajz: 6. kép).

a tamga vagy monogram, *b* talán számjelölés, *c* célja ismeretlen.

329a

329b

330 NR H-01b?

Bronz nagyszíjvég töredéke, Zamárdi (Somogy vm.)

Előkerült 1994-ben, Zamárdi-Rétiföldek, avar temetőben, Bárdos Edith ásatásán, 1807. (férfi)sír. Ó.h. RRM ltsz. 247.1.1807.5. Középvarkor, a temetőn belüli helye alapján? V.

Préselt bronz nagyszíjvég felső részének töredéke $(2,3) \times 2,5 \times 0,5$, erősen patinás, egy szegeccsel. Hátlapján jobbról balra haladó, hanyagul, néha kettős vonallal bekarcolt jelsor, utólagos keresztirányú és kerek karcokkal torzítva.

← + 35 (?) 22 : 01 41 60

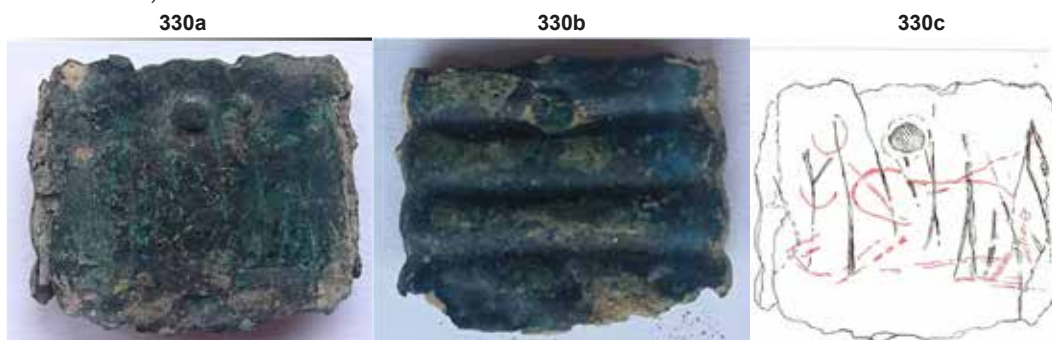
1. jel 47? Var. lec. 3. jel 13? 5. jel 01 13?

Fotó: 330a, 330b. Rajz: 330c.

Bárdos–Garam 2014, 54. (rajz: Taf. 192,1807,2.; a feliratot nem említik). Fehér 2021a, 238–239.

No. 1. (fotó, rajz: 1.t. 1–3.). Fehér 2023b, 15–17. (fotó: 8. kép, rajz: 9. kép).

Világosan nagyszentmiklósi típusú jelek, Fehér 2023b: VO szerkezetű mondat (lehetséges párhuzamokkal).

331 AR E-?

Cserépedény, Tolna-Mözs (Tolna vm.)

2008-ban Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlő, avar kori temetőben, Horváth Tünde ásatásán került elő, a 191. (gyermek)sírból, láb felőli részen. Ó.h. MNM ltsz. 1.23186.370.001. VII. sz. vége–VIII. sz. eleje a sír egyéb leletei alapján. V.

Ép fekete, durva anyagú bögre 7,7 × 9,2–9,4 (szájátm.) / 5,2–5,7 (aljátm.), dísztelen, oldalán egy égetés előtt behúzott jel 1,7.

06

Fotó: 331

Fehér–Novotnik 2021, 68–69. (fotó: 13. kép).

NR és „jánoshidai típusú” jel is lehet (J?), monogram vagy tamga, a 071 tamgájához hasonló.

331

332 AR H-?

Ólomlemezke, Tolna-Mözs (Tolna vm.)

2008-ban Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlő, avar kori temetőben, Horváth Tünde ásatásán került elő, a bolygatott 12. (női) sírból, fej felőli részen. Ó.h. MNM ltsz. 1.23186.050.007. VIII. sz. a sír egyéb leletei alapján. V.

Félbe hajlított ólomlemez, 2,15 (összehajtvá 1,2) × 1,55. Eredetileg ismeretlen vékony tárgyra ráhajtvá díszként vagy összefogóul.

Hátlap: felfelé balra álló éket metsző félkör. Pontatlanul kivitelezve, a behajtott részre átnyúlik, vsz. használat közben nem látszott ki.

Előlap: jobbról balra haladó, enyhén csökkenő méretű négy betű 0,8–1,1, fentről lefele bekarcolva; utólag három vízszintes vonal áthúzva rajtuk.

← 41 87? 13? 01

Lec.var. 2. jel: 68.

Fotó: 332a, 332b. Rajz: 332c.

Fehér–Novotnik 2021, 58–62. (fotó, rajz: 4–6. kép). Említés: Fehér 2022g, 138. (rajz), 140.

Fehér–Novotnik: RO/UTS.

A hátlapon valószínűleg tamga. Az előlapon egyszavas írás, vsz. a 061, 073, 075 köre által meghatározott („jánoshidai típus”) rovásjelekkel, ez esetben SZR alapján közelítőleg kiolvasható. A vitatható 2. jel miatt felvethető olvasatok: ROTS, RHTS. Fehér–Novotnik 2021, 18. j. elfogadhatónak tart magyar nyelvű olvasatot: *r^eχ^tsz*, 16. j. gepida nyelvűt: *rauþs/rauþ's* ‘vörös(é)’.

333 AR E-?

Cserépedény, Tolna-Mözs (Tolna vm.)

2008-ban Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlő, avar kori temetőben, Horváth Tünde ásatásán került elő, a 226. (gyermek)sírból, talán fej felőli részen. Ő.h. MNM ltsz. 1.23186.435.001. VIII. sz. 1. fele a közeli sírok leletei és az edénytípus alapján. V.

Feketés színű, durva anyagú, korongolt bögre (jelentős része sok töredékből összeillesztve), oldalán vonalköteg díszíti, (9,0) × 4,9–5,1 (aljátm.). Hasán végigfutó, égetés előtt behúzott felirat, jobbról balra haladó, kurzív jellegű betűk 0,8–1,1. A szöveg eleje vsz. ép, vége letörött. Fentről lefelé behúzva, a betűk alsó része ép, így látszatra különálló szárazak is lehetnek egy betű részei. Talán két szóra tagolható; a 2. és 4. betű alakja bizonytalan.

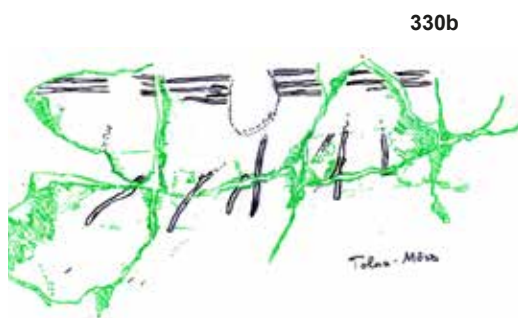
← 01 07/06 (°?) 35 30/44/13 [- - ?]

Fotó: 333a. Rajz: 333b.

Fehér–Novotnik 2021, 62–66 (fotó, rajz: 7–8. kép). Említés: Fehér 2022g, 138. (rajz) eml.

Fehér–Novotnik: S+GÜ/T?

Semmiképp nem NR típusú írás, a 061, 073, 075 köre és a 332 által meghatározott („jánoshidai

típus”) rovásjelek esetleg elképzelhetők. Fehér–Novotnik 2021, 65–66. több magyar igetóból levezethetőnek tartják, de bizonyítható, lezárt olvasata nincs (uott: e betűkből elvileg akár latin olvasat is kihozható). Az első két jelre esetleg adható *sw~sy* olvasat alapján török nyelvű megoldás sem lehetetlen.

333a

334 AR E-?

Cseréppalack, Tolna-Mözs (Tolna vm.)

2008-ban Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlő, avar kori temetőben, Horváth Tünde ásatásán került elő, a 245. (férfi)sírból, láb felőli részen. Ő.h. MNM ltsz. 1.23186.462.001. VIII. sz. közepe a sír egyéb leletei alapján. V.

Ép világosszürke, finoman iszapolt palack 14,15 × 3,7 (szájátm.) / 6,8–7,1 (aljátm.), oldalán háromszoros körbefutó vonalköteg. Az aljához közel három betű égetés előtt behúzza, az első alul sérült, a harmadik jóval kisebb, a soregyen felső részében (félbehagyott betű?). Valamennyi jelen vékony, utólag metszett keresztvonalas, talán érvénytelenítés jelzése. A szövegtől balra utólagos sérülés.

← 13 01^{01/06?}

Fotó: 334a. Rajz: 334b.

Fehér–Novotnik 2021, 66–68 (fotó, rajz: 10–11. kép).

Fehér–Novotnik: TS?

A jelek mind NR-ba, mind a „jánoshidai típus” körébe illenek, így biztonságos olvasat nem adható.

334a

→

334b

←

335 AR? F-?

Bronzsúly, Hódság környéke (?) (Bács vm., ma Опаци, Szerbia). Lappang.

1991–95 közt, ismeretlen körülmények mellett találták, Bujdosó Dénes tulajdonában volt, 1997-ben Simon László vizsgálhatta. Ő.h.: ? Avar kor (az állítólag vele együtt talált leletek párhuzamai alapján).

Bronzsúly, $0,55 \times$ (átm.) $2,5$, súly: $19,7$ g. Egyik oldala sima, a másik felületén vsz. jobbról balra haladó négy jel bekarcolva, $0,45$ – $0,7$.

← 07,13 41 80

Fotó: 335 (Simon L. felvétele)

Simon 2012, 491. No. 6. (fotó: Abb. 3.4.).

A jelek egy része NR jellegű, az 1–3. jelek azonban SZR változatokban is felbukkannak (07: 341, ,13: 172). Nem lehet bizonyossággal eldönteni, melyik rovásváltozat szerint íródott.

335

°336 AR? F-?

Ezüstdísz, Hódság környéke (?) (Bács vm., ma Опаци, Szerbia). Lappang.

1991–95 közt, ismeretlen körülmények mellett találták, Bujdosó Dénes tulajdonában volt, 1997-ben Simon László vizsgálhatta. Ő.h.: ? Avar kor (az állítólag vele együtt talált leletek párhuzamai alapján).

Két préselt lemezből összeállított, szabálytalan alakú ezüstkorong $0,3 \times$ (átm.) $2,2$ – $2,5$. Egyik oldala sima, másikon két (?) jel bevésve. Az egyik erős, egyenes vonal, a másik összetett jelnek látszik, két hasonlóan vésett vonal, amelyeket vékonyabb vonalköteg rézsút metsz. Ha az utóbbi egyszerre készült, valószínűleg tamga; ha a vékony vonalköteg utólagos, akkor kétbetűs szó vagy monogram, melyet olvashatatlanná próbáltak tenni. Haladási irány teljesen bizonytalan.

01 13' (?) vagy ,13 01 (?)

Fotó: 336 (Simon 2012 alapján)

Simon 2012, 491. No. 8. (fotó: Abb. 3.2.).

336

337 AR? E-05?

Agyag orsógomb, Töröcske (ma Kaposvár, Somogy vm.) vagy Zselickislak (Somogy vm.)

Szórvány. Ő.h. RRM ltsz. n. Kora/középvár kor b^2 párhuzamai alapján? V.

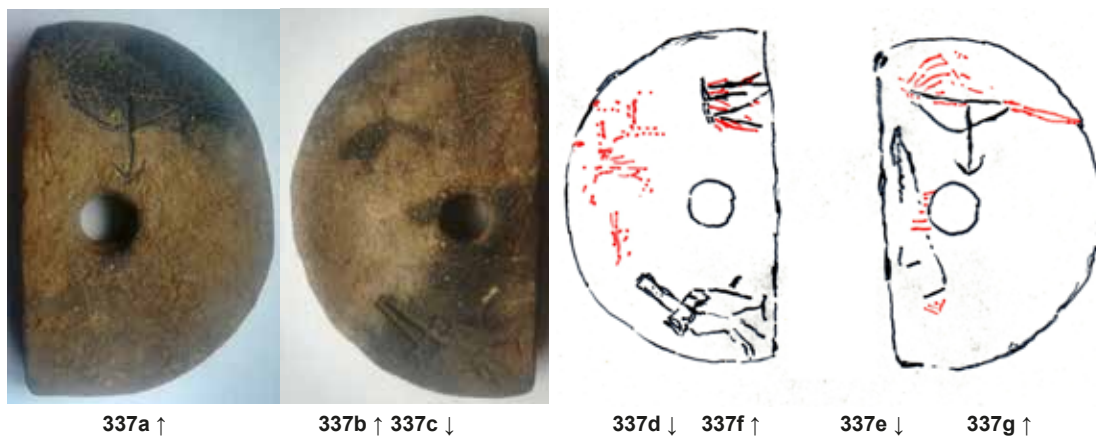
Nyers színű, foltokban sötétszürkére égett korongolatlan edény aljából kivágott, közepén kilyukasztott korong, mintegy egyharmada éles vonallal utólag levágva, $6,65 \times (4,65) \times 0,75$ – $0,9$. Mindkét oldalán égetés után (vsz. mikor már orsógombként vagy tesseraként szolgált) előzetes, néha többszörös bekarcolások után vésett ábrácskák: a^1 íj és nyíl $2,3 \times 2,0$, az íjhúr mellett finom karcok sora a húrmozgás fázisait mutatja egymás mellé rajzolva, a^2 átellenben középtájon, 90° -ban elfordítva egy felszínesebben vésett, nagyon megkopott betűjel $3,3 \times 0,9$; b^1 a pereménél élesen vésett alakos ábrázolás, két kezes, két lábas, fej helyett geometriai motívumot viselő lény $2,8 \times 1,6$, b^2 átellenben felszínesen, kuszán, több javítással karcolt sátorszerű motívum $(1,4) \times 1,15$, 067 és 089ab tamgáihoz hasonló; b^3 negyedfordulatra a b^1 -től egyenetlen, rongált felületen alig kivehető vázlatos előkarcolás kb. $3,3 \times 1,4$, talán utólag áthúzva, való-

színűleg a b^1 eredeti terve, amelyet a felület hibája miatt feladtak. A készítés technikája alapján vsz. ugyanaz a szerző, de csak a b^1 -et kivitelezte hibátlanul.

a^2 39

Fotó: 337a, 337b (részletképek: 337c, 337d, 337e), rajz: 337f, 337g.

Közöletlen; Harag Mátyás és Németh Péter szívességének köszönhetően ismerhettem meg. b^2 vsz. tamga, $b^{1,3}$ talán összefüggésbe hozható egyes avar kori írásos emlékek (démonikus?) emberalakjaival. a^2 minden bizonnyal monogram; a jel az avar rovásírásból eddig ismeretlen volt, a SZR legkorábbi fázisából ismerjük (123, 172), de hangértéke kétes. A türk rovásírás rokon karaktere alapján felvethető $i/k/k^i$ hangérték. Avar kori írásból eddig ismeretlen volta bizonytalanabbá teszi, hogy ekkorinak határozzuk meg, de ki nem zárja, hiszen feltehetőleg nem minden jelet ismerünk, a b oldal ábrái pedig inkább avar kapcsolatokat mutatnak.

337a ↑

337b ↑ 337c ↓

337d ↓ 337f ↑

337e ↓ 337g ↑

°338 NR G-?

Csonteszköz,
Ózd-Szentsimon
(Borsod-Abaúj-Zemplén
vm.). Lappang.

Előkerült 1999 előtt, a Hangony patak völgyében, honfoglaláskori vaskohók környezetében (Bicskey ms.), közelebbről ismeretlen körülmények közt. Ő.h.: ? Avar kor?

Lapos, simára csiszolt, egyik végén kiszélesedő csonttárgy, kb. $15 \times 2,5$. Vastagabb végén négy, vsz. jobbról balra haladó jel és egy durva vonású állatfigura (kutya?) bevésve.

← 47? ,27 x6? 07

4. jel var.lec. $19^{\wedge}31?$

Fotó: 338a (Vékony G. felvétele?), →

rajz: 338b (Vékony G. vázlata?) →
Közöletlen, Vékony Gábor hagyatékából ismerjük (MNM Adattár 143d dosz-szié), Bicskey Zsolt 1999.12.28.-i levele alapján.

A négy jelből három megfeleltethető nagyszentmiklósi jeleknek, egy ismeretlen (hacsak nem y6 variánsa?). Mivel fotó alapján az 1. jel más eszközzel van bevésve, mint 2–4., és talán a rajz ismét mással, felvethető, hogy a felirat egy része vagy egésze utólagos hamisítás az eredeti tárgyon. Amennyiben a felirat hiteles, a betűalakok alapján avar kori rovásírás.

ALIENA

*339

Írást nem jelentő jelölések, Zamárdi (Somogy vm.)

Előkerültek 1981–1984, 1988, 1992–1993 során, Zamárdi-Rétiföldek, avar temetőben, Bárdos Edith ásásán. Ő.h. RRM. ¹ 1425. sír, ltsz. 96.17.1.; ² 517. sír, ltsz. 91.80.167.12.; ³ 91. sír, ltsz. 84.14.2.; ⁴ 444. sír, ltsz. 91.80.108.1.; ⁵ 1355. sír, ltsz. ?; ⁶ 151. sír, ltsz. 84.51.2.; ⁷ 250. sír, ltsz. 84.114.29.; ⁸ 349. sír, ltsz. 84.184.19.; ⁹ 691. sír, ltsz. 247.1.691.1.; ¹⁰ 472. sír, ltsz. 91.80.132.13.; ¹¹ 1623. sír, ltsz. 96.2.1.; ¹² 517. sír, ltsz. 91.80.167.15.; ¹³ 517. sír, ltsz. 91.80.167.29.; ¹⁴ 1271. sír, ltsz. 247.1.1271.8.; ¹⁵ 674. sír, ltsz. ?; ¹⁶ 250. sír, ltsz. 84.114.31. V.

Esetleges számjelölések vagy tamgák:

¹ Ezüst nagyszíjvég előlapja 6,3 × 2,3, egy szegecs helyével, a külső oldalon karcolt szalagfonat, alatta egy karcolt összetett jel, talán tamga. A belső (nem látható) oldalon apró karcolt zezzugvonal vagy egy jel ismétlése, vsz. mesterjegy.

² Bronz tűtartó 5,4 × 2,05 × 0,4, dísztelen, jobb oldalt éles bekarcolt vonalsor, talán számjelölés: 'JJJ 'JJ 'IIII'.

³ Bronz tűtartó 6,2 × 1,85, előlapján karcolt szalagfonat maradványa, jobboldalt rövid, mély karcok, talán szándékos jelölés.

⁴ Ezüst övveret 3,3 × 1,7 × 0,3, előlapján ferde párhuzamos vonalak, jobboldalt egy ,34 alakú karc esetleg szándékos.

⁵ Nagyszíjvég sérült ezüst előlapja és ép bronz hátlapja 7,4 × 2,4 × 0,4, egy szegeccsel, az előlapon számos karc, részben szalagfonat terve, részben sérülés, közepén egy összetett jel talán tamga.

Keresztek:

⁶ Négyzetes ónozott bronz övveret 3,0 × 2,45 × 0,25, négy szegeccsel, mindkét oldalán hálóminta, benne keresztek.

⁷ Aranyozott bronz csat töredéke (2,4) × 2,3, előlapján egészen apró bekarcolt kereszt és dobozminta (?); Fehér 2021a: vsz. nem szándékos. Talán tamga?

⁸ Öntött bronz függesztőveret 5,1 × 1,6 × 0,55, két szegeccsel, közepén bekarcolt kereszt.

⁹ Ónozott bronz nagyszíjvég 10,0 × 2,5, különálló elő- és hátlap, három szegecs. Az előlapon bekarcolt díszítés elmosódó nyomai, alul lencsealakú karc és felette talán kereszt.

¹⁰ Ezüst övveret 2,8 × 2,0, öt szegeccsel, karcolt négyszirmú rozettával. Több felszínes véletlen karc, egy kereszt (esetleg 68 jel) vsz. szándékos jelölés.

Csak ornamentális díszítés:

¹¹ Öntött bronz kisszíjvég 4,05 × 1,1 × 0,1–0,15, dísztelen hátlapra féllemez szegecselve. Mélyen bekarcolt, rendszertelen vonalak, Fehér 2022a: véletlen karc, 2022c: elrontott ornamentális díszítés.

¹² Ezüst kisszíjvég 5,0 × 1,35 × 0,08, előlapján bekarcolt szalagfonat.

¹³ Bronz kisszíjvég, hátlapján bekarcolt szalagfonat nyomai.

¹⁴ Ezüst kisszíjvég 2,45 × 1,5 × 0,3, előlapján préselt geometrikus dísz, hátlapján bekarcolt zégzugvonalas dísz. Baloldalt két kétesen szándékos bevágás 0,3.

¹⁵ Bronz kisszíjvég 4,0 × 1,7 × 0,35, hátlap csonka. Előlapján bekarcolt geometrikus díszek.

¹⁶ Bronz övveret hátlapja (3,0) × 2,1, mindkét oldalán párhuzamos karcok.

¹ Bárdos–Garam 2009, 188. Taf. 163,1425,3–3a; Garam 2018, 321., 324., Abb. 185., 54.; Fehér 2021a, 242–243. No. 9., 3.t. 1–3.

² Bárdos–Garam 2009, 76–78. Taf. 67,10.; Fehér 2021a, 243. No. 10., 3.t. 4–5.

³ Bárdos–Garam 2009, 24. Taf. 10,92,1. (karcokat nem említ); Garam 2018, 321. Abb. 185.; Fehér 2021a, 243. No. 11., 3.t. 6–7.

⁴ Bárdos–Garam 2009, 65. (karcokat nem említ); Garam 2018, 321., Abb. 186.; Fehér 2021a, 143. No. 12., 3.t. 8–10.

⁵ Bárdos–Garam 2009, 176., Taf. 153,1355,1 (karcokat nem említ). Garam 2018, 321., 323., Abb. 186.; Fehér 2021a, 244. No. 15., 3.t. 18–20.

⁶ Bárdos–Garam 2009, 32., Taf. 17,151,3.; Garam 2018, Abb. 88.; Fehér 2021a, 243. No. 13., 3.t. 11–14.

⁷ Bárdos–Garam 2009, 43–44., Taf. 31,250,b/6. (karcokat nem említ); Garam 2018, 321., 325. (rovásírásnak tekinti), Abb. 185.; Fehér 2021a, 244. No. 14., 3.t. 15–16.

⁸ Bárdos–Garam 2009, 56, Taf. 40,349,19.; Garam 2018, 321, 326, Abb. 186.; Fehér 2021a, 244. No. 16., 4.t. 1–2.

⁹ Bárdos–Garam 2009, 96. ('unverzerte'), Taf. 87,691,9., Taf. 185,6.; Fehér 2021a, 244–245. No. 18., 4.t. 6–7.

¹⁰ Bárdos–Garam 2009, 70–71., Taf. 59,472,8., Taf. 199,1.; Garam 2018, 321., Abb. 186., Abb. 54.; Fehér 2021a, 245. No. 19., 4.t. 8–9.

¹¹ Garam 2018, 321., Abb. 185.; Fehér 2022a, 451. No.4. (rajz: 13. kép). Említés: Fehér 2021a, 247.

¹² Bárdos–Garam 2009, 76–78., Taf. 66,10.; Garam 2018, 321., 323., Abb. 184.; Fehér 2021a, 245. No. 20., 4.t. 10.

¹³ Fehér 2021a, 245. No. 21., 4.t. 15–17. Kép: Garam 2018, Abb. 184.

¹⁴ Bárdos–Garam 2009, 164–165., Taf. 143,5/6. (karcot nem említ); Garam 2018, 321.; Fehér 2021a, 245–246. No. 22. 4.t. 15–17.

¹⁵ Bárdos–Garam 2009, 97., Taf. 86,674,2.; Garam 2018, 321., Abb. 186.; Fehér 2021a, 246. No. 23. 2.t. 11–12.

¹⁶ Bárdos–Garam 2009, 43–44., Taf. 31,250a,36. (karcokat nem említ); Garam 2018, 321.; Fehér 2021a, 246. 3.t. 17.

Tévesen jelölésként említve:

563. sír ltsz. 93.97.1. Garam 2018, 321., 323., Abb. 184.; 854. sír ltsz. ? Garam 2018, 321., 326. (rovásírásgyanús), Abb. 185. Vö. Fehér 2021a, 246–247. (Egyéb tévesen karcolást feltüntető leltári adatokkal, vö. ltsz. RRM 247.1.2051., 84.181.14., 91.80.120.2., 91.80.132.3., 93.119.11., 247.1.1140.5.6., 94.13.1., 96.16.2., 96.16.4., 247.1.1918.18–19., 247.1.1862.8.)

3. HONFOGLALÁSKORI ÉS KORAKÖZÉPKORI FELIRATOS ROVÁSOK

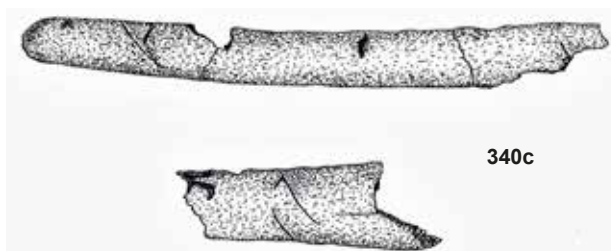
340 KMR G-05?

Íjmerevítő csont, Sarkadkeresztúr (Békés vm.)

Előkerült 1989–91, Medgyesi Pál ásatásán Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelőn, X–XI. századi temető ásatásán a 81. (férfi)sírból. Ő.h. MMM ltsz. 96.3.148. XI. sz. (közepe, az ásató meghatározása alapján).

Íjvég (felső szarv jobb oldal) merevítője, szarvasagancsból, 23,8 × 1,4–2,3 cm. Több darabban. Két végén három elkülönült csoportban bevéssett jelek, amelyek iránya bizonytalan. Egy részük több vonalban vésve.

<i>a</i>	06 06' (?)
<i>b</i>	09
<i>c</i>	35 (?)

Fotó: 340a, 340b, rajz: 340c (Váncsa Klára és Medgyesi Pál rajza és felvételei).

Medgyesi 2020 = Medgyesi 2022 (rajz: 12. kép, fotó: 13–18. kép).

Az *a* és *b* a lemezhez képest ferde állású, a *c* hozzájuk képest fejjel lefelé, a peremhez igazítva. A *c* egyik hastája vékony karcolás, esetleg nem szándékos, ez esetben a jel ,33. Folyamatos szöveget egyik sem ad ki, vsz. valamennyi vagy tamga, vagy számjelzés, vagy monogram (feltehetőleg különböző funkciójúak). Az *a*-hoz hasonló tükörállású tamga (?) mind középkorból, mind avar korból ismert (067¹ *b*, 341, *231). A *c* több NR és SZR jellel is megfeleltethető.

340a

340b

341 SZR A-04

Mészki törpepillér, Dombó (Szerém vm., ma Novi Rakovac, Szerbia)

Előkerült Bánmonostor (ma: Banoštor, Szerbia) községben, újkori pincébe beépítve; eredeti helye Dombó, bencés apátság. Ő.h. Vajdasági Múzeum Itsz. AS 2418. A XI. sz. végi törpepillérhez képest másodlagos, XII–XIII. sz. a szöveg alapján? V.

Ép törpepillér 85 × 16–19(felül)/20–23,5(alul), négyszöges lábazon nyolcszög átmetsetű törzs, akanthuszos-szalagfonatos fejezet. Stanojev 2010, 651. rekonstrukciója szerint eredetileg a dombói apátság (korához: Szakács 2010, Tóth 2010) karzatának ívét tartotta; fellelési helyén vsz. harmadlagosan (XV–XVI. sz. másodlagos helyen, talán a dombói gótikus templomban). Az utolsó beépítésből való vakolatnyomok a feliratot egy ponton fedik. A törzs alsó részén hosszában húzódó 12 betűs, egy világos és egy kétes interpunctióval három szóra osztott, balról jobbra haladó, sekélyen, megtörő vonalban, nem túl gondosan bevéselt felirat. Az első 9 jel tükörben álló SZR betű.

→ 46' 51 13 42' 13 ° (?) 06' 41' 64 42 (?) ° 06 07' 02'

Var. lec. 9. betű: 81'

ZBTÜT IRVK¹ (v. IRVN) ++D(?)

^{Ez b^etüt ír^aβ^ak/ír^aβ^an/írún? ++d}

(vagy ++ t)

340a

Fotó: 341a, rajz: 341b.

Szabo 1928 (fotó: 1. kép; Bánmonostorból származónak tartja, feliratot nem közli). Stanojev 2010, 652–654., 659–660. No. 8. (fotó: 34. kép, rajz: 35., 43. kép). Fehér 2022c (rajz: 1. kép, fotó: 2–4. kép). Fehér 2023a (rajz: 1. kép, fotó: 2–4. kép). Említés: Nagy 1985, 22.; Nagy 1987, 24.; Horvat 1959, 256. (l.t. 5. kép).

Stanojev: + XYY N(omine) m(atris) C(hristi) vagy (a)n(no) MC. Fehér: ^{Ez b^etüt ír^aβ^ak/ír^aβ^an/írún? ++d} vagy ++ t. Hosszú–Zelliger (Fehér idézetében): ... ^ap^oβ t vagy ^Ap^oβdⁱ.

A felirat két szava SZR értékekkel, ómagyar nyelven jól olvasható, a 2. szó utolsó betűjének vitatható volta miatt többféle lehetséges formában (T/3 vagy E/3 igealakban). A felirat vsz. utólagos graffito (hanyag kivitelezés, eredeti helyzetében alig látható, ill. a XI. sz.-nál későbbi nyelvi alak), XII. sz. – XVI. sz. eleje közt, amennyiben az ír^aβ^ak/ír^aβ^an olvasatot fogadjuk el, vsz. XII–XIII. sz.

340b

342¹ KMR (SZR?) H-01

Csat töredéke, Gyula–Békéscsaba térsége (Békés vm.)

2016 előtt, Gyula–Békéscsaba térsége (Békés vm.), találó neve ismeretlen (törvényi szabályozás előtti fémkeresős találat). Ő.h. NGyTM gy.sz. 2016/5. XIV. század közepe – 2. fele (a feliratos gótikus ruhacsatok többsége alapján).

Gótikus, szalagtestű csatkarika töredéke (az eredeti példány negyedrésze), $(4,2) \times 1,1 \times 0,13$. A tárgy egykori mérete kiszkeresztethető, átmérője kb. 5,7 cm lehetett. Anyaga magas réztartalmú rézötvözet (tombak, hamisarany), öntéssel készült, a csattest eredeti széleit és hátoldalát még utólagosan alakították. A töredéken megmaradt a csattüske rögzítésére szolgáló kerek lyuk indítása, a tárgy hátoldalán reszelés nyomai figyelhetők meg. A bekarcolt jelsorból négy graféma látható, melyeket jobbról balra olvasva a csatlyuk felett található kereszt (+) indít. A jelcsoportok között sekély zezugmintás kitöltést alkalmaztak.

← 50 22' 35 22 22' [- - -]

Fotó: **342a**, rajz: **342b** (Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér)

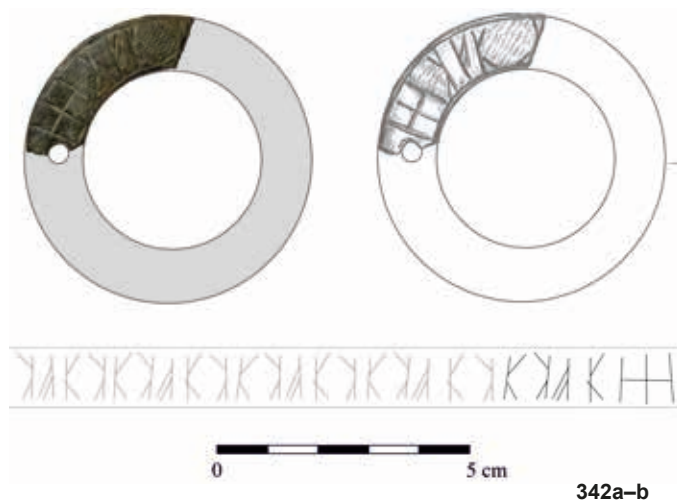
Katona-Kiss-Bíró 2020, 258–259., 265–270. Katona-Kiss-Bíró 2021, 34–41., fől. 34. (fotó, rajz:

1.t.2.) Bíró-Katona-Kiss 2022, 354–359. Katona-Kiss 2022, 137–144. (fotó, rajz: 4.t.2.)

Az orgondaszentmiklósi csat alapján, Aydemir olvasata szerint: *S^des öqt^ür ötr^ü öqt^ür ötr^ü öqt^ür ötr^ü öqt^ür ötr^ü öqt^ür* 'Szedesz dicséret(é)re (3×), dicséret'. Katona-Kiss-Bíró: '† [a kereszt, azaz a Megváltó] dicséretére'.

Mivel az orgondaszentmiklósi és a Békés megyei csat mérete eltérő, így a felületükre vésett ismétlődő szöveg hossza is különbözhetett egykor. A kiszkeresztett méretre 4,5-szer lehetett felvinni a jelcsoportot, amelyeket az orgondaszentmiklósi példányhoz hasonlóan finom zezugminta választ el egymástól. Ezek a bekarcolások éppen ott tagolják a szöveget, ahol az orgondaszentmiklósi csat feliratát megfejtő Hakan Aydemir is feltételezte olvasati javaslata

megfogalmazásakor – azonban Aydemir nem tudhatott a központozás létezéséről, mert azt az általa használt tárgyrajzon nem tüntették fel. Ennélfogva a felirat kialakítása és az olvasat egymást hitelesítik. Ugyanakkor a tárgy típus jellemzőit és a párhuzamok formuláit figyelembe véve a kereszt feltehetően a Megváltót jelképezi, és nem Szedesz névként oldható fel.

342a-b

BGy – KKA

342² KMR (SZR?) H-01

Csat, Cséffa-Radványi-erdő (Bihar vm., ma Cefa-La Pădure, Románia)

2010, Ioan Crișan. 380. sír. Ó.h. Țării Crișurilor (Oradea) – Körösvidéki Múzeum (Nagyvárad), ltsz. ? XIV. század közepe – 2. fele (a feliratos gótikus ruhacsatok többsége alapján).

Gótikus, szalagtestű csatkarika, $1,1 \times 3,4$ (átm.). Anyaga feltehetően rézötvözet, öntéssel készült, a csattest eredeti széleit és hátoldalát még utólagosan alakították. A bekarcolt jelsor ti-

zenhárom grafémából áll, melyeket jobbról balra olvasva a csatlyuk felett található kereszt (†) indít. A jelcsoportok között sekély zezzugmintás kitöltést alkalmaztak.

← 50 22' 35 22 22' 22 22' 35 22 22' 22 22' 35 22

Fotó: 342c, rajz: 342d (Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér)

Crişan 2016, 15–17. Katona-Kiss-Bíró 2020, 258–259., 265–270. Katona-Kiss-Bíró 2021, 34–41., fól. 34–36., 46. (fotó, rajz: 1.t.3.) Bíró-Katona-Kiss 2022, 354–359. Katona-Kiss 2022, 137–144. (fotó, rajz: 4.t.3.)

Az orgondaszentmiklósi csat alapján, Aydemir olvasata szerint: *S^des öqt^ür ötr^ü öqt^ür ötr^ü öqt^ür ötr^ü öqt^ür* 'Szedesz dicséret(é)re (3×), dicséret'. Katona-Kiss-Bíró: '† [a kereszt, azaz a Megváltó] dicséretére'.

Mivel a radványi csat átmérőjét tekintve különbözik az azonos grafémákkal ellátott orgondaszentmiklósi csattól, így a felületükre vésett ismétlődő szöveg hossza is eltér. A radványi csatra 2,5-szer lehetett felvinni a 3+2 grafémából álló jelcsoportot, amelyeket finom zezzugminta választ el egymástól. Ezek a bekarcolások éppen ott tagolják a szöveget, ahol az orgondaszentmiklósi csat feliratát megfejtő Hakan Aydemir is feltételezte olvasati javaslata megfogalmazásakor – azonban Aydemir nem tudhatott a központozás létezéséről, mert azt az általa használt tárgyrajzon nem tüntették fel. Ennélfogva a felirat kialakítása és az olvasat egymást hitelesítik. Ugyanakkor a tárgytypus jellemzőit és a párhuzamok formuláit figyelembe véve a kereszt feltehetően a Megváltót jelképezi, és nem Szedesz névként oldható fel.

342³ KMR (SZR?) H-01

Csat töredéke, Mezőberény-Laposi kertek alja I. (Békés vm.)

2020. február 12., Dombi Zoltán (fémkeresős találat). Ó.h. MMM (Békéscsaba), gy.sz. 2022/1. XIV. század közepe – 2. fele (a feliratos gótikus ruhacsatok többsége alapján).

Gótikus, szalagtestű csatkarika töredéke (az eredeti példány negyedrésze), $(2,62) \times 0,96 \times 0,15$. A tárgy egykori mérete kiszkereszthető, átmérője kb. 4 cm lehetett. Anyaga magas réztartalmú rézötvözet (tombak, hamisarany), öntéssel készült, a csattest eredeti széleit és hátoldalát még utólagosan alakították. A töredéken megmaradt a csattüske rögzítésére szolgáló kerek lyuk indítása, a tárgy hátoldalán reszelés nyomai figyelhetők meg. A bekarcolt jelsorból három graféma látható, a párhuzamok alapján jobbról balra olvasható.

← [- - -] 22 22' 35 22

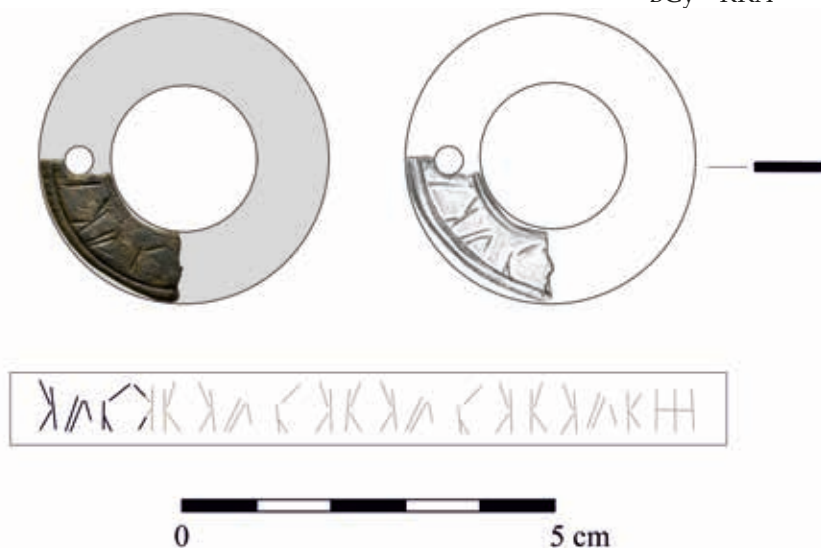
Fotó: 342e, rajz: 342f (Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér)

Katona-Kiss-Bíró 2021, Katona-Kiss-Bíró 2021, 35–41., fől. 35. (fotó, rajz: 1.t.4.) Bíró-Katona-Kiss 2022, 355–359. Katona-Kiss 2022, 137–143. (fotó, rajz: 4.t.4.)

Az orgondaszentmiklósi csat alapján, Aydemir olvasata szerint: *S^ds öqtⁱⁱr ötrⁱⁱ öqtⁱⁱr ötrⁱⁱ öqtⁱⁱr ötrⁱⁱ öqtⁱⁱr* 'Szedesz dicséret(é)re (3×), dicséret'. Katona-Kiss-Bíró: '† [a kereszt, azaz a Megváltó] dicséretére'.

Mivel az orgondaszentmiklósi csat és a mezőberényi töredék eredeti átmérője eltérő, így a felületükre vésett ismétlődő szöveg hossza is különbözött. A kiszkeresztett méretre 3,5-szer lehetett felvinni a jelcsoportot, azonban ennél a példánynál hiányoznak a szöveg központozását szolgáló finom zegzugbekarcolások. Az anyagvizsgálat által rögzített apró eltérések és az azonos, de nem ugyanazon kéz által felvitt rovásjelek mellett ez is bizonyítja, hogy a rovásfeliratos csatokat nem egy személy készítette. Az orgondaszentmiklósi csat alapján a jelcsoport a csatkarikán szereplő szöveg utolsó egységét képviseli, ezért a kereszt (†) ezen a töredéken szükségszerűen hiányzik.

342e-f

342⁴ KMR (SZR?) H-01

Csat töredéke, Tótkomlós-Gyümölcsös (Békés vm.)

2020. március 15., Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla, Zsikai Rajmund Péterné (fémkeresős találat). Ó.h. NGyTM gy.sz. 2021/32.6. XIV. század közepe – 2. fele (a feliratos gótikus ruhascatok többsége alapján).

Gótikus, szalagtestű csatkarika töredéke (az eredeti példány közel fele), (3,8) × 1,1 × 0,15. A tárgy egykori mérete kiszkereszthető, átmérője kb. 4,1 cm lehetett. Anyaga magas réztartalmú rézötvözet (tombak, hamisarany), öntéssel készült, a csattest eredeti széleit és hátoldalát még utólagosan alakították. A töredéken megmaradt a csattüske rögzítésére szolgáló kerek lyuk indítása, a tárgy hátoldalán reszelés nyomai figyelhetők meg. A bekarcolt jelsorból hét graféma látható, a párhuzamok alapján jobbról balra olvasható.

← 22' 22 22' 35 22 22' 22 [- - -]

Fotó: 342g, rajz: 342h (Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér)

Katona-Kiss-Bíró 2021, 35–41., fől. 35. (fotó, rajz: 1.t.5.) Bíró-Katona-Kiss 2022, 355–358. Katona-Kiss 2022, 137–143. (fotó, rajz: 4.t.5.)

Az orgondaszentmiklósi csat alapján, Aydemir olvasata szerint: *öqtⁱⁱr ötrⁱⁱ öqtⁱⁱr ötrⁱⁱ öqtⁱⁱr ötrⁱⁱ öqtⁱⁱr 'dicséret(é)re (3×), dicséret'.*

Mivel az orgondaszentmiklósi csat és a komlói töredék eredeti átmérője eltérő, így a felületükre vésett ismétlődő szöveg hossza is különbözött egykor. A kiszkeresztett méretre háromszor lehetett felvinni a jelcsoportot, azonban ennél a példánynál hiányoznak a szöveg központozását szolgáló finom zegzugbekarcolások. Az anyagvizsgálat által rögzített apró eltérések és az azonos, de nem ugyanazon kéz által felvitt rovásjelek mellett ez is egyértelműen bizonyítja, hogy a rovásfeliratos csatokat nem egy személy készítette. A keresztmötívum (†) ezen a töredéken hiányzik.

342g-h

BGy – KKA

3. KÉSŐKÖZÉPKORI ÉS KORAÚJKORI FELIRATOK

°343 SZR? A-05?

Kötömb, Csíksomlyó-Csobotfalva (Csíkszék, ma Șumuleu/Cioboteni, Románia)

Találta Botár István ásatáson, a Szt. Péter és Pál-plébániatemplom III. építési periódusának bontási omladékában (4. felület nyugati fele). Vsz. a III. periódusban is másodlagosan felhasználva, mivel a megmunkálás aligha a beépítés céljára készült. Ő.h. CsSzM Itsz. n. XIV. századnál nem későbbi (az ásató meghatározása szerint). V.

Hosszúkas, nyelv alakú, nagyon enyhén megmunkált kőlap, 14,0 × 8,9 × 3,6. Az egyik felületén 4,5 × 3,3 gondosan bekarcolt jel. A másik oldalán kb. 2 × 8 felületen párhuzamos, részben ékalakú karcok, amelyek szándékossága nem egyértelmű, valószínűbb, hogy csak sérülések.

37

K²

Fotó: 343a, 343b. Rajz: 343c, 343d.

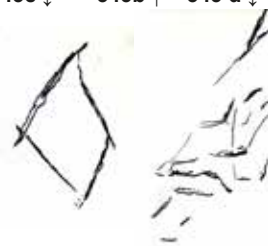
Botár 2007/8, 30. (fotó: 20. kép). Említés: CMASE 828.

Botár: a K², b (egy bizonyosan véletlen keresztirányú sérülést és egy kétes karcot egybeolvasva) B.

A jel nagy valószínűséggel SZR betű, egy korábbi, ismeretlen felhasználásból fennmaradt tulajdonjegy (jóval kevésbé valószínűen kőfaragójegy vagy beépítésre vonatkozó jel, 171b-hez hasonlóan, amellyel kb. egy korszakba tartozik).

343a ↑ 343c ↓ 343b ↑ 343d ↓

°344 SZR? A-05?

Épületkő, Nagyvárad (Bihar vm., ma Oradea, Románia)

1881-ben v. 1883-ban vsz. a nagyváradai vár területén találták. XIV. sz. 2. fele (közlője szerint). 1987/88 óta lappang vagy elpusztult.

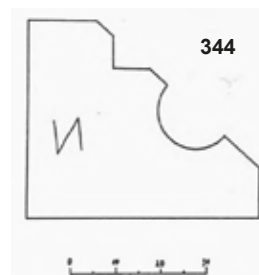
Mésző pillér rétegekőve 33,5 × 51 × 43, külső oldalán félkörös horony és háromszög átmetszetű vájat. Felső illesztési felületén egy bevésett jel. Oldalán egy befaragott jel.

41

Rajz: 344 (Takács 1989 után).

Takács 1989, 66–67. No. 44. (rajz).

Mivel beépített állapotban nem volt látható, csak építési információt tartalmazó kőfaragójegy lehet; alaki egyezése a R¹ jellel feltűnő, nem zárható ki, hogy SZR szerint olvasandó.

°345 SZR? E-?

Cserépedény, Csíkszentimre (Csíkszék, ma Sîntimbru, Románia).

Vasúti épületnél került elő, ismeretlen környezetben; Orbán Gábortól került múzeumba. Ó.h.: CsSzM Itsz. 2573. XIV–XV. sz. az edénytípus alapján. V.

Nyers színű, besimított cserépkancsó, több darabból összeillesztve, szájrésznél csonka, (26,7) × 11 (aljátm.), fülén 2,0 hosszú, égetés után élesen, szabályosan bevéssett jel.

43

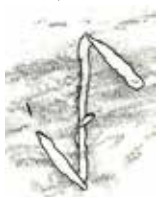
Fotó: 345a, 345b. Rajz: 345c.

Közöletlen, említés: Hosszú 2013, 64. (K¹); Benkő 1994b, 167. (K¹).

Egyetlen jel esetében kétes, hangértékkel rendelkező betűnek vagy tulajdonjegynek tekintendő-e. Semmiképp nem geometrikus dísz, az egész edény dísztelensége és a készítés tudatossága alapján.

345a →
← 345b
345c ↓

346 SZR?+X+Lat C-01? 02?

Szemöldökfa felirata, Gyergyószentmiklós (Gyergyószék, ma: Gheorgheni, Románia).

A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom kerítőfalában azonosította Blénessy Alajos 1938-ban. Fennáll. Az elsődleges felirat a XV. századnál, a másodlagos a XVI. századnál vsz. nem későbbi, a harmadlagos 1637-ben kelt. V.

A kerítőfal főkapujába (belső oldalon) másodlagosan beépített szemöldökfa 21 × 123,5 × ?, a felület (főleg balra és alul) erősen erodált, helyenként utólagos festés nyomai, benne többszörösen palimpsestus vésett felirat, *a* a legkorábbi feliratból a jobb felső sarokban néhány betű töredéke maradt fenn, *b* 2 sorban nagyon erősen megkopott jelek (1. csak a jobb oldalon maradt fenn, 1,8–2,3, 2. jobbra 2,1–2,3, balra 2,8), amelyekből a függőleges hasták viszonylag megőrződtek, a vízszintesek bizonytalanul, *c* 3 sorban ennél jobban megőrzött latin kapitális betűs felirat nagyjából középre igazítva, az 1. és 3. sorban helyenként utánvésvé és fekete fes-

téssel (pontatlanul) megújítva (az átfestés 1938–50 közt: Sántha 2023, 108. indoklással [uott: az átvésés vsz. 1748, e feltételezés aligha indokolt]), az 1–2. sor közt vacat, az 1. sorban szó elején nagyobb betűk (1. 2,4–3,0, litt. maiores 4,0–6,0, 2. 2,0–3,7, 3. 2,6–3,4). A jelenlegi beépítésbe 1748-ban került,¹⁷⁷ 1637-ben ugyanott álló régebbi kapuépítmény része lehet, azelőtt ismeretlen építményben (Sántha 2023, 99–100.: ugyanott 1624–37 közt tönkrement fakápolnában). Nem zárható ki teljesen, hogy a felirat azonos az elpusztultnak vélt **216** felirattal.

a ← 66? 06? + [- - -]

++++[- - -]

b (vac.?) + y1 70'+ 44var. P? R? 09^{01 01} 43? 70'+ 41'^41' ° 06' 47 ,09 80 ++ ,70' 01 ++

(balra) 01 47 41'^01? 70'+ 49? 01 01 ++ 70'+ 44var. 70? 44 ++++++ 43' 01? +

(jobbra) [- - -] ++ ° y1 70'+ 44var. P R⁰¹ 09 ,09 ,34 ++

c hoc Co^emeterium Georgius Ferenc←z→i Sacerdos

in sepulturam peregrinor^u(m) fieri curavit

anno 1637 9 May

a Var.lec. 1. jel y8? 3. jel 78? 77? 81? 83? 2. sor négy függőleges hasta azonosítható. Olvasat: UJN?[- - -] vagy UJF?[- - -] (SZR szerint) vagy ? (199¹ jelkészlete szerint)

b 1. vacat közepén [- - -] 80 [- 3 -] + [- - -] (kétes, talán még **a**-ból maradt) 3. + azonosíthatatlan jelek és hastatoredékek, a bal szakasz utolsó jele 56? 68? y3?

c Ezt a cintermet Ferenczi György pap létesítette idegenek temetésére, az 1637. év május 9-én.

A másodlagos átfestés szerint 1. *Ceme lelium, Ferencfi.*

Fotó: **346a** (egész), **346b** (**a**), rajz: **346c** (egész), **346d** (**b**), **346e** (**a**).

Blénessy 1938 (**b** felirat: SZR). Bajna 2020 (fotó; **b** felirat: nem latin, nem örmény, esetleg SZR).

Sántha 2023 (fotó: 2–3. kép; **b** felirat: ismeretlen írással, a 2. sor közepén balra dőlő X fafaragójegy). Fehér 2023c, 73–77 (fotó, rajz: 5*11. kép). A **c** felirat közlése: Szongott 1904. Említés: Fehér 2022f, 55. j.

Szongott: *Cemeterium, Ferenczfi, Peregrinorum, Maji.* Sántha: *Cemeterium, Ferenczi, peregrinor(um), Maji.*

346b

a talán olvasható SZR szerint (Új fl- -J??). A **b** felirat ismeretlen írásrendszert tartalmaz, néhány jel lehet latin eredetű, de a többször ismétlődő 70'+ 44var. sorozat ennek ellentmond (glagolita <bk>??). Elképzelhető, hogy a **b** felirat készültekor fordítva volt beépítve, fejfelé jobbról balra olvasandó; így egyes jelek (43', 34, 56?) megfelelhetők SZR-sal, de a többség nem.

177 A fal külső oldalán kő ajtókereten felirat: 17||48 || *Salutis causa nemini clausa || erectum | a D(omino) Joanne | Lukats fun||d||a||tor(e).* 'Az üdvösség ügye senki elől nincs elzárva. Állította Lukáts János úr, fundátor.' Közlés: Sántha 2023, 92. (olvasat: *ab [= ad] Joanni^e*).

347a

347b

347c

347d

347 SZR? B-?

Templomkerítőfal felirata, Csíkkarcfalva (Csíkszék, ma Cârța, Románia). Elpusztult.

A csíkkarcfalvi Nagyboldogasszony-templom kerítőfalán 1704-ben v. 1706-ban találta Balás Ágoston, néhány évvel később azonban leomlott. XV. sz. 2. fele – XVII. sz. közt (az 1444 körüli templomépítés után).

Balás ms. EOL AGE V.16. p.409.: *in Ecclesiae Nagy boldog Afßony in felső Csik dictae Circumferentia subiectarum Literarum quarumdam figurae ad haec usq(ue) tempora demonstra[[nt]]`bant`. nb. d(um) modo ante aliqvot annos decidit pars illa uti refert quida(m) ex nostris. extabat aute(m) ad annum 1706. vel 1704. q(van)do recordor me vidisse, et legisse quasda(m) ex illis Literis in forma seq(-ve)nti. „A felső-csíki ún. Nagyboldogasszony-egyház kerítőfalán az alább leírt egyes betűk alakjai mutat[[ják]]`ták` [az írás használatát] egész ezidáig. NB. Mígnem néhány éve az a rész leomlott, ahogy a mieink közül valaki hírül adta. Pedig megvolt még 1706 v. 1704 körül, mikor emlékszem, hogy láttam és olvastam a betűi közül néhányat a következő módon.”*

CMASE 527–530., facsimile: 532. Vö. °302. Említés: Forrai 1994, 340. (139. kép), Esze T. alapján idézi, forráshelyet nem adva meg.

Templomkerítőfalán talált SZR felirat vö. **215**, illetve a kapujában (ismeretlen írásrendszerrel) **346**. Ennek alapján a felirat egykori létében nincs komoly indok kételkedni (mint CMASE 527 teszic): Balás utána szabályos SZR ábécét közöl és állítása szerint a felirat ennek jegyeivel volt.

°348 SZR? F-?

Bronzdísz, Hódság környéke (?) (Bács vm., ma Отаци, Szerbia). Lappang.

1991–95 közt, ismeretlen körülmények mellett találták, Bujdosó Dénes tulajdonában volt, 1997-ben Simon László vizsgálhatta. Ő.h.: ? XV. sz. (közlője meghatározása szerint).

Öntött bronz övcsattest 7 × 1,4, előlapján három részre tagolt díszítés, a szegecshez eső végén téglalap alakú mezőben három, egymáshoz erősen hasonlító rovásjel (?). Haladási irány megállapíthatatlan.

45^46 '45 (?)

Fotó: 348 (Simon 2012 alapján)

Simon 2012, 490–491. No. 2. (fotó: Abb. 2., rajz: Abb. 1.2.).

A valószínűleg összetett jeleket ismert ábécé jeleivel nem lehet azonosítani, de 45 46 45 felfogható SZR karakterek variációjának, esetleg írásutánzásának. Mivel szemmel láthatólag a jelek grafikai hasonlóságán alapul az egymás mellé rendelésük, értelmes szöveget nem várhatunk (esetleg mágikus jelek?).

348

°349 X A-?

Feliratos kő, Kolozsvár (Kolozs vm., ma Cluj-Napoca, Románia). Fennáll.

2019. június 24-én fedezte fel Kiss Zoltán Árpád a kolozsvári Tűzoltótorony felső szintjén, külső falba befalazott kváderén. Igen apró (kb. 1,0 magas) jelek kb. 30 hosszan a kőbe vésvé, haladási irány bizonytalan. Jelen helyén vsz. másodlagos, ismeretlen kor a XV. sz.-ig.

← 16,06? ,34? 78? ° 23 + 60 73var? ,70? 60 ,34 +01? 41 var? ,34 80 71' ,19? 60 ,49

+ ferde hasta alja maradt fenn. 73var: esetleg φ? + 1 v. 2 függőleges hastamaradvány.

Fotó: 349 (Kiss Z. Á. felvétele)

Közöletlen, Kiss Zoltán Árpád szívességéből szereztem róla tudomást.

A jelek ismert ábécé betűivel nem azonosíthatók (5 jel 7 előfordulása közelítőleg egyeztethető 346b jeleivel). Mivel beépített állapotban a felirat nem érhető el és nem látható, utólag csupán egy renoválási munkálat során keletkezhetett valamikor a koraújkorban. Ez nem lehetetlen, de jóval kisebb a valószínűsége, mint hogy készítéskor keletkezett vagy (mivel a kövek jelentős része másodlagosan van beépítve) még a torony fennállásánál korábbi.

349

4. ÍROTT KÖVEK

°350 X A-08

Kőtömb, Budakalász (Pest vm.) Fennáll.

Találtam 2022-ben, Budakalász-Monalovac-domb oldalában, a Barát-patak völgyéből a Kevély-gerinc fele vezető útnak egy vízmosáson átvezető pontján (talán egykori útelágazásnál). XVIII/XIX. sz. fordulója körül, az út létesítésének ideje alapján. V.

Alig megfaragott, nagyjából hasáb alakú andezit tömb kb. 110 × 65 × 50, jelenleg oldalára döntve. Két oldalán *a* kb. 67 × 40, *b* kb. 55 × 40 egyenes felület, amelybe *a* közepén, *b* a tetejénél kb. 25 × 15 kiterjedésben kereszteződő vonalak mintája bevésve. Harmadik, nagyjából háromszög alakú, keskenyebb oldala üres, negyedik oldala jelenleg nem kutatható.

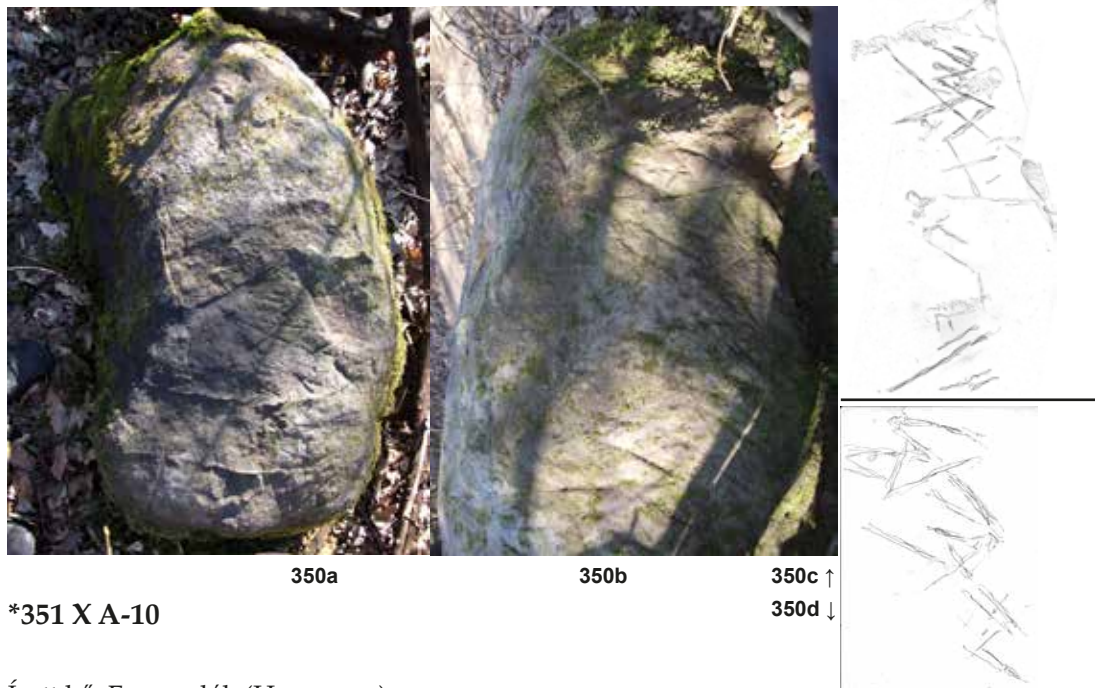
Fotó: 350a, 350b, 350c, rajz: 350d, 350e.

Közöletlen.

A kő elhelyezkedése alapján eredetileg útjelző funkciójú lehetett; a környéken található kőtömbök mind más anyagúak, tehát ide emberi tevékenység által került. A jelzések értelme

nem azonosítható, némiképp hasonlítanak a °297 jelzéseihez, eredetileg úgy tűnik, függőlegesen haladtak. Nem lehet egyértelműen betűkre tagolni, tehát vsz. nem szöveges jelzés.

Az írott követ semmiképp nem lehet rovásírásosnak nevezni, de hasonló típusba tartozik, mint a pentagramma-szerű útjelölő kövek; jelentősége abban van, hogy egyelőre ez az egyetlen, amelyet viszonylag jól lehet datálni (az út és a valószínűleg e ponton beletorkolló egykori keresztút az 1. katonai felméréskor még nem létezett, a 2. katonai felméréskor [e térségben 1822–25] már igen; a kő felállítására logikusan leginkább az utak létesítésekor kerülhetett sor).

*351 X A-10

Írott kő, Egerszalók (Heves vm.)

Egerszalók-Menyecske-hegyen a Kőbojtár nevű szikla hátoldalán 2023-ban középtájon négyzet alakban elhelyezett négy geometrikus vésetet, illetve ezek alatt egy különálló, SZR jellel megegyező karaktert azonosítottam. A könnyen porladó tufasziklán a viszonylag jó állapotú vésetek nem lehetnek nagyon régiek (XX. sz. első fele?). V.

○ Δ

☒ □

66

351

Fotó: 351. Közöletlen.

A jelek valószínűleg geometrikus díszítés, jelentés nélkül; a feltehető kései eredet alapján az utolsó jelnél másodlagos, hagyományőrző céllal készült SZR alkalmazása sem zárható ki.¹⁷⁸

178 A Mihály ms. 1990a által jelzetteknel (ld. °300, 15.j.) több kaptárkövön van (újkori) felirat. 2023-ban Egerszalók-Betyárbúvó bejáratától balra és bal oldalon HAP?[- -] és HA[- -], XVIII–XIX. sz.-i erősen megkopott feliratot azonosítottam, Egerszalók-Kóasszony több, biztosan XX. sz. második fele latin betűs feliratot, Egerszalók-Menyecske-hegy keleti falán három helyen egykori, megsemmisült felirat nyomát. Általánosságban elmondható, hogy a kaptárkövek igen mállekony tufába vannak mélyítve; rendszerint feltételezett XI–XV. századi keletkezési idejükből való felirat ezért aligha maradhatott fenn, a ma még olvasható feliratok valószínűleg mind utólagosak, és pedig nem túl régiek.

SUPPLEMENTUM II.

ÚJ ADATOK, EMLÍTÉSEK AZ I. KÖTETBEN KÖZÖLT FELIRATOKHOZ

ad 003

Említi: Klima 2021, 229.

ad *020

Szabó 2020 = 2022. (fotó: 1–3. kép).

ad *027, *028

Említi: CMASE 155. (Perger 1831 után).

ad *040

Juhász 2020: újabb négy érem, fejdíszként alkalmazva női sírból.

Dinnyés 2022: újabb két érem, felszíni szórvány. 255–257. összegyűjti az általa ismert példákat. 257–258. datálás: ¹³ lelőköri körülmény alapján II–III. sz., ¹⁴ uralkodóportré és lelőköri körülmény alapján II. sz. 2. – III. sz. 1. fele. Az eddig elfogadott datálásoknak az utóbbi felel inkább meg. Az újabb adatok alapján a 3. csoport jellemzője a H/N betű ismétlődése.

1. ⁹ Av. IIIIOIO-O – OI – IIIOIII Rv. OIIIOIIIIOII – IOIIIIOIIIOII (kép: *c*).

^{10,11} Av. OIOIIIO – OIIIOIII Rv. IOILIIIOIIIIO[...]IIIOIIIOIIIO (kép: *c*).

¹² Av. OIIIOIIIOIOIIIOOIO Rv. IIIIOIOIIIOIIIOIIIO – IIIOII (kép: *c*).

¹³ Av. OIIIO – OI[- - -] Rv. [- - -?]OIOIO – □OOO[- - -]II (kép: *c*)

¹⁴ Av. OIIIOII – OIIIOIIIOII Rv. II[- - -]O[- - -]IIIIOIIIOIIIOIIIO (kép: *a*)

1/2. ¹⁵ Av. OIIII – IIIIII Rv. OIIIIIOOIIIIII (kép: *c*)

¹⁶ Av. IIIII – IIIIII, Rv. OIIIOIIIOIIIOIIIOII (kép: *b*)

1/3. ¹⁷ Av. OIOIOIO – OIOIOIO, Rv. OHIOH – IOHIOH (kép: *c*)

2. ¹⁸ Rv. [- - -]III[- - -] (kép: *a*?)

¹⁹ Rv. IIII (kép: *b*)

3/2. ²⁰ Av. ZHIV – IHHIV Rv. IIIIIIII (kép: *a*)

^{9–12} Juhász 2020. Lh. Békésszentandrás-Fabó-tanya (Békés vm.) Ó.h. TSM ltsz. 2018.3.181.1–4. –

¹³ Dinnyés 2022, 253. (fotó: 1. kép), lh. Tura-Töviskés-dűlő 22/19. Ó.h. Petőfi Múzeum (Aszód) ltsz. 95.4.2. ^{14–16} Huszár 1954, 97, n. CCII; Kerényi 1956, 19.; Dinnyés 2022, 256., lh. Szentes-Jaksor. Ó.h. KoJM. ¹⁷ Dinnyés 2022, 256., lh. Pócspetri (szórvány). ¹⁸ Huszár 1954, 99, n. CCXXVI/458. (fotó: lt.10–12.); Dinnyés 2022, 256., lh. Tápé-Malajdok. Ó.h. MFM ltsz. 53.221.8/a.

¹⁹ Dinnyés 2022, 257., lh. Óföldreák-Ürmös. ¹⁴ Dinnyés 2022, 253–254. (fotó: 1–2. kép), lh. Tura-Alsó-rét-dűlő 22/7. Ó.h. Petőfi Múzeum (Aszód) ltsz. 95.15.2.

¹ Dinnyés Av. OI Rv. OIOI – IOOO. ⁸ Dinnyés Av. NNNTNNNIN. ¹⁶ Herényi csak Av. ¹⁷ Dinnyés T vagy I, H vagy N. ²⁰ Dinnyés Av. ZIIIV – IIIIV. A kérdéses jel vsz. H, leginkább fejtetőn álló M-re hasonlít.

ad *055

Említi: Georgius Pray, *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Kaliwoda, Viennae, 1774. 217. (kételkedik a hitelében, de csupán a latin betűs pénzek ellen hoz meggyőző érveket), őt idézi Matthias Petrus Katancsich: *De Istro eiusque accolis commentatio*. Typis Regiae Universitatis Pestinensis, Budae, 1798. 307.; CMASE 131., 133., 163. (1839-ben Kiss Bálint hitelesnek tekintette). Bél értelmezése magyarul: CMASE 719–721. (ford. Tóth Gergely; kép: 720.).

ad 058

Említés: Hosszú 2021, 281.

ad 059

Hosszú 2013, 28–29. (Vékony olvasatával.) Fehér 2021b, 144. No. III., értelmezés: 148. Említés: Hosszú 2021, 281. (Vékony olvasatával).

ad 061

Említés: Fehér 2020a, 129.; Fehér 2022g, 137. (rajz: 138.)

ad 063

Fehér 2022a, 444–446. (fotó, rajz: 1–3. kép). Említés: Ms. Vékony (MNM Adattár, Vékony Gábor-hagyaték 107.): olvasat φηωω (cf. oszét *faejjaw ~ fijjaw ~ fyjaw* 'пастух'). Fehér 2020a, 122. 28. j.; Fehér 2022g, 137., Fehér 2023b, 12.

ad 064

Említés: Fehér 2022g, 138. (rajz; talán Jánoshida-típusú jelekkel).

ad 065

Fehér 2021b, 144. No. VII.

ad 066

Említés: Hosszú 2021, 280.

ad 067

Említés: Fehér 2020a, 112.

ad 067¹

Említés: Fehér 2023b, 12.

ad 068

Említés: Fehér 2022a, 446. 18. j.

ad 069

Fehér 2022a, 446–449. (fotó, rajz: 4–8. kép). (A sátoralak vésési sorrendjét elemzi, a csúcsdísz utólagos.)

ad 070

Hosszú 2013, 30. Említés: Hosszú 2021, 281.

ad 071

Említés: Fehér–Novotnik 2021, 69.

ad 073

Említés: Fehér 2022g, 138. (rajz), 140.

ad 075

Ünal 2013 (Harmatta rajzát veszi alapul, ezért a valósánál jóval több betűt olvas; szerinte Orkhon–Jenyiszej típusú rovás). Hosszú 2013, 30. (Vékony olvasatával.) Fehér 2020a, 112., 117–120. (oldalsorrend és forgatási rend), 122–132. Keszi 2021 (Fehér olvasatát elemzi, nyelvészeti alapon bírálja). Harag 2022, 154–158. (rajz: 7. ábra) az emberalak párhuzamait elemzi. Fehér 2022g, 137–140. (rajz: 138.). Említés: Fehér 2021d, 234–235. (rajz: 3. kép).

Ünal 2013: [QⁱZK(?)] : ^wKG² : Y²D² | QⁱB¹L¹ R² B¹L¹ IČÄ | KiČK D¹⁵QⁱQL¹NČ B²EG² T²G² KA (óttürk nyelven: [qizik] : *ük^ag : y^ed | qiv^al^ar^avⁱl ečä | kičik^ad^aqⁱ iql^anč beg t^ag^akä [Dear (my) girl] Pack the (needle) case in (your) pouch | Divinely favoured / blessed man, happy / joyful woman | The elder sister whose little feet are like (those of) a spirited swift mare.’ Fehér 2020a: *b^as^j^ad iz^at, 1. szó hangértéke esetleg *b^as^χ^ad.***

Említés: Kovačević 1972, 67. (nagyon pontatlan rajz: 69.; a két [azonosnak gondolt] alak távoli párhuzamai); Hosszú 2021, 280.; Klima 2021, 229.

ad 075¹

Fehér 2020a, 112., 120–121. (oldalsorrend, jelalakok). Fehér 2021b, 144. No. IV., értelmezés: 148–149. Harag 2022, 153–154. az emberalak párhuzamait elemzi. Említés: Fehér 2020a, 112.

ad 076

Említés: Fehér 2020a, 112.

ad 077

Fehér 2021b, 144. No. V.

ad 078

Fehér 2021b, 144. No. VI.

ad 079–080

Fehér 2021b, 144. No. II., értelmezés: 147–147. Említés: Hosszú 2021, 280.

ad 081

Hosszú 2013, 32–34. (Vékony olvasatával.) Fehér 2020a, 112–117.: oldalsorrend és forgatási rendszer magyarázata. Fehér 2021b, 141., 143. (25. j.), 144. No. I. pontosított olvasat: ⊗ ° 98 07 60 41 ,87 01 ,87 ° 98 41 98 X X [°?] 01 88 y2 07 43 88? | ,87⁰¹/₂₀ ° 01 ,87 20 60 41 82 11 14 [°?] 41 19 13? 41 98 01 82 88 98 88 | 83 ,87 13? ° 01 ° 01 81 43' [°?] 01 61 82 ° ,87 88 | 07 88 01 14 ° 82 01 14' °, értelmezés: 146–147. (Lehetséges nyelvtani szerkezet: 1–3. sor FN^{voc} IGE^{impt} [MN?] FN^{acc/lat/illat/abl} vagy FN^{voc} IGE^{impt} FN^{acc} FN^{lat/illat/dat/abl} vagy IGE^{imptS/3} FN^{nom.birtok} FN^{gen} [v. FN^{gen} FN^{nom.birtok}] FN^{acc/lat/illat/abl} 179 vagy IGE^{imptS/3} FN^{nom} FN^{acc} FN^{lat/illat/dat/abl}; 4. sor IGE^{impt} IGE^{impt} vagy FN^{S/lbirtok} FN^{S/lbirtok} vagy FN^{voc} FN^{voc}).

Hosszú–Zelliger 2021: módosított olvasat Vékony alapján: *üng^ür : iszn^ek im^üj : β^as^u | [t]iγ t^βdžs^ēn : isz^ēn : tⁱγ tⁱγ sz^ür b^ēk báry | fs^ēsz^ēl^ēj sz^l : i^üng^ür n^ē : adžs^ēn : iz^ēd^üγ im sz^ēdžs^ēt (?) ēn : ist^ēn^ēm. ‘Üngür íz ellen, ím ujjhoz való vas: Tű tövedjen ízen! Tű, tű, szúr! Bök! Varrj! Fejtesz: elhasít! Üngür ne adjon ím/ilyen égető bajt/szégyent (?), én Istenem!’*

Említés: Hosszú 2021, 280.; Fehér 2023b, 11., 17.

ad 084

Említés: Fehér 2022g, 138. (rajz; talán Jánoshida-típusú jellel).

ad 085

Említés: Fehér 2020a, 112.

179 Elméletben szinte bármilyen határozó elképzelhető, itt csupán a tipikus szituációban legvalószínűbbeket soroljuk fel.

ad 087

Említés: Fehér 2022g, 137.

ad 089

Fehér 2022a, 447–449. (rajz: 9. kép).

A nagyszentmiklósi kincs felirataihoz általában:

Fehér 2021b. Említés: Hosszú 2021, 281.

ad 090–091

Fehér 2021b, 145. No. Xb, értelmezés: 149.

ad 092

Hosszú 2013. 39. Olvasat: *a χim^rs v. qim^rs b s^aβ^oγ*.

ad 093

Hosszú 2013, 37–38. Olvasat: *a) siū *s^or^rm 'víz, sör/bor' – βⁱzi 'víz'*. Fehér 2021b, 145. No. Xa, értelmezés: 149. Említés: Szabó 2021, 183–184. (fotó: 1b kép; Vékony olvasata); Szabó 2023, fől. 127–128.

ad 094

Hosszú 2013, 34–36. (Vékony–Zelliger olvasata.) Fehér 2021b, 145. No. VIII., értelmezés: 149–150.

ad 095–096

Hosszú 2013, 36. (095ab, Vékony–Zelliger olvasata.) Vékony 2020 = 2022 (= Vékony ms. 1971). Fehér 2021b, 145. No. IX., értelmezés: 150.

ad 097

Hosszú 2013, 36–37. (Vékony–Zelliger olvasata.) Említés: Fehér 2023b, 14. 22. j.: esetleg nem szöveges, hanem számjelzés/rövidítés?

ad 098–099

Hosszú 2013, 38. Olvasat: *β^ad^u ēt^kkⁱⁱ 'erdei étek'*

ad 100–102

Fehér 2021b, 145. No. IX., értelmezés: 150.; Zelliger 2021, 161. (nem nevezi meg).

ad 102

Fehér 2021b, 145. No. Xi, értelmezés: 149. Említés: Szabó 2021, 183–184. (Vékony olvasata)

ad 107¹

Fehér 2022a, 449–451. (fotó, rajz: 10–12. kép).

ad 107²

Préselt előlapja 6,2 × 2,95 × 0,4, két szegeccsel, csonka hátlapja (5,5) × 2,85 díztelen, közepén bekarcolt kereszt.

Fehér 2021a, 244. No. 17., 4.t. 3–5. Említés: Fehér 2022a, 443.

ad °109

Fehér 2020a, 112., 121–123. (oldalsorrend, ábrázolások), 128. (olvasat: *b^os* ?). Harag 2022, 157–158. (Az emberalak párhuzamait elemzi.) Említés: Fehér 2022g, 137. (rajz: 138.)

ad 116

Fehér 2021d, 232–233. (rajz: 2. kép). Említés: Fehér 2022a, 446.

ad 117

Hosszú 2013, 97–98. Olvasat: *fuβnĕk*. Hosszú–Zelliger 2020. Olvasat: *fuβnajak*. Szentgyörgyi 2020, 269. (nyelvtörténeti elemzés). Említés: CMASE 817.; Hosszú 2021, 276.; Klima 2021, 230.;

Zelliger 2021, 161.; Zelliger 2022, 462.

Fotó: 117c (Vékony G. felvétele)

ad 118

Fehér 2021d, 231–232. (rajz: 1. kép): *bey*. Említés: CMASE 820; Fehér 2022a, 446.

ad 119–120

Hosszú 2013, 41. (Vékony olvasatával.) Említés: Medgyesi 2020, 133–134. = 2022, 86–87. (fotó: 19. kép); Hosszú 2021, 28 (Vékony olvasatával).

ad 121

Említés: Medgyesi 2020, 134. = 2022, 87.

ad 122

Hosszú 2013, 25. Vékony olvasatával; 'korai steppei rovásbetűk.' Említés: Medgyesi 2020, 134. = 2022, 87.; Fehér 2021d, 229.; Hosszú 2021, 282. (Vékony olvasata); Klima 2021, 230.

ad 123

Hosszú 2013, 40. (Ráduly olvasata.) Említés: CMASE 821–822.; Fehér 2021d, 130.

ad 124

Említés: Fehér 2021d, 130.

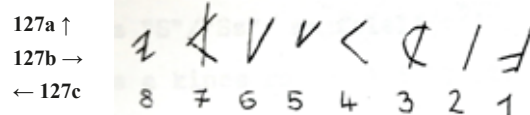
ad *126

Haramza 2020, 40–41., 46–47. Olvasat: 1 ← *Amen.* (?)

ad *127 KMR F-?

Ms. Simon László (MNM Adattár Vékony Gábor-hagyaték 107. dosszié): „bal oldali palmetta felső középső palmettához tartó levelének sima sávjában látható rovásjelek ... A bekarcolt jelek kb. a felét töltik ki a levélnek a rovátkolt szegély fölött: a levélosztó vonal végétől a felső palmetta tövéig.” A csatolt rajzon 8 elkülönülő jel, fotón egyenes vonalú, talán szándékos karcok sorozata, melyek alapján nem lehet kizárni, hogy a tárgyon mégiscsak rovásírás nyomai találhatóak.

Fotó: 127a, rajz: 127b (Simon L. felvétele és vázлата), 127c.

ad 128

Említés: Langó 2020, 109. = 2022, 61.

ad 129

Péntek 2020, 166–167. (rajz: 9. ábra). Említés: Langó 2020, 110. = 2022, 62.

ad 130

Péntek 2020, 162–163. (rajz: 5. ábra). Említés: Langó 2020, 109. = 2022, 61.

ad 131

Péntek 2020, 164–165. (rajz: 8. ábra). Említés: Langó 2020, 107. = 2022, 58–59.

ad 132

Péntek 2020, 164. (rajz: 7. ábra). Említés: Langó 2020, 107. = 2022, 58–59.

ad 133

Péntek 2020, 169. (rajz: 12. ábra). Említés: Langó 2020, 113. = 2022, 65.

ad 135

Péntek 2020, 161–162. (rajz: 4. ábra). Említés: Langó 2020, 103. = 2022, 54–55.

ad 136–137

Említés: Langó 2020, 111–113. = 64–65.

ad 138

Péntek 2020, 163. (fotó, rajz: 6. ábra). Említés: Langó 2020, 110. = 2022, 62.

ad 140

Péntek 2020, 169–170. (rajz: 13. ábra). Említés: Langó 2020, 108. = 2022, 60.

ad 141

Péntek 2020, 170–171. (rajz: 14. ábra). Említés: Langó 2020, 105–106. = 2022, 56–57., 66. (a jelenleg ismert legkorábbi darab).

ad 142

Említés: Langó 2020, 111–112. = 2022, 63.

ad 143

Említés: 2020, 113. = 2022, 65.

ad 145

Péntek 2020, 167. (rajz: 10. ábra). Említés: Langó 2020, 110. = 2022, 62.

ad 146

Részletes közlés: Péntek 2020. (fotó: 1–3. ábra), a jelek párhuzamai (vö 15–16. ábra). Nem zárja ki, hogy az összetett jelek (rovás)betűk lennének.

ad 147–151

Említés: Péntek 2020, 167–168. (rajz: 11. ábra).

ad 158

Említés: Langó 2020, 113. = 2022, 65.

ad 160

Említés: Langó 2020, 103. = 2022, 55.

ad 161

Említés: Langó 2020, 103–104. = 2022, 55.

ad °165

Említés: Katona-Kiss 2022, 142. 722. j. (XIII. sz. vége.)

ad °168

Fogas 2009, 157–158. (olvasat Aydemir alapján; rajz: 4.t.1.). Katona-Kiss–Bíró 2021 (rajz: 1.t.). Az első jel †; egyebekben olvasat Aydemir szerint. A ferences térítéshez köthető tárgytypus, párhuzamait ld. 341¹⁻⁴. Katona-Kiss 2022, 135., 138. (fotó, rajz: 4.t. 1.): 4,9–5 (átm.) × 0,15–0,17;

XIV. sz. közepe–utolsó harmada. Értelmezése uo. 141–143., 153. (Aydemir és Katona-Kiss-Bíró 2021 szerint). Bíró–Katona-Kiss 2022, 353–354. Említés: Crişan 2016, 16–17. (fotó, rajz: Pl.III).

Katona Kiss–Bíró, Katona-Kiss érvelése alapján a csat valószínűsíthetően a kunok közt a XIV. században folyó ferences térítéshez kapcsolódik; elképzelhető, hogy nem írásutánzás, hanem valóban SZR felirat található rajta. Aydemir olvasata azonban grafotaktikai megfontolásból (R² ligált használata, szóvégi mgh.-ugratás) ez esetben is valószínűtlen.

ad °168¹

Említés: Katona-Kiss 2022, 142. 722. j. (XIII. sz. 2. fele.)

ad *169

Említés: Fehér 2022a, 446.

ad 170

Említés: CMASE 820.

ad 172

Hosszú 2013, 61–62. Olvasat: *n^em hⁱsz^en tⁱn^eki | hⁱsz^ek fiún^ek*. Tubay et al. 2020, 172., 174–175., 180–181. (anyagelemzés; fotó: 2B kép). CMASE 171–174. (fotó, rajz; olvasat nincs). Említés: Tubay 2015b, 191–193. (eddiggi datálások kritikája); Zelliger 2020, 320. (rajz: 9. ábra); Hosszú 2021, 277–278.; Tubay 2022, 277–278.

ad 173

MH[^]ALyJ ◦ DzsR[!]TN | KVT

Mⁱh[^]álj ◦ d^zs^dr^dt^tán | k^óv^et. ‘Mihály készítette a követ.’

Hosszú 2013, 58–61.: *imé floy t^e n^eküd*. Tubay et al. 2020, 172., 175–176., 181–182., 194. (anyag-elemzés; nincs meszelés, hanem XX. századi gipszmintavétel maradványai; fotó: 2A kép). CMASE 175–177 (fotó, rajz): *Mⁱh[^]ály írt^án k^óv^et*. Ráduly János: Rovásfelirat pontosított rajza. *Népújság* 2023.03.31. <https://nepujzag.ro/articles/rovasfelirat-pontosított-rajza> Említés: Tubay 2015b, 191–193. (eddiggi datálások kritikája); Zelliger 2020, 318. (rajz: 7. ábra); Hosszú 2021, 280.; Zelliger 2021, 161. (XII–XIII. sz.); Fehér 2022c, 50. 37. j. (2. szó olvasata: *d^zs^dr^dt^tán* ?); Tubay 2022, 277–278.; Zelliger 2022, 464–465; Fehér 2023a, 392. 26. j.

ad 174

Hosszú 2013, 62–63.: *kidzsés*. (Felismeri rokonságát 172-vel.) Említés: Zelliger 2020, 319–320. (rajz: 8. ábra; Ráduly alapján); CMASE 818.; Hosszú 2021, 277.

ad 176

CMASE 213–214 (fotó, rajz): *Óv^ári M^árk torny^a ez*. Datálás: 1764 előtt. Említés: Fehér 2022b, 121.

ad 177¹

Fehér 2020b = 2022d. (fotó: 1., 3–4. kép, rajz: 5. kép). Olvasat ld. KMRE I. Említés: Fehér 2022b, 126.

ad *179

Említés: CMASE 827.; Klima 2021, 230.

ad 180

Fehér 2020b = 2022d, 13. (fotó: 2. kép). Olvasat ld. KMRE I.

ad 182

Hosszú 2013, 70–71. (Szigethy stb. és Eckhardt stb. olvasatai.) CMASE 192–194 (fotó, rajz): *Atyai^Están*, Benkő datálását követi. Említés: Tubay 2015b, 189–190.; Hosszú 2021, 276.

ad °184

Említés: Botár 2007/8, 23. (szerinte nem írás, természetes sérülések); CMASE 817–818.

ad 185

CMASE 197–198. (fotó, rajz; olvasat nincs), XV. sz. A 2. szó elején 16 karaktert tétélez fel. (Ha ez az észlelés reális, talán inkább töredékes 84 lehet, ez esetben a szó olvasata: *esz^en*.) Említés: Benkő 2020, 347.

ad 187

1660–1740 közt (Tubay et al. 2020 mérései alapján).

Tubay et al. 2020, 173., 177., 182., 187., 189–190., 193–194. (anyagelemzés; fotó: 2D kép). CMASE 221–222. (fotó, rajz): ... *írján vót* (?). Említések: Tubay 2015a, 168–169.; további online említés: Sándor K., Új székely írásos nyelvemlék – szenzációs lelet, <https://m.nyest.hu/hirek/uj-szekely-irasos-emlek-szekelyudvarhelyrol> (2015.08.25.); Zelliger E., Udvarhelyi rováslelet – Turul? http://rovas.info/2016/03/udvarhelyi_rovas_turul (2016.03.09.) (Ráduly olvasatát cáfolja).

A 3. és 7. jelek egészen éles, apró, mélyen bevágott kis ékek, amelyeket a legtermészetesebb szóköztagoló jelnek értelmezni. Mivel azonban így a szövegnek semmi értelme nincs, eddig minden magyarázója 31 karaktereknek tekintette. Bár írástechnikailag ez nagyon különös, de nem lehetetlen, és így a szöveg többé-kevésbé értelmes is lesz.

+ 13 ° 66 36 03 ° 06 (v. 64[^])15 81 64 vagy

+ 13 31 66 36 03 31 06 (v. 64[^])15 81 64

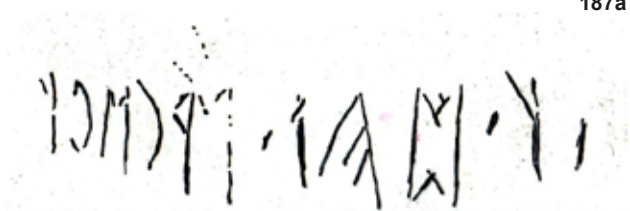
1. olvasat: [- - -]+T ° ULI ° V[^]ANVOT,

2. olvasat: [- - -]+TR²ULIR²V[^]ANVOT

[- - -]+^atrúl íróán vót (?).

Az 1. jel a szár dőlésszöge alapján lehet 34, 35, 42' vagy 64.

Rajz: 187a.

187a

ad 188

Hosszú 2013, 63–64., töredékes olvasat: *Pétürfi B^al[^]ás, temették*. Fehér 2021c, 12–17. A (fotó: 3., 11–12. kép, rajz: 4. kép), olvasat: ld. KMRE. CMASE 178–181. (rajz, részletfotó): XIV. sz.; töredékes olvasat: *Pétürfi Balás*. Említés: Hosszú 2021, 279.

ad 189

Hosszú 2013, 63–64., részleges olvasat: *[ál]dozócsétür[tök]*. Fehér 2021c, 12–13., 17–18. B (fotó: 5., 13. kép, rajz: 6. kép), részleges olvasat: ld. KMRE. CMASE 178–181. (rajz, részletfotó): XIV. sz.; töredékes olvasat: *Csőti*. (188-tól nem különíti el.) Említés: Hosszú 2021, 279.

ad 190

Fehér 2021c, 12–13., 18–20. C (fotó: 7., 14. kép, rajz: 8. kép), olvasat: ld. KMRE. CMASE 178–181. (rajz): XIV. sz.; töredékes olvasat: *Están Bálnt Mikó Están mest^rek*. (188-tól nem különíti el.) Említés: Hosszú 2021, 279.

ad 192

Hosszú 2013, 63–64., részleges olvasat: *esz^tn[^]d^β*. Fehér 2021c, 12–13., 20–21. D (fotó: 9. kép, rajz: 10. kép). CMASE 187–188. (fotó, rajz; Ráduly olvasatával). Az 1. jel alakja (tévesen) ÷ x7. Említés: Hosszú 2021, 275.

ad 194

Hosszú 2013, 67–69. (677,1,12. olvasat: *Imrë*, a latin betűs *emreh* átírás vsz. csak a latin helyesírás hatása. CMASE 225–240. (fotók: 241–250.) Sándor 1991 nyomán, de variáns olvasatok nélkül; a naptárrészben csak az olasz fejléc és a rovásbetűk átírása. Címlap: *Passi, i Muniti; che uonō* 673,1,5. *Pir'ska* 673,2,2. *Dur^uttya* 5. *Bálⁱnt* 674v *Boscone* 683,1,1. *Ambruzs* 2. *Július* 683,2,11. *Ján^os* 14. *Pⁱt^r* 684v *Boscone* 675,1,7. *Ann^ossz^ony* 9. *Pⁱt^r* 10. *E^stván* 11. *O^zsv^urt D^em^ok^os* (om. [[]]) 675,2,5. *Birtalan* 9. *Imre* 10. *ssz^onykus* 676v *facia* 677,1,1. om. 12. *Imre* 677,2,4 *n^ost^uly?* 6. *E^stán* 7. *Ján[os]* 678v *facia* 681,1. (Németh nyomán) 681,2,4. *Piricska/Pricska* 7. IANS János 682v *facia* 679,9. *Büt^lhⁿ/Bütlen* 2. *Jerikó* 3. *Jeruzsály^m* 4. *Egyil^pl^m* (lat.) *egipton* 5. *Kánábⁿ* (lat.) *Galjlje* 6. (lat.) *Magdolon C.* 679,2,1. *Zsindóneus^ok* 2. *knts* 3. *Mikodém^os* (lat.) *Nicodemus* 4. *Eród^s* 5. (lat.) *Pilatus* (átir.) *eppilatoes* 685,1,1. *Annás püsp^k*. Említi: 17., 487. (a Lázár család szárhegyi kastélyához köti). Papp 2023, 70–74.: gyergyószárhegyi eredet nem bizonyítható, mivel Marsigli nem telet ott 1690/91 során. 684. olvasatának pontosítása (KMRE-vel egyezőleg). Említés: Tubay 2015b, 187–188.; Sándor 2019. összefoglalja az eddigi ismereteket; 677,2,5. *N* esetleg *N(ativitas Christi)* rövidítése (nehezen hihető elképzelés); Zelliger 2020, 321.; Katona-Kiss–Bíró 2021, 45.; Hosszú 2021, 278–279.; Rác 2022, 144.; Tubay 2022, 279.; Katona-Kiss 2022, 153.

ad 195

Említés: CMASE 819.

ad 196

Vértés 1961. (a *tp^r* jelet a türk rovásírásból eredezteti). Hosszú 2013, 65–66. Olvasat: *tp^r* 'temporis.' Tubay et al. 2020, 176–177., 182., 187., 194. (anyagelemzés; 1390–1520 közt, feltehetőleg egykorú az 1490-es évekből való támpillérrel; fotó: 2C kép). CMASE 287–292. (fotó). Említés: Nagy 2015, 130.; Tubay 2015b, 189–191.; Zelliger 2020, 319.; Hosszú 2021, 278; Fehér 2023a, 1. j.

ad 197

Hosszú 2013, 69–70. Zelliger olvasatával: *Mⁱkló^s ³n[^]t[^]d ³p p^ap*. CMASE 182–184. (fotó, rajz): *Mⁱklós d^rzs(i) pap* (sic!). Hosszú 2021, 279.

ad 198

CMASE 185–186. (fotó, rajz). Említés: Fehér 2020c, 27. = 2022e, 26.; Hosszú 2021, 277.

ad 199

Említés: CMASE 185. (kétes, vsz. nem írás; töredéke SZNM-ben fellelhető).

ad 199¹

A két ajtófél tetején bevéselt szimbolikus jel (kb. **y7** alakú), a bal oldali alatt holdba írt csillag (méret: jobb 26, bal 37). A szemöldökkövön a felirat közepre igazítva, mindkét oldalon vacat (bal oldalt egy része modern kiegészítés). V.

199b, 199c, 199d (fotó), 199e (rajz).

Rumi 2015. Fehér 2023c, 70–73. (fotó: 1–3. kép, rajz: 4. kép).

Rumi: [α] övou(α) ω (téves, mivel nem hiányzik jel).

199e

Görög betűvel nem olvasható, az 1–2., 5. jelnek van távoli SZR párhuzama, a 3–4. jelekhez hasonlóak a RGy jelkészletben fordulnak elő.

199c ↓

←199b

199d ↓

ad 200

Hosszú 2013, 71–72.: Németh olvasatával, *e/ë* hangokat Zelliger alapján elkülönítve. CMASE 251–273.: Csíkszentmiklós/Csíkszentmihály/ esetleg Csíkszentmárton. Fotók a következő kéziratokról: Szilágyi 1749, B⁰, B¹, B², C¹, C², és kiadásokról: ed.pr., Gyarmathi 1794, Perger 1831. Olvasatok: *Úrnak/Urunk, megettíl/születetítíl?, írnak/írunk, esztendőbe, Mátyás, Estyán*. 253.: Bod alapján eredetileg a templom kőfalán. 256.: Szilágyi és Bod kézírata egymástól független. 651.: egy 1810 körüli másolat a Szilágyi-lejegyzésről (fotó: 649.). További fotók: 739–740. (B¹, átirat, fordítás: 741., 754.), 764–765. (B², fordítás: 768.), C² átirat, fordítás: 781–787., 802–806. További testimoniumok idézése: 72., 75., 81., 86., 95., 100–101., 131–134., 145., 152., 154–155. Említés: Boga 1914, 63.; Tubay 2015b, 184., 186.; Hosszú 2021, 276. (Csíkszentmihályhoz kapcsolja); Fehér 2022f, 59–63. pontatlan stemmával, helyszín-lehetőségek mérlegelése.

ad 201

Említés: Fehér 2022f, 62. (helyszín-lehetőségek mérlegelése).

ad 202

Fehér 2020c = 2022e. (fotók, rajzok), értelmezés ld. KMRE I. CMASE 219–220. (részletfotó; Ráduly olvasatával; datálás: XVI. sz. eleje).

ad 203

Fehér 2022f, 59–60. Említés: CMASE 17., 63. (Kunics adata; Szinnyei alapján lehet a szerzője Szilacsek Pál), 94., 100. (Cornides adata), 252–253. (nem foglal állást hitelességéről).

ad 204

Hosszú 2013, 74–75. (Vékony olvasata.) CMASE 189–191. (rajz); 1. mező: olvasat nincs; 2–7. mező olvasatok: *Do(min)i, edí(fica?)ta, Omelhum lapicidam*. Említés: Hosszú 2021, 277.; Fehér 2022b, 121.

ad 206

CMASE 195–196. (fotó, rajz; olvasat nincs); datálás: 1540 (*228-at egykorúnak veszi). Említés: Benkő 2020, 347. (fotó, rajz: 1/1–2. kép).

ad 208

Említés: CMASE 825. (szerinte kétes).

ad 209

CMASE 293–294. (fotó: 297.). Említés: Hosszú 2021, 279.; Zelliger 2022, 463.

ad 210

Hosszú 2013, 75. CMASE 199–200. (fotó, rajz; Ráduly olvasatával, XVI–XVII. sz.). Benkő 2020, 347–356. (fotó: 5/9. kép; 347–348. átfogóan a **210**, **211**, **°222** feliratokat tartalmazó helyiség graffitijéről, 349–352.: a graffiti közlése, 352–356.: a névanyag elemzése).

Benkő (a sorrendet teljesen felforgatva): $a^{2,4}$ (sic) $^5 SP$ $^6 G. S. K.$ $^{7-8} fu[it]$ $^9 Fwit$ $^{10} Saufalai$ $^{13} A. D. 1580$ (kétszer közli) $^{14} 345678$ || $A. D. 1587$ 19 (sic) b^1 *Demienhahzi* 4 *Stefanus*, om. *hig fu<i>t* 5 om. *h. f. M.* 6 *Vyzk[i?]* 8 (sic) 12 *Hic fuit*. Ismeretlen helyen: *hic fuit Jacobu(s)* || *hic fuit Jac(obus)*. Cett. om.

ad 211

CMASE 201–202. (fotó, rajz; Ráduly olvasatával, XVI–XVII. sz.). Említés: Benkő 2020, 348. (fotó: 5/10. kép).

ad 213

Hosszú 2013, 77–78.: j^{t} *egy(i)k) Miklós*. CMASE 205–206. (fotó, rajz): *Itt Jeddi Miklós*. Említés: Hosszú 2021, 279.; Zelliger 2022, 463.

ad 214

CMASE 294–296. (fotó: 298). Említés: Hosszú 2021, 279.

ad 215

Említés: CMASE 825. Hitelet autopsziára hivatkozva tagadja.

ad 216

Említés: Fehér 2022f, 62–63.

ad 217

Említés: CMASE 820.

ad 218

Hosszú 2013, 72–74.: ez^{r} $ec^{\text{áz}}$ $t^{\text{viz}}n^{\text{ét}}$ $^{\text{sz}}n^{\text{déb}}n$ $i^{\text{r}}n^{\text{á}}k$ it^{t} *lászló királyér^t k^v^t^t já^r^a^t^t^t^k it^t | bilaji b^r^l^a^bás k^t esz^t^e^d^e^j^k i^t^t va^lt; n^e^m tén cs^ászá^r | k^d^e^j^i sz^k^l t^m^ás *í^r^t^án it^t [...] sz^l^m^bék császár *i^d^e [...] b^e^n száz lóva^l*. CMASE 274–284 (fotó A, B, C, C¹ kéziratról). Nem felirattani olvasat, Sándor 2014, 228. olvasatát követi (kiv. 3. sor: *Kedeji*). Említi még: 17. Említés: Tubay 2015b, 187.; Hosszú 2021, 276.; Zelliger 2021, 158–159., 161–162. (mezőségi nyelvjárásúnak tartja); Rácz 2022, 144.; Zelliger 2022, 463–464. (*két esztendeig*, nem felirattani leírás; az *irtán* alak alapján a Mezőséghez kapcsolja); Zelliger 2023, 252.

ad °219

Említés: Libisch 1998, 21. (7. kép): kétes.

ad °222

Benkő 2020, 347–356. (fotó: 3/2–3. kép; 347–348. átfogóan a **210**, **211**, **°222** feliratokat tartalmazó helyiség graffitijéről, 349–352.: a graffiti közlése, 352–356.: a névanyag elemzése). Említés: CMASE 823. (nem tartja rovásírásnak).

Benkő (a sorrendet teljesen felforgatva): b^2 $A D 1587$ 3 om. pentagramma 4 *Past.* $^{7-8}$ (sic) c^1 (?) *Mich(el)* (sic!), inde om. 2 h^f om. $^{3-5}$ (sic) 7 *Nasin+us KZ A* 9 *Sikuloid b¹⁰–c⁸* (egy szöveg), ismeretlen helyen: *Mich(ael) Rigmani*. Cett. om.

ad *226

Említés: Sántha 2023, 113. (a bal oldali keresztet kőfaragójegynek tekinti).

ad *227

Balázs 2017 összefoglaló értékelés (217.: Szamosközy leírása, 218.: Maginus leírása, 219.: párhuzam Verancsics alapján). 224–225.: azonosnak tartja a Biblioteca Medicea Laurenziana Ms. Plut. 44. 24. *Alphabeta diversarum linguarum* (1585) kéziratával. (Ez azonban nem nyomtatott könyv és nem tartalmaz SZR-t.) CMASE 35–39., 45–46., 49–52., 54–56., 58., 71., 74., 81–82., 85–86., 94., 100., 109., 117–118., 541., 583., 601–602. (Szentiványi 1679, ms. EOL AGE V.16. 415. *a Scytharum Cathainorum principe*, Rettegi 1743, ms. MTA KIK Tört.Fölldr. 4-r. 19. sz. 103–105.: *a Scytharum Catorinorum principe*, ms. OSzK Fol.Lat. 3899: *Tanjo Scytharum Cumanorum Principe*), 714–715. (Szamosközy, Maginus, Martinus Schödel: *Cum Deo. Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae*. Johannes Repl, Argentorati 1629. 130§, Boxhorn, Komáromi Csipkés, Johann Tröster: *Das alt- und neu-teutsche Dacia*. Johann Kramer, Nürnberg, 1666. 250–251., Toppeltinus, Bél, Innocentius Desericzky: *De initiis ac maioribus Hungarorum*. Landerer, Budae, 1753. 152–153., ms. Petrus Bod: *Siculia Hunno-Dacica*, 123., Cornides és Wallaszky 1785, 60. testimoniumai szerint.) Következtetése: az adat semmi valós információt nem ad. Említés: Klima 2021, 231.; Zelliger 2023, 249.

ad *231

Említi: CMASE 823–824. (olvasata: *H(ic) F(uit) LAZ* nyilvánvalóan hibás¹⁸⁰); Puskás-Kolozsvári 2020, 187.

ad *233

Említi: CMASE 742., 766. (Rajz Bardócz Pál, Tq 1413 ms. 175 és Teleki Sámuel, Tq 1503 ms. 49. után).

ad 234

CMASE 203–204 (fotó). Említés: Hosszú 2021, 278.

ad 235

CMASE 207–209. (fotó: rovásfelirat, *c*, *d*; csak ezeket írja le; Ferenczi olvasata szerint), említi: 16. Visy 2021, 268–273. 5G, 6D, 2D, 3D, 5D, 5C, 4B, 6B, 5F, 3H újraközli az összes feliratot (képek: 289–295.). Újonnan előkerült latin nyelvű feliratok, kapitális betűkkel:

k → *S[^]pe vivo, s[^]pe moriar*. Reményben élek, reményben halok.

l → *Beati { muni | paci } fici*. Boldogok { az adakozók | a békeszszerzők. } (12. kép)

m → 1668.

Közli a padok 1749-ben, a keleti karzat 1770-ben készült latin feliratát is.

Fotó: 235k, 235l (Visy Zsolt felvételei).

Említés: Musnai 1967, 74–75. (Dakó névalak); Tubay 2015b, 184.; Hosszú 2021, 277.

ad 236

Fennáll, Ferenczi 1997. adata, hogy elpusztult, téves. V.

88 cm széles felírtos tábla a templom nyugati főbejárata felett, a tábla felületén porhanyó fűsz,¹⁸¹ amely a betűket nehezen olvashatóvá teszi, azok utólag fekete festékkel kiemelve, de nem mindenütt helyesen. Az utolsó sor SZR, hossza: 73, betűméret 4,0.

51 87 02 11 85 33 81 31 37 85 [[31']] 31' 03 33 81 33 33 81 03 35 81 ,87 51 81 ,87

180 Egyéb megfontolásoktól eltekintve, egy égetés előtt készült, sokszorosítással gyártott cserépfeliratot *hic fuit*-nak értelmezni abszurd.

181 Rómer Flóris klasszikus terminusát alkalmazva az anyagra.

BOD PÉTER² KÉ[[Sz]]`R'ITETTE IGENBEN.

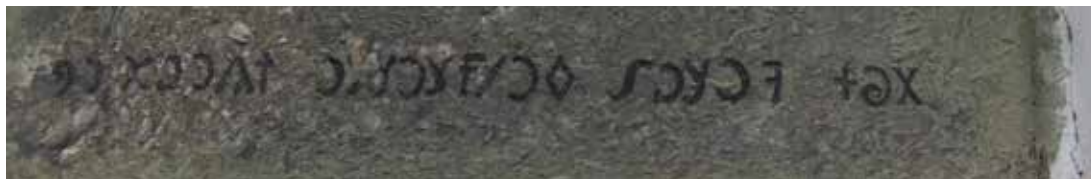
236b

Fotó: 236b, 236c.

CMASE 77., 210–211. (fotó; datálás: 1759–1769 közt). Olvasat: *Bod Péter készítette Igenben.*

A 85 karakternek nagy valószínűséggel csak felső keresztező hastája van, amelyet a kifestés nem tüntet fel. A 81 = E karakter rendhagyó. Az 1., 4. jel hiányosan kifestve. A 11. jel eredeti ξ típusú <sz> volt, melyet utólag, vékony vonallal átvéstek régebbi stílusú <r²>-re; ez utóbbit festették át.

236c

ad 237

Említés: CMASE 822. (kétes)

ad 239

Említés: CMASE 819. (olvasható belőle: P).

ad °240a

Bél testimoniuma magyarul: Libisch 1998, 36.; CMASE 685. (ford. Tóth Gergely–Déri Balázs).

Fehér 2022f, 54–57. (magyarul, saját ford.; értelmezés).

ad °242

Említés: CMASE 821.

ad *250

Bogát-hegyi Szt. Fülöp- és Jakab-kápolna, a D-i falon a bejáratától balra 45–17, föld felett 78–87 magasságban. Levakolva, alig észlelhető. V.

Az 1965-ös észlelethez képest alig lehet megfigyelni, egy betű és három természetes sérülés azonosítható kétségtelenül, több betű nyomai sejthetők. Úgy tűnik azonban, a megfigyelt résztől balra is folytatódott. Jelenlegi olvasat: [- - - ?]Ç FV+[- - - ?]

250b (fotó), 250c (rajz).

Földhöz közeli helyzete alapján valószínűleg nem a jelenleg fennálló kápolnába beépítetten készült, hanem másodlagos helyzetű. A kápolna (Orbán Balázs sig visszamenő) általános vélemény szerint 1725-ben épült, bár Botár 2013, 160. szerint jóval korábbi eredetű (viszont 1716-ban nem tudnak róla, akkor feltehetőleg el volt pusztulva). Ez és a feltételesen azonosítható betűtöredékek nem mondanak ellent, hogy *hic fuit*-feliratnak értelmezzük (XVII. századig bezárólag).

250b ↑

250c →

ad *253

Említés: CMASE 824.

ad *254

Említés: CMASE 823.

ad *255

Egy sorban írva, az évszám helyesen 1672. Élesen metszett, jó állapotú kapitális betűk (2,8–3,7) nagy szerifekkel. A kétbetűs csoportok térközzel világosan elválasztva, tehát biztosan monogramok. V.

Fotó: 255b.

Említés: CMASE 824.

°255¹

255b

Nem lehet kizárni azonban, hogy a kapufélfa felirata mégis kapcsolódik rovásíráshoz, ugyanis az egyik monogram tulajdonosa elképzelhetően graffito formában is hátrahagyta nevét. Az egész vár belső vakolt fala embermagasságig csordultig vésve *hic fuit*-graffitivel és monogramokkal, datáltan 1751-től 2022-ig. A bejárat felett az 1. emelet magasságában (csak állványról elérhető helyen)¹⁸² van egy magányos, mélyen véssett *M. M.* graffito. A kézírás ugyan nem azonos, de a szemöldökbe valószínűleg nem a 4. helyen említett személy keze véssett. E monogram mellett, hasonló véséssel két jel áll, amelyek talán mesterjegyek, de legalábbis a jobb oldali SZR jelnek is értelmezhető (a ξ írásstílussal, amely a XVII. sz. második felétől követhető: *N+*), vagyis esetleg ez is lehet kortárs monogram. *V.*

← ,87 ,y4' (?)

Fotó: 255c. Közöletlen.

ad *256

Említés: CMASE 823.

ad *258

Említés: CMASE 824., olvasata: + /MA/ThE 1(?)7.

ad *264

Említés: CMASE 821.

ad *266

Említés: CMASE 820–821.

ad 272

Említés: CMASE 818.

ad 273

Említés: CMASE 820.

ad 274–281

Általában, leletkörülmények és lelőhely leírása: Puskás-Kolozsvári 2020 = 2022. HA kövek olvasata: *H(atár) Á(llás)*; 276–277 említése: 185. Általános említés: CMASE 819.

ad *289

Említés: Puskás-Kolozsvári 2022, 113. (eredeti helye: a Kereszt-hegyen átvivő úton).

ad *302

Az emlék leírása: Balás Ágoston ms., EOL AGE V.16., 409. Kiadta: CMASE 528–529. (fordítással; fotó: 532.) A ms. keletkezésekor valószínűleg még fennállt (1706 után?)

255c

¹⁸² Tehát evidensen egy renoválás alkalmából keletkezett, ez azonban nem ad biztos támpontot a datálásra. Dávid 1981, 326–327. két renoválást említ, az elsőt tévesen 1692-re datálja (valójában a kapu alapján bizonyosan 1672), a másodikat 1838-ra (ennél azonban az ugyanolyan vakolatban levő graffiti közt van régebbi, tehát ez nem jöhet szóba). Könnyen elképzelhető azonban a kettő közt egy olyan javítási munkálat, amelynek nem maradt fenn írásos említése.

ad *306

Visy 2021 leírása szerint kb. 60 × 105 × 100 lekerekített (Visy meghatározása szerint háromszögletű) kőtömb, felső felületén 61 × 78 felületen 6 bemélyített sáv, amelyben vésettnek tűnő vonalak maradványai találhatóak. Helyi elbeszélés szerint az egykori feliratot szándékosan semmisítették meg az 1930-as években (téves a *306¹-ben idézett leírás, hogy akkor készült), azonban ez a kő állapota alapján nem bizonyítható.

A Visy által megjelölt helyen nem lelhető fel.

← [[[-]+[- -]+[- -]]]
 ← [[- -]+[- -]+[- -]]
 ← [[[- -]+[- -]+]
 ← [[[- - - - -]+]
 ← [[[- - - - -]]
 ← [[[- - - - -]]

306

Visy 2021, 206–207., fotó: 1. kép.

Fotó: 306 (Visy Zsolt felvétele).

Talán útjelző kő (Visy 2021, 207.), az alapos levésés miatt az egykori írást nem lehet pontosan megítélni, de nincs olyan nyom, amely kizárná, hogy rovásírásos lett legyen. A 2. sor első fennmaradt betűnyoma 60 alakú, esetleg 37 betű maradványa?

ad *309

Említés: CMASE 822. (kétes); Fehér 2022b, 124.

ad 314

Említés: CMASE 817.

ad 315

Említés: CMASE 819. (szerinte természetes kő); Fehér 2022b, 124.

ad *316

Említés: CMASE 821.

MUTATÓK

Jelen helyen csak kiegészítjük az I. kötet mutatóit, az abban szereplő neveket csak akkor ismétljük, ha itt pontosabb olvasatuk van. A névmutató a feliratokon szereplő személy- és helyneveket, illetve a feliratok/kéziratok készítőjének neveit tartalmazza; de nincsenek benne a 322 nép- és nyelvnevei, a példaszavaiként és példaszövegeiben szereplő nevek, valamint a graffitin szereplő monogramok.

Névmutató

† a feliratot készítő személy

* egyéb forrásból ismert író, lejegyző

- Ammonius philosophus 322,1 add.P
 Ayrmann, Fried(ericus) 322,7³
 *Balás Ágoston 347
 Baranyai Decsi János (Joannes Decius Baro-
 nius/Barovius) 322,2 + 1 add.R³ 3 add.F β
 *Bardócz Pál (Paulus Bardócz) 322,7¹¹ B
 Baudrand, Michael Antonius 322,1⁵
 *Bíró Sámuel (322) K
 *Bod Péter 322,1 add. P
 *Borbereki István (Stephanus Borberekí)
 322,7^{8a} E
 Cornides Dániel (Daniel Cornides) 322,7⁶
 Cyrus 322,2⁷
 Darius 322,2⁷
 Dieterich, Konrad (Conradus Dietericus)
 322,1²
 *Dobai Székely Sámuel 322,1¹⁰ D
 †Ferenczi György (Georgius Ferenczi) 346c
 *Gyalakutai Lázár (IV.) Imre (Emericus Lázár
 de Gyalakuta) 322,7⁹ ζ
 *Gyöngyössy János (Joannes Gyöngyössy de
 Bettény) 322,1 add.R³ λ
 Janus Pannonius 322,2²⁸
 *Kájoni János (Joannes Kájoni) 322,7⁹ θ
 *Kap János Jakab (Jac. Joan. Kap) 322,7¹⁰ κ
 *Lakatos István (Stephanus Lakatos) (322) L¹
 Lilius Giraldus 322,1 add.P
 *Losteiner Leonárd (322) C
 *Lugossy (József) 322,1 add.R^{1,2} μ
 Lukáts János (Joannes Lukats) 346 (kívül)
 *M. Szanchi László (Ladislaus M. Szanchj)
 322,1³ γ
 *Résó Ensel Sándor 322,1 add. R^{2,3}
 *Rétyi Péter 322,7^{8b} F
 *Ring Adorján 322,1 add. R¹
 *Sánta Mihály (322) S
 *Schwartz Godofréd (Godofredus Schwarz/
 Schwartz) 322,1¹⁰ 7⁶ ι
 Szanchi Id. M. Szanchi
 *Teleki Sámuel 322 T
 †Thelegdi János (Joannes Thelegdius) 322
 Thuróczi (János) 322,7⁵
 Toppelt Lőrinc (Topeltinus Laurentius) 322,1⁸
 Uffenbach, Zacharias Conradus 322,1¹⁰
 +add.H
 ++d? 341

Helynevek

Agropolis Id. Marosvásárhely
 Eperiessinum (= Eperjes) 322,7⁶
 Forum Siculorum Id. Marosvásárhely
 Gissa (= Gießen) 322,1¹⁰ 7³
 Hasso-Schaumburg (= Hessen-Schaumburg)
 322,1¹⁰
 Leutschovia (= Lőcse) 322,1¹⁰
 Marosvásárhely 322,1 add. R³, 2³⁶
 N(agy)Enyed 322,1 add. P
 Panonia 322,1⁷
 Quinqueecclesiae (= Pécs) 322,2²⁸
 Rintelinum (= Rinteln) 322,1¹⁰
 Transsylvania 322,1^{4,7}
 Ulm 322,1²

Vallásos kifejezések, nevek, jelek

† °168 339⁶⁻¹¹, 341? 342¹⁻³,
 amen *126
 Deus 322,2^{32,33,35}
 ecclesia orthodoxa 322,2³⁵

Idézetek

Mt 5,9. 235l
 Oratio Dominica (Mt 6,9–13) 322,5
 Symbolum Apostolicum 322,6

Tisztségek, foglalkozások

bibliothecarius 322,7³
 centurio 322,7⁶
 consistorii sacri assessor 322,1¹⁰ 7⁶
 episcopus 322,2²⁸
 gvardianus 322,7⁹
 professor 322,1¹⁰ 7³ (publicus ordinarius) 7⁶
 sacerdos 346c
 superintendens 322,1^{2,10} 7⁶
 tabulae iudiciariae in honorem assessor 322,1
 add. R³

Évre keltezhető szövegek

1598 322,2³⁶
 1637 346c
 1671 322,7^{8b} (E)
 1672 *255
 1773 322,7⁹ (θ)
 1714 322,1 add. (H)
 1715 322,7^{8a} (E)
 1739 322,7⁴ (ι) 7¹⁰ (κ)
 1745 322,7¹¹ (B)
 1748 346 (kívül)
 1766 322,7⁶ (D)
 1830 322,1 add. R3 (λ)
 1841 322,1 add. (R¹)

Lelőhelymutató

Bátmonostor 341 SZR	Mözs ld. Tolna
Békéscsaba környéke 342 ¹ KMR/SZR	Nagyecsed *323 Run
Budakalász °350 X	Nagyvárad °344 SZR?
Cséffa 342 ² KMR/SZR	Ózd-Szentsimon °338 NR
Csíkkarcfalva 347 SZR?	Radvány ld. Cséffa
Csíksomlyó °343 SZR?	Sarkadkeresztúr 340 KMR
Csíkszentimre °345 SZR?	Székelyzsombor °255 ¹
Dombó 341 SZR	Szentsimon ld. Ózd
Egerszalók *351 X	Tolna-Mözs 331 AR 332 AR 333 AR 334 AR
Gyergyószentmiklós 346 SZR?+X	Tótkomlós 342 ⁴ KMR/SZR
Gyula környéke 342 ¹ KMR/SZR	Töröcske? 337 AR?
Hódság környéke 335 AR? °336 AR? °348 SZR?	Tyukod *323 Run
Kaposvár ld. Töröcske	Zamárdi 324 AR/NR °325 AR °326 AR °327
Kolozsvár °349 X	AR 328 AR 329 AR 330 NR *339
Mezőberény 342 ³ KMR/SZR	Zselickislak? 337 AR?

Múzeumok, irattárak, őrzési hely

CsSzM = Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda (Miercurea Ciuc, Románia)

KoJM = Koszta József Múzeum, Szentes

MFM = Móra Ferenc Múzeum, Szeged

MMM = Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

NGyTM = Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza

RRM = Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár

TSM = Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas

V. (= *vidi*) a felirat leírása autopszia alapján készült

IRODALOMJEGYZÉK

- Bader 2007.** Bernd Bader: *Mäzene, Künstler, Büchersammler: Exlibris der Universitätsbibliothek Giessen*. <https://jlupub.ub.uni-giessen.de/handle/jlupub/3277> DOI: 10.22029/jlupub-2970
- Bader 2008.** Bernd Bader: *Mäzene, Künstler, Büchersammler: Exlibris der Universitätsbibliothek Giessen. Nachtrag 2008*. 1–3. <https://jlupub.ub.uni-giessen.de/handle/jlupub/3277>
- Bajna 2020.** Bajna György: Rovásírás az örmény katolikus templom cinterme előtt? *Erdélyi Előretolt Helyőrség* 3. (2020. november) 10. (29.) sz., 15.
- Balázs 2017.** Balázs Debóra: Szamosközy István firenzei székely írásos könyvéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121. (2017) 217–228.
- Bárdos–Garam 2009.** Edith Bárdos – Éva Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek I.* (MAA 10.) MTA Régészeti Intézet, Budapest, 2009.
- Bárdos–Garam 2014.** Edith Bárdos – Éva Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek II.* (MAA 10.) MTA Régészeti Intézet, Budapest, 2014.
- Bartholomaeides 1817.** Ioannes Ladislaus Bartholomaeides: *Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi ... studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Trattner, Pesthini, 1817.
- Belius 1718.** Matthias Belius [Bél Mátyás]: *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Monath, Lipsiae, 1718.
- Benkő 1994a.** Benkő Elek: Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában. *Erdélyi Múzeum* 56. (1994) 81–83.
- Benkő 1994b.** Benkő Elek: Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz. *Magyar Nyelv* 90. (1994) 157–168.
- Benkő 1996.** Benkő Elek: A siménfalvi rovás emlék és köre. In *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996. 45–54.
- Benkő 2020.** Benkő Elek: A berekeresztúri református templom középkori és kora újkori feliratai. In Hende Fanni – Kisdí Klára – Korondi Ágnes (szerk.): *„Mestereknek gyengyének” Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. OSZK – Szent István Társulat, Budapest, 2020. 341–358.
- Benkő et al. 2001.** Benkő Samu et al.: *Baranyai Decsi Simor János emlékezete*. Erdélyi Tudományos Füzetek 235. = Erdélyi Múzeum 63. (2001) 3–4. sz.
- Berzeviczy 1820.** Berzeviczy Albert: Jegyzetei, Magyar Hazánkat illető és a' Külföldi Könyvtárakban található Jelességekről. *Tudományos Gyűjtemény* 4. (1820) VI. sz. 37–69.
- Bíró–Katona-Kiss 2022.** Gyöngyvér Bíró – Attila Katona-Kiss: Archaeological and material analysis data for the issue of medieval annular brooches with runiform signs. *A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 30. (2022) 351–374.
- Blénessy 1938.** Blénessy Alajos: Ősi székely rovásírás a gheorgheni örmény templom cintermének szemöldökfáján. *Keleti Újság* 21. (1938. április 28.)

- Boga 1914.** Boga Alajos: *Székelyföld történetírója a XVII. században.* (Lakatos István). Szent Bonaventura, Kolozsvár, 1914.
- Bornemisza 1577.** Bornemisza Péter: *Negy könyvetske, a keresztyeni hitnec tudományarol.* Sempte, 1577. (RMK I 138.)
- Bornemisza 1584.** Bornemisza Péter: *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetet Euangeliombol.* Detrekoe, 1584. (RMK I 207.)
- Botár 2007/8.** Botár István: A csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplom régészeti kutatása (2002–2005). *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* (2007–2008) 17–74.
- Botár 2013.** Botár István: Középkori kápolnák Csíkban. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem és Régiségtárából.* NS 4. (2013) 157–169.
- Böröcz 1993.** Böröcz Enikő: *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok.* OSzK, Budapest, 1993. 81–82.
- Brüll 1930.** Brüll Emánuel: Visszaélés a határozott névelővel. *Erdélyi Muzeum* 42. (1937) 3. sz. 286–289.
- CMASE.** Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: *A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021.
- Comarinus 1655.** Georgius Csipkés Comarinus: *Hungaria illustrata, hoc est brevis sed methodica naturae & genii linguae Hungaricae explicatio...* Joannes a Waesberge, Ultrajecti, 1655.
- Cornides ms. 1780.** Cornides Daniel: *De vetere litteratura Hunnica.* Pestini, 1780. Ms. OSZK Quart. Lat. 1878, ed. pr. in CMASE 91–103. (ford. Szabó Ádám).
- Crișan 2016.** Ioan Crișan: Considerații cu privire la colonizarea cumanilor in Bihorul medieval. *Arheologie, onomastică, toponimie. Crisia XLVI.* (2016) 13–24.
- Csallány 1960.** Csallány Dezső: A székely-magyar rovásírás emlékei. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 3. (1960) 39–125.
- Csúry 1930.** Csúry Bálint: A csángó miatyánk. *Magyar Nyelv* 26. (1930) 170–172.
- Dávid 1981.** Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Kriterion, Bukarest, 1981.
- Décsy 1960.** Décsy Gyula: A Miatyánk legrégebb magyar szövege. *Új Látóhatár* (1960) 483–486.
- Dévai Bíró 1897.** Dévai [Bíró] Mátyás, *At tíz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi a'áncnac, æs ah hit petsætinec röviden valo mağarázatf'a.* [Vietoris, Krakkó], é.n., reprint MTA, Bp, 1897.
- Dinnyés 2022.** Dinnyés István: Két pénz alakú, szarmata amulett Turáról (Pest megye). In Takács Miklós et al. (szerk.): *Artificia mirabilia. Tanulmányok Vaday Andrea tiszteletére.* ELKH BTK Régészeti Intézet, Budapest, 2022. 253–262.
- Ernyey 1917.** Ernyey József: Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei [recenzió]. *Századok* 51. (1917) 165–176.
- Fehér 2020a.** Fehér Bence: Legősibb nyelvemlékeink? Bajelhárító alakok és rovásfeliratok avar kori tűtartókon. In Berta Péter – Vizi László Tamás: *A Magyarorsággkutató Intézet évkönyve 2019.* Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2020. 111–142., 577–579.
- Fehér 2020b.** Fehér Bence: Amiben senki nem hitt: a káposztásmegyeri rovásfelirat. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor: *Ősi írásaink.* Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2020. 9–23.
- Fehér 2020c.** Fehér Bence: Benedek Illyés graffitiző és műemlékrongaló (XV. század?) In Fehér Bence – Ferenczi Gábor: *Ősi írásaink.* Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2020. 25–38.

- Fehér 2021a.** Bence Fehér: Recently identified epigraphic and peri-epigraphic relics from the Avar cemetery of Zamárdi. *Ephemeris Hungarologica* 1. (2021) 2. sz. 237–252. DOI 10.53644/EH.2021.2.237
- Fehér 2021b.** Fehér Bence: Gondolatok a nagyszentmiklósi írások megfejthetőségének korlátairól. In Vizi László Tamás – Horváth-Lugossy Gábor: *A Magyarorsággkutató Intézet évkönyve 2020*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2021. 137–158. DOI 10.53644/MKIE.2020.137
- Fehér 2021c.** Fehér Bence: Székelydália 1–4. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor: *Ősi írásaink II*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2021. 55–83.
- Fehér 2021d.** Fehér Bence: Párhuzamosan élő írástípusok az avar és honfoglaláskorban – közvetlen kapcsolatban állhatnak-e a rovásírással? *Kőrösi Csoma Sándor* 27. (2021) 228–240.
- Fehér 2022a.** Fehér Bence: Feliratok és felirat-közeli jelek a zamárdi avar temetőből. In Türk Attila – Jancsik Balázs – Sudár Balázs: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája*. 1. kötet. Martin Opitz, Budapest, 2022. 453–462. DOI 10.55722/Arpad.Kiad.2021.4.1_22
- Fehér 2022b.** Fehér Bence: Egy újabb rovaskorpusz ígérete. *Ephemeris Hungarologica* 2. (2022) 1. sz. 119–127. DOI 10.53644/EH.2022.1.119
- Fehér 2022c.** Fehér Bence: New Runiform Inscription from Dombó. *Ephemeris Hungarologica* 2. (2022) 2. sz. 43–58. DOI 10.53644/EH.2022.2.43
- Fehér 2022d.** Bence Fehér: The runiform script from Káposztásmegyér that nobody believed in. In Bence Fehér – Gábor Ferenczi: *Our Ancient Writings*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2022. 9–24. DOI: 10.53644/MKI.OAW.2022.9
- Fehér 2022e.** Bence Fehér: Benedek Illyés the graffiti vandal who damaged a historic monument (15th century?). In Bence Fehér – Gábor Ferenczi: *Our Ancient Writings*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2022. 25–37. DOI: 10.53644/MKI.OAW.2022.25
- Fehér 2022f.** Fehér Bence: XVIII. századi tudományos érvelések a rovásírásról. In Fehér Bence – Tóth Anna Judit (szerk.): *Barokk történetírók Magyarországon, Magyarországról*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2022. 47–67. DOI: 10.53644/MKI.BTMM.2022.47
- Fehér 2022g.** Fehér Bence: Az avarok kétféle írása. *Kőrösi Csoma Sándor* 28. (2022) 133–142.
- Fehér 2023a.** Fehér Bence: A székely rovásírás középkori tágabb elterjedtségéről. *Kőrösi Csoma Sándor* 29. (2023) 385–396.
- Fehér 2023b.** Fehér Bence: Kétszavas > végű közlések: zamárdi tanulságok. In Fehér Bence (szerk.): *Ősi írásaink III*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2023. 9–30. DOI: 10.53644/MKI.OSI.2023.9
- Fehér 2023c.** Fehér Bence: Középkori székelyföldi feliratok ismeretlen írásjelekkel. In Nagy Dóra – Nagy-L. István (szerk.): *A Magyarorsággkutató Intézet Évkönyve 2022*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2023. 67–86. DOI: 10.53644/MKIE.2022.67
- Fehér–Novotnik 2021.** Fehér Bence – Novotnik Ádám: Írásos emlékek a Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlői avar temetőben. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink II*. MKI, Budapest, 2021. 55–84.

- Félegyházi 1586.** Felegihazi Thamas [Félegyházi Tamás]: *Az mi Uronc Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma auuagi frigie*. Hofhalter, Debrecen, 1586. (RMK I 218.)
- Ferenczi 1939.** Ferenczi Sándor: Rovásírásunk r jegye. *Erdélyi Muzeum* 44. (1939) 179–198.
- Ferenczi 1997.** Ferenczi Géza: *Székely rovásírásos emlékek*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 1997.
- Ferenczi 2000.** Ferenczi Géza: Bod Péter és a székely rovásírás. *Acta Siculica* 1. (2000) 263–270.
- Ferenczi 2004.** Ferenczi Géza: Bod Péter és a székely rovásírás. In Tüskés Gábor (szerk.): *Bod Péter, a historia litteraria művelője*. Universitas, Budapest, 2004. 101–106.
- Fischer 1889.** Fischer Károly Antal: *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei*. Heisler J., Budapest, 1889.
- Fogas 2009.** Fogas Ottó: A gótikus feliratos csatok európai elterjedése. In Rosta Szabolcs (szerk.): *Kun-kép. A magyarországi kunok hagyatéka*. Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza, 2009. 149–173.
- Forrai 1985.** Forrai Sándor: *Küskarácsontól Sülvester estig*. Múzsák, Budapest, 1985.
- Forrai 1994.** Forrai Sándor: *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig*. Antológia, Lakitelek, 1994.
- Garam 2018.** Éva Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek III.* (MAA 10.) MTA Régészeti Intézet, Budapest, 2018.
- Gömöri 2004.** Gömöri György: Jobbról balra írtak – székely írás. *Élet és Tudomány* 59. (2004) 10. sz. 308–309.
- Gudor 2016.** Gudor Kund Botond: Bod Péter és a németalföldi peregrináció. In Nyerges Judit et al. (szerk.): *MONOKgraphia*. Kossuth, 2016. 228–251. 234.
- Gyarmathi 1794.** Gyarmathi Sámuel: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester I–II*. Hochmeister, Kolozsvár–Szeben, 1794.
- Hájos ms. 1780.** Stph. Gasp. Hájos: *Monumentum Literarium Hunno-Scythicum*. 1780. Ms. MTA KIK M. Nyelvtud. 2-r 3. Online: <http://real-ms.mtak.hu/215>. Kiadás: CMASE 771–812.
- Harag 2022.** Harag Mátyás: Zselickislaki övgarnitúrák? Adatok egy ritka avar kori ember-ábrázolás-típushoz. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 8. (2022) 147–160. DOI:10.26080/krrmkozl.2022.8.147
- Haramza 2020.** Haramza Márk: Latin betűs fegyverfeliratok a 9–12. századi Kárpát-medencéből. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarországi Intézet, Budapest, 2020. 39–50.
- Heltai 1561.** Heltai Gáspár: *A Iesus Christusnak Wy Testamentoma Magyar nyeltwre fordítatot, a régi igaz és szent könyuekből*. Colosvarot, 1561. (RMK I 41.)
- Horányi 1777.** Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum III*. Loewius, Posonii, 1777.
- Horvat 1959.** Anđela Horvat: Die Skulpturen mit Flechtbandornament aus Sirmien. *Südostforschungen* 18. (1959) 2. sz. 249–264.
- Hosszú 2013.** Hosszú Gábor: *Rovás Atlasz*. Milani Kft., Budapest, 2013.
- Hosszú 2021.** Gábor Hosszú: *Scriptinformatics*. Nap Kiadó, Budapest, 2021.

- Hosszú–Zelliger 2020.** Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: Kiegészítés a Bodrog-alsóbúí székely-magyar rovás írásemlék átírásához. *Magyar Nyelv* 116. (2020) 1. sz. 61–63. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2020.1.61
- Hosszú–Zelliger 2021.** Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: A Szarvasi tűtartó felirata. *Magyar Nyelv* 117. (2021) 403–430. DOI: 10.18348/MagyarNyelv.2021.4.403
- Huszár 1560.** Huszár Gál: *A Keresztyéni Gyülekezetben való isteni dichegetec*. H. n., 1560. Repr. Akadémiai, Budapest, 1984.
- Huszár 1954.** Lajos Huszár: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5. (1954) 61–109. Taf. XIII–XXXIII.
- Jakubovich 1932.** Jakubovich Emil: A székely-derzsi rovásírásos téglá. *Magyar Nyelv* 28. (1932) 264–274.
- Jakubovich 1935.** Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. *Magyar Nyelv* 31. (1935) 1–17.
- Jerney 1840.** Jerney János: Közlemények a hún-scitha betűkkel írott Turóc vármegyei régiségről. *Tudománytár* NS 4/8. (1840) 109–129.
- Juhász 2020.** Juhász Lajos: Szarmata érmek fejdíszként egy békésszentandrás kőszarmata női sírból. *Archaeologiai Értesítő* 145. (2020) 137–143. DOI 10.1556/0208.2020.00005
- Katona-Kiss 2022.** Katona-Kiss Attila: *A kései nomád műveltség nyomai a Maros–Körös közén*. Magyarországi Intézet, Budapest, 2022.
- Katona-Kiss–Bíró 2020.** Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér: Újabb adatok a karcag-orgondaszentmiklósi csat kérdésköréhez. Rovásfeliratos csatok a Kárpát-medencében. In: Barina Gábor (szerk.): *Jászkunsági és kunszentmártoni tanulmányok – A XI. Jászkunság kutatása című konferencia előadásai*. Kunszentmárton Város Önkormányzata, Kunszentmárton, 2020. 261–278.
- Katona-Kiss–Bíró 2021.** Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér: Orgondaszentmiklóstól Komlósig. Újabb középkori rovásfeliratos csatok a Maros–Körös közéről. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor: *Ősi írásaink II*. Magyarországi Intézet, Budapest, 2021. 31–54.
- Kerényi 1956.** Kerényi András: Magyarországi szarmata pénzek. *Numizmatikai Közöny* 54/55. (1955/56) 14–20.
- Keszi 2021.** Keszi Tamás: Megjegyzések a Jánoshida–tótkéripusztai tűtartó feliratának legújabb olvasatához. *Az Intercisa Múzeum Évkönyve* 5. (2021) 50–67.
- Kiss 1839.** Kiss Bálint: *Magyar régiségek*. Landerer, Pest, 1839.
- Klima 2021.** Klima László: Fehér Bence: A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye, I. Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely írás emlékei. *BuKsz* 33. (2021) 2. sz. 228–232.
- KMRE.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I*. Magyarországi Intézet, Budapest, 2020.
- Komáromi 2008.** Komáromi Csipkés György: *A magyar nyelv magyarázata*. Ford.: C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2008.

- Komlóssy 2006.** Komlóssy Gyöngyi: Ősi betűk – mitikus történelem. *Irodalomtörténeti Közlemények* 110. (2006) 5. sz. 529–538.
- Korompay 2022.** Korompay Klára: Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely írás emlékei. Corpus monumentorum alphabeto Siculico exaratorum [recenzió]. *Magyar Tudomány* 183. (2022) 949–951.
- Kovačević 1972.** Jovan Kovačević: Les Tombes 73 et 77 de la Nécropole de »Čik«. *Balcanoslavica* 1. (1972) 65–72.
- Lakatos 1942.** Lakatos István: *Székelyudvarhely legrégebb leírása*. Ford.: Jaklovszky Dénes. Minerva, Kolozsvár, 1942.
- Lakatos 2017.** Lakatos István: *Siculia*. Ford.: Pap Levente. Editura Vasiliana, Iași, 2017.
- Langó 2020.** Langó Péter: Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei? In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 99–126.
- Langó 2022.** Péter Langó: Runiform Signs or Mementos of Christianisation? In Bence Fehér – Gábor Ferenczi (eds.): *Our Ancient Writings*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2022. 51–77. DOI: 10.53644/MKI.OAW.2022.51
- Lascovius 1585.** Petrus Mon[edulatus] Lascovius: *De homine magno illo naturae miraculo et partibus eius essentialibus*. Heredes Joh. Cratonis, Witebergae, 1585.
- Libisch 1998.** Libisch Győző: *Tanuljunk róni!* Ómagyar Kultúra Baráti Társaság, Budapest, 1998.
- Ligeti 1925.** Ligeti Lajos: A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. *Magyar Nyelv* 21. (1925) 50–52.
- Mandics 2017.** Mandics György: *Róvott múltunk*. Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2010¹, 2017².
- Medgyesi 2020.** Medgyesi Pál: 11. századi rovásjelek Sarkadkeresztúr határából. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 127–154.
- Medgyesi 2022.** Pál Medgyesi: 11th-century notch marks from the outskirts of Sarkadkeresztúr. In Bence Fehér – Gábor Ferenczi (eds.): *Our Ancient Writings*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2022. 79–107. DOI: 10.53644/MKI.OAW.2022.79
- Mohay 2022.** Mohay Tamás: „Anyámtól tanultam, nem a templomba”. Miatyánk-változatok Moldvából. In Schöck Gyula (szerk.): *Közelítések a Miatyánkhöz. Értelmezések és tanulmányok az ökumenizmus jegyében*. Schöck ArtPrint Kft, Budapest, 2022. 111–126.
- Musnai 1936.** Musnai László: Székely rovásírásos emlékek. *Magyar Nyelv* 32. (1936) 229–233.
- Musnai 1940.** Musnai László: A Bethlen-Kollégium Nagykönyvtárának értékes kéziratái. *Református Szemle* 33/11. (1940.04.20.) 169–172.
- Musnai 1967.** Musnai László: Rovásírásos emlékeink. *Magyar Nyelv* 63. (1967) 73–76.
- Nagy 1984.** Sándor Nagy: *Dombo – Srednjevekovna opatija i tvrđava*. Vojvođanski Muzej – Forum, Novi Sad, 1984.
- Nagy 1987.** Nagy Sándor: *Dombó. Középkori monostor és erőd*. Forum – Vajdasági Múzeum, Újvidék, 1987.
- Nagy 2015.** Nagy Lajos: Ki volt Rétyi Péter a Rudimenta első ismert másolója? *Székelyföld* 19. (2015) 6. sz. 129–136.
- Nagy Iván.** Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XIII*. Ráth, Pest, 1857–1868.

- Németh 1934.** Németh Gyula: *A magyar rovásírás*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve II.2. MTA, Budapest, 1934.
- Németh 2021.** Németh Dániel: *A Peer-kódex és töredéke*. MKI, Budapest, 2021.
- Novotnik–Fehér 2021.** Novotnik Ádám – Fehér Bence: Írásos emlékek a tolna-mözs-fehérvize-dűlői avar temetőben. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink II*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2021. 55–83.
- Nyáry 1999.** Nyáry Zsigmond: A Miatyánk szövegváltozatairól. *Magyar Nyelv* 95. (1999) 312–318.
- Pál-Antal et al. 2006.** Pál-Antal Sándor – Ördögh Imre – Balázs Dénes – Miklós Márton: *Csikmadaras. Egy felcsiki falu múltja és jelene*. Mentor, Marosvásárhely, 2006².
- Pápay 1808.** Pápay Sámuel: *A' magyar literatúra' esmérete*. Számmer Klára, Veszprém, 1808.
- Papp 2023.** Papp Gábor: Adalékok a bolognai (Marsigli-féle) rováslemlék gyűjtési helyének kérdéséhez: Luigi Ferdinando Marsigli gyergyószárhegyi telelésének legendája. In Fehér Bence (szerk.): *Ősi írásaink III*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2023. 61–90. DOI: 10.53644/MKI.OSI.2023.61
- Peéry 1957.** Peéry Rezső: Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz. *Magyar Nyelv* 53. (1957) 274–278.
- Péntek 2020.** Péntek Attila: Rovásfeliratos szalaggyűrű Veresegyház-Göbolyös lelőhelyről. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2020. 155–181.
- Penger 1831.** Penger János: *A' magyar és hazája régenten*. Trattner-Károlyi István, Pest, 1831.
- Pesti 1536.** Pesthy Gabriel [Pesti Gábor]: [*Új Testamentom*]. Ianos Sýngrenius, Bech, 1536. (RMK I 6.)
- Puskás-Kolozsvári 2020.** Puskás-Kolozsvári Frederic: A Tászok-tető írott köveinek lehetséges párhuzamairól, különös tekintettel a moldvai területeken lévőkre. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2020. 183–199.
- Puskás-Kolozsvári 2022.** Frederic Puskás-Kolozsvári: Possible analogies of the written stones from the Tászok Peak, in particular those in the Moldavian areas. In Bence Fehér – Gábor Ferenczi (eds.): *Our Ancient Writings*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2022. 109–125. DOI: 10.53644/MKI.OAW.2022.109
- Rácz 2022.** Rácz Balázs Viktor: A székely írás emlékei. Benkő Elek–Sándor Klára–Vásáry István: A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum. [recenzió] *Erdélyi Múzeum* 84. (2022) 1. sz. 142–146. DOI: 10.36373/em-2022-1-14
- Ráduly 1995.** Ráduly János: Rovásíró Telegdi János életrajzához. *Népújság* 47/212. (1995.10.28.) 4.
- Ráduly 1997a.** Ráduly János: Telegdi rovásírásos Miatyánkja 1598-ból. *Népújság* 49/41. (1997.03.01.) 4.
- Ráduly 1997b.** Ráduly János: Telegdi rovásírásos Hiszekegyje 1598-ból. *Népújság* 49/51. (1997.03.15.) 4.
- Ráduly 1997c.** Ráduly János: Hány betűből áll Telegdi rovásábécéje? *Népújság* 49/70. (1997.04.12.) 4.

- Ráduly 1997d.** Ráduly János: Vetéteknek – vétőknek. *Népújság* 49/163. (1997.08.23.) 4.
- Ráduly 1998.** Ráduly János: *A rovásírás vonzásában*. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 1998.
- Ráduly 2004.** Ráduly János: *Titkok a rovásírásban. Adalékok rovásírásunk ismeretéhez*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 2004.
- Révai 1833.** Révai Miklós: Magyar Literatura, vagy is: A' Magyar Deáki Történet. *Tudományos Gyűjtemény* 17. (1833) 2. sz. 49–91.
- RMK III.** Szabó Károly – Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár* III. MTA, Budapest, 1896.
- Rumi 2015.** Rumi Tamás: Csíkmadarasi görög felirat. <http://rovas.info/2015/11/csikmadarasi-gorog-felirat/> (feltöltés: 2015.11.15.)
- Sándor 1991.** Sándor Klára: *A bolognai rovás emlék*. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged, 1991.
- Sándor 2014a.** Sándor Klára: *A székely írás nyomában*. Typotex, Budapest, 2014.
- Sándor 2014b.** Sándor Klára: A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei. In Sudár Balázs et al. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés*. MTA BTK, Budapest, 2014. 329–342.
- Sándor 2017.** Sándor Klára: *A székely írás reneszánsza*. Typotex, Budapest, 2017.
- Sándor 2019.** Sándor Klára: Óshazakutató ferencesek és a bolognai székely naptár. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 13–14. (2019) 219–227.
- Sántha 2023.** Sántha Attila: A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom cinteremkapuján levő feliratok. In Fehér Bence (szerk.): *Ősi írásaink III*. Magyarországi Intézet, Budapest, 2023. 91–118. DOI: 10.53644/MKI.OSI.2023.91
- Sarkadi Nagy 1860.** Sarkadi Nagy Mihály: *Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története*. Kovács Márton, Szatmár, 1860.
- Schwartz 1739.** Godofredus Schwartz: *Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta*. Meyhius, Halle, 1739¹, 1740². [Kolozsvar, 1749³]
- Sebestyén 1903.** Sebestyén Gyula: Telegdi János 1598-iki hamburgi és marosvásárhelyi kézirata. Huszonegy hasonmással. *Magyar Könyvszemle* NS 11. (1903) 247–280.
- Sebestyén 1909.** Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest 1909. (= *Ethnographia* 14. (1903) 1–29, 81–125, 161–189, 273–287, 313–340; 15. (1904) 241–255, 289–311, 337–422. Függelék: 17. (1906) 343–355.)
- Sebestyén 1915a.** Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. MTA, Budapest, 1915.
- Sebestyén 1915b.** Sebestyén Gyula: Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben? *Ethnographia* 26. (1915) 325–327.
- Sebestyén 1917.** Sebestyén Gyula: Kritikai tévedések a rovásírás körében. *Századok* 51. (1917) 318–321.
- Simon 2012.** Simon László: Awarzeitliche Funde unbekanntes Fundortes (Hódság/Odžaci ?/). In Vida Tivadar (szerk.): *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. ELTE BTK Régészettudományi Intézet – MNM – MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest, 2012. 489–500.
- Sófalvi 2023.** Sófalvi András: Benkő, E., Sándor, K. és Vásáry, I.: A székely írás emlékei. *Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum. Archaeologiai Értesítő* 148. (2023) 343–347. DOI: 10.1556/0208.2023.00062

- Stanojev 2010.** Nebojsa Stanojev: A dombói Szent György-monostortemplom román kori árkádjai. In Kollár Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2010. 635–669.
- Szabó 1866.** Szabó Károly: A régi hún-székely írásról. *Budapesti Szemle* NS 5. (1866) 114–143., NS 6. (1866) 106–130., 233–275.
- Szabo 1928.** Đuro Szabo: Iz Srijema: Banoštor. *Starohrvatska prosvjeta* NS 2. (1928) 1–2. 116–118.
- Szabó 1941.** Géza Szabó: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*. Akademischer Verlag, Halle, 1941.
- Szabó 2020.** Szabó Géza: A kontinuitás változatai a regölyi grafémák tükrében. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 2020. 227–258.
- Szabó 2021.** Szabó Géza: Kaukázusi régészeti és néprajzi megfigyelések a rovásfeliratos nagyszentmiklósi kincs értékeléséhez az újabb archaeometriai vizsgálatok tükrében. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink II*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 2021. 175–236.
- Szabó 2022.** Géza Szabó: Variations on continuity in light of the graphemes of Regöly. In Bence Fehér – Gábor Ferenczi (eds.): *Our Ancient Writings*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 2022. 127–158. DOI: 10.53644/MKI.OAW.2022.127
- Szabó 2023.** Szabó Géza: Megjegyzések a Nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratos edényeinek időrendjéhez, történeti-régészeti háttéréhez a 6. korszak újabb vizsgálati eredményei alapján. In Fehér Bence (szerk.): *Ősi írásaink III*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 2023. 119–144. DOI: 10.53644/MKI.OSI.2023.119
- Szabó–Tonk 1992.** Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1992.
- Szabó–Szögi 1998.** Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998.
- Szentgyörgyi 2020.** Szentgyörgyi Rudolf: Rovás emlékeink és a magyar nyelvtörténetírás. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 2020. 259–273.
- Szinnyei.** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Hornyánszky, Budapest, 1891–1914.
- Szongott 1904.** Szongott Kristóf: A Gyergyó-Szent-Miklósi örmény kath. templom. *Armenia* 18. (1904) 8. sz. 226–233.
- Takács 1989.** Takács Imre: Bátori András „második temploma.” A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei. In Kerny Terézia (szerk.): *Várad kőtöredékek*. MTA, Budapest, 1989. 39–98.
- Tarnai 1984.** Tarnai Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1984.
- Telegdi 1562.** Telegdi Miklós: *Az keresztényesegnek fundamentumiról való rövid keönywechke*. Hofhalter, Bech, 1562. (Reprint Franklin, Budapest, 1884.)
- Thury 1908.** Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár I–II*. Országos református tanáregyesület, Pápa, 1908.

- Tóth 2021.** Tóth Anna Judit: Komáromi Csipkés György és a nyelvek eredete. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor: *Ősi írásaink II.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 237–264.
- Tubay 2015a.** Tubay Tiziano: *A székely írás kutatásának története.* OSZK, Budapest, 2015.
- Tubay 2015b.** Tubay Tiziano: Titokzatos örökség. A székely írás kutatásának nehézségei. In Bartók Zsófia Ágnes et al. (szerk.): *kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva.* Reciti, Budapest, 2015. 183–195.
- Tubay 2022.** Tubay Tiziano: A székely írás emlékeinek új kézikönyve. Benkő Elek, Sándor Klára, Vásáry István, A székely írás emlékei, Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum. *Magyar Könyvszemle* 138. (2022) 273–281. DOI: 10.17167/mksz.2022.2.273-281
- Tubay et al. 2020.** Tubay Tiziano et al.: Korai székely írásos feliratok (Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Székelyderzs, Székelyudvarhely) archeometriai vizsgálata: előzetes közlemény. *Archaeometriai Műhely*, 17. (2020) 2. sz. 171–197.
- Ünal 2013.** Orçun Ünal: The Needle Case of Jánoshida Revisited. *Oriental Archive* 81. (2013) 173–182.
- Varga 2020.** Varga Benjámín: Mossóczy Zakariás népnyelvűrituálékísérlete a XVI. századból. *Magyar Egyházzene* 24. (2016–2020) 3. sz. 305–318.
- Vargyassy 1935.** Vargyassy Márton: *Az ősmagyar írás.* Székelység, Székelyudvarhely, 1935.
- Vásáry 1974.** Vásáry István: A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás* (1974) 159–171.
- Vásáry 2020.** Vásáry István: 18–19. századi hamisítványok a székely írás körében. In Tardy János (szerk.): *Csalások, csúsztatások, csalafintaságok a tudományban.* Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 2020. 155–163.
- Vékony 1987.** Vékony Gábor: *Késő-népvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében.* Életünk Könyvek, Szombathely, 1987.
- Vékony 2004.** Vékony Gábor: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* Nap Kiadó, Budapest, 2004.
- Vékony 2020.** Vékony Gábor: A nagyszentmiklósi kincs történeti értékeléséhez. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 289–308.
- Vékony 2022.** Gábor Vékony: Considerations for a historical understanding of the treasure of Nagyszentmiklós. In Bence Fehér – Gábor Ferenczi (eds.): *Our Ancient Writings.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2022. 159–175. DOI: 10.53644/MKI.OAW.2022.159
- Vértes 1961.** Vértes O. András: A bilabialis pergő hang magyar rovásjegyének eredete. *Magyar Nyelv* 57. (1961) 207–208.
- Visy 2021.** Visy Zsolt: Rovásírásos és latin nyelvű feliratok Énlakán. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor: *Ősi írásaink II.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 265–305.
- Wallaszky 1785.** Paullus Wallaszky: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria...* Loewe, Posonii et Lipsiae, 1785¹. [Typi Universitatis, Budaë, 1808²]
- Zelliger 2020.** Zelliger Erzsébet: Hangtörténet és rovásábécé. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 309–326.

- Zelliger 2021.** Zelliger Erzsébet: Egy mostoha sorsú hungaricum: a rovásírás. In Havas Ferenc et al. (szerk.): *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére.* ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, Budapest, 2021. 158–164.
- Zelliger 2022.** Zelliger Erzsébet: Egy nyelvtörténész gondolatai a rovás kutatásáról egy 2021-ben megjelent könyv kapcsán. Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István, A székely írás emlékei. *Magyar Nyelv* 118. (2022) 460–469. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2022.4.460
- Zelliger 2023.** Zelliger Erzsébet: Kinek szól az üzenet? In Fehér Bence (szerk.): *Ősi írásaink III.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2023. 247–266. DOI: 10.53644/MKI.OSI.2023.247
- Zoványi 1977.** *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Magyarországi Református Egyház, Budapest, 1977³.
- Zsupos 2015.** Zsupos Zoltán: *A székely írásról.* Sz.k., Budapest, 2015.

A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye

E gyűjtemény I. kötete 2020-ban látott napvilágot. Egy teljességre törő, modern rovásíraskorpusz által megkívánt anyagnak ez csupán az egyik felét tartalmazta: a feliratos emlékek feldolgozását. A kéziratban fennmaradt anyag ennél mennyiségében mindenképp jelentősen több, még ha jelentőségében nem is mérhető a többnyire páratlan, azonban éppen ezért sokszor megfejtetlen korai feliratokhoz. Kötetünk megkezdte ennek a forrásanyagnak a feliratokéval azonos módszertanon alapuló, egységes közlését is, és pedig a talán legbőségesebb és egyik legkorábbi szöveggel. A Thelegdi János neve alatt fennmaradt, 1588-ra datálható értekezés címe magyarul: *A hunok régi nyelvének alapjai* – ezen a régen hun írásnak is nevezett székely rovásírás első elméleti tudományos leírása értendő.

Az első kötet megjelenése óta eltelt időben több új feliratos emléket is sikerült azonosítani, illetve újabb adatokhoz jutni már ismert feliratokról, ezért a kötethez csatlakozik két supplementum, kiegészítő rész is, amely ezeket mutatja be.

